F. MIHHAILOV_INIMESE „MINA MÕISTATUS”

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» TALLINN 1967

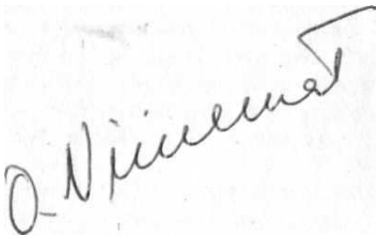

1 M Originaali tiitel:
M 49 Ф. Т. Михайлов
ЗАГАДКА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО Я Издательство политической литературы Москва 1964

Tõlkinud M. JUSKE
Kaane kujundanud H. MIKIVER

Mis on minu individuaalne teadvus, minu kordumatu «mina»? Kuidas ta on seotud ühiskonna teadvusega, mis osa etendab tema tekkimises ja arenemises keel? Sellest jutustab oma raamatus Moskva II Mecitsiini-instituudi dotsent F. T. Mihhailov. Oma raamatus on ta kasutanud laialdaselt tänapäeva teaduse saavutusi, selles on esitatud originaalseid järeldusi ja seisukohti.

Ometi pole see sootuks mitte akadeemiline uurimus. Raamat on kirjutatud kujukalt ja elavalt, selle; on kasutatud fakte, millega iga inimene igapäevases elus kokku puutub. Raamat on käsitatav kõigile, kes filosoofia vastu huvi tunnevad.

AUTORILT

Me oleme harjunud filmikunsti imedega. Helendav ekraan viib meid hõlpsasti minevikku ja kaugetele maadele, tutvustab meile ammusurnud inimesi, ning teeb meid suurte ajalooliste sündmuste tunnistajateks. Filmikunstil on suuri võimalusi, tema käsutuses on rikkalikus valikus kujutusvahendeid ja kunstivõtteid. Paljudega neist oleme niivõrd harjunud, ef ei märkagi enam nende kunstlikkust. Me teame näiteks, et kui kangelane hoiab käes armastatud naise kirja ja tema pilk libiseb ärevalt üle ridade, siis hakkab kiri kindlasti kõnelema, ta räägib armastatu häälega, ja kui film osutub tõeliseks kunstiteoseks, on saalis ainult nemad — mees ja kirja lehekülgedelt kõlav naisehääl, «Kõneleva kirja» tehnika on hõlpsasti seletatav: hääl on lihtsalt lindistatud. Kuid ka imederohkel 20. sajandil pole kuigi lihtne mõista, mis moel iga raamat meie käes alati kinematograafiliseks «kõnelevaks kirjaks» muutub, mispärast nii väga erinevate inimeste mõtted — sõprade ja vaenlaste omad, nii kaasaegsete kui ka nende omad, kes elasid aastasadu tagasi, — äratavad omaenese mõtete ja tundmuste vastukaja. Me loeme alatasa emakese looduse kirju. Meie teadvuse ekraanil kõlab tähtedest-faktidest ja tähtedest-sündmustest moodustuvate ridade tagant mõtte hääl. Ja kuigi just nimelt tema käsib meil

tegutseda, ehitada, julgeid tegusid ja imesid korda saata, seletab loodusseaduste keerulist mehhaanikat, lahendab üliraskeid ülesandeid ning mõistab üli-kavalaid mõistatusi, on seesama sisemine hääl, mis ei vaiki kogu elu jooksul, mis sageli isegi une ajal jutustab olnust ja oletnatust, paljudele veel mõistatuseks.

Olematusest, alguseta «mitte millestki» lööb äkki loitma helendav teadvusefuluke. Elusa mateeria kämbuke tunneb midagi — valu, heameelt, rahutust, eredaid sähvatusi ja värelevaid varje, helisid, soojust. . . Sellest momendist kuni surmani ei ole inimkeha kui elus mateeria imepärasel kombel enam üksnes mateeria. Kõige suurem ime on siin see, et maailmaruumi lõpmatuses ekselnud mikroskoopiline tolmukübemeke

3

rebis end äkki lahti tumma igaviku kütkeist ja temast sai tulipunkt, milles ristuvad kõikide tähtede kiired. Ja kohe elustusid, ärkasid helid, lõid lõhnama lilled ja sillerdama värvid . . . Kogu universum ahenes, nihkus eemale ja . . . seisis äkki minu ees. See tähendab, et osake universumist hakkas nägema, kuulma, kompima ja haistma, mõistma, tunnetama . . . Temast sai see, kes nimetab ennast «minaks». Suhtuda maailmasse kui millessegi välisesse võib ainult see, kes tajub ja mõistab, et tema on midagi muud kui maailm, kes tunneb oma valu, kelle meelest valgus tähendab «mul on valge» ja kogu elu tähendab seda, et mina elan, rõõmustan, kannatan, mõtlen, tean. Ja ka vastupidi — selleks et tajuda iseennast, olla mina ise, aistida oma «mina», tuleb suhtuda maailmasse kui millessegi välisesse, tuleb teada, et minu valu on see, mis mulle haiget teeb, valgust näha aga tähendab näha seda, mis mulle valgust annab. Mina — see tähendab: ma tunnen objektiivset tegelikkust ja aistin kogu aja selles iseennast. Mina — see on teadvus ja eneseteadvus kui üks tervik, kui midagi ühtset. Teadmise ja teadvuse, kordumatu isikliku «mina» üle tahaksimegi koos lugejaga mõtteid mõlgutada.

Tahaks ette hoiatada ühest raamatu iseärasusest. Siin on vähe tsitaate ja viiteid; näited on enamasti kõige igapäevasemad. Seepärast võib jääda mulje, et juttu on niisugustest lihtsatest asjadest, millega tänapäeval tõsisel teadusel poregi tegemist.

Selline mulje on aga petlik. Autori arvates puutub lugeja selles raamatus kokku nende probleemidega, mille lahendamisele on pühendatud tänapäeval nõukogude ja välismaa filosoofide kõige tõsisemad ja «segasemad» teosed. Ja kuna praegu pole olemas niisugust teadmiste valdkonda, mille arenemine ei tõstataks teravaid filosoofilisi küsimusi, siis võib ka jutustada neist nii, et kõik, kes võtavad vahetult ja aktiivselt osa objektiivse maailma tunnetamisest ja ümberkujundamisest, tunneksid isiklikku huvi nende võimalikult kiire lahendamise vastu.

Esimene peatükk MISPÄRAST MÕISTATUS!

1. Filosoofia «kahjulikkusest»

Enne kui mõistatus ära lahendada, tuleb see õigesti mõistatada anda. Mida me õieti otsima hakkame, millisele küsimusele tahame vastust leida?

Minu sisemaailm, minu hing, minu «mina» on midagi niivõrd intiimset, niivõrd isiklikku, et on koguni kuidagi imelik rääkida mõistatusest... «Mina» olen mina. Veider

mõelda, et minu «mina», mina ise olen mõistatus. Olgu teistega kuidas on, aga iseennast ma tunnen, tunnen lihtsalt sündimisest saadik. Jah, maailm laotub minu ees, ümbritseb mind. Ja mina olen alati tema keskpunktis, ükskõik kui kaugele ma ka ei sõidaks või lendaks, sest kõikjal näen ja kuulen, tajun ja mõistan ümbritsevat maailma just nimelt mina.

Võib-olla on «mina» oskus näha, kõmpida, kuulda ja haista, tunda, läbi elada ja mõista? Kuid oskus on alati seotud kellegagi. On ju jällegi nii, et «mina näen», «m i n a kuulen» jne. Keel ise (nii vene kui ka mistahes muu keel: «I see» jne.) nagu rõhutab: nägema ja kuulma peab keegi, ja see keegi olen mina. See on tõesti nii. Välismaailma esemete kujundid minus, nende esemete väline pilt peegeldub näiteks silma võrkkestal. Kuld ega esemete kujunditest pole jutt. Jutt on sellest, kes neiJ kujundeid näeb, s. o. jällegi minust, minu «minast». «Mina» pole ei silm ega ese ise, mille kujund silma võrkkestal peegeldub. «Mina» on see, kes mõistab, et see siin on puu, too seal aga raamat. Sündis inimene, temast sai see, kes nimetab ennast «minaks». Nimelt tema tunneb rõõmu ja valu, viha ja vaimustust. Hommikul ärkab koos temaga eriline, kordumatu, temale ainuomane maailm. Mis sellest, et too maailm sarnaneb meie omaga nagu kaks tilka veltt! Ükskõik, see on tema maailm, ja tema on selle «geomeetriline keskpunkt». Ta n! nefab ennast «minaks» sellepärast, et ta aistib enda olemasolu maailmas ja aistib kogu maailma. Ta möödub meist, tema, kellel on õigus nimetada ennast «minaks». Kuid meie kõigi jaoks on ta tegutsev ja mõtlev keha, keda me tajume.

5

Pidage! Võib olla siis «tegutsev ja mõtlev keha» ongi «mina»? Muidugi, keha on konstrueeritud just nii, et ta võib tajuda ümbritsevat maailma. Nagu koolipoisid otsisime alust laiendamata lihtlauses: «Mina näen.» Kes näeb? Keha näeb, keha. Minu keha ongi otsitav «mina»! Võib-olla on siiski naiivne 20. sajandil tõestada inimese «mina» mõistatuse küsimust?

Paljude aastasadade vältel on loodusteadus visas võitluses religiooni vastu oma saavutustega põhjendanud vaieldamatut tõde: keha mõtleb, keha tunneb, näeb, kuuleb, erutub ja elab läbi.

Sellisel juhul ei kuulu küsimus, mis on meie «mina», meie teadvus ja eneseteadvus, õieti enam filosoofia kompetentsi. Psüühilist tegevust võib ja tuleb uurida nähtavasti loodusteadlase laboratooriumis. Asjaolu, et kogu maailm tunnistab kaasaegse füsioloogia silmapaistvaid edusamme, mille arenemise aluseks on I. M. Setšenovi ja I. P. Pavlovi õpetus kõrgemast närvitalitlusest, räägib kujukalt psüühika uurimise loodusteadusliku, objektiivse meetodi piiramatutest võimalustest.

Filosoofid on alati pidanud teadvuse probleemi lahendamist oma põhiliseks ülesandeks. Nad on kirjutanud ohtrasti tarku raamatuid selle kohta, mis on teadvus ja tunnetus, kuidas omandatakse teadmisi, kuid . . . Kas selliseid keerulisi küsimusi saab lahendada spekulatiivselt? Ega siis muidu ei eraldunud kultuuri sajanditepikkuse arenemise vältel filosoofiast mitmesugused teadused, muutudes omaette teadmisharudeks, millel on juba omad, mittel enam filosoofilised probleemid.

Kui jälgida tähelepanelikult meid huvitavat küsimust käsitlevat filosoofilist kirjandust, siis jääb kindlasti selline mulje, et inimteadvust uurivad tänapäeval füsioloogid. Filosoofid käivad füsioloogia kannul ja, nagu nende tegevuse tulemuste järgi otsustada võib, näevad oma ülesannet selles, et tõlkida tõelise teaduse täpseid teese «metafüüsika», filosoofia ja maailmavaate keelde.

Järelikult, kui inimese psüühikat uurivas teaduses ongi veel mingeid mõistatusi ja «valgeid laike», jätame need füsioloogide, psühholoogide, loogikute, matemaatikute ja küberneetikute lahendada. Ja seejuures, eriti niisugusel ajal, kus loodusteaduse täpsed meetodid ja fantastiliselt keerulist aparatuuri nõudvad eksperimendid on saanud loodusnähtuste uurimisel igapäevaseks vajaduseks, võivad spekulatiivsed filosoofilised arutlused näida lihtsalt anakronismina, millegi sellisena, nagu seda oleks keemia sajandil alkeemia.

Loomulik terve mõistus, mis ei koorma oma järeldusi keerulise filosoofilise terminoloogiaga, on kindel, et teadvus on minu individuaalne omadus, samasugune omadus kui võime näha ja kuulda. Ja see on õige, seda enam et lõppude lõpuks tekib teadvus just seetõttu, et silmad näevad, kõrvad kuulevad jms., s. o. teadvuse tekkimise aluseks on indiviidi vahetu meeleline kontakt keskkonnaga. Teadvus on selle tulemus,

et indiviid kohaneb ümbritseva loodusega ja ühiskondliku keskkonnaga, teadvus on peaaju funktsioon selle kohanemisprotsessis. Ja selleks, et vastata kõigile meid huvitavatele küsimustele, mis puudutavad teadvust, tuleb uurida antud funktsiooni, uurida üksikasjaliselt, objektiivsete füsioloogia meetodite abil. Tuleb uurida aju, mitte aga filosofeerida...

2. Kas aju mõtleb!

Tunnistagem siiski, et me ei kavatse populariseerida füsioloogia kaasaegseid avastusi. Ei ole need selle teadusharu «valged laigud», millest me teile rääkida tahame. Kui te aga arvate, et teadvust uurivas teaduses on mõistatuslik ainult see, mis füsioloogial veel lihtsalt läbi uurimata on, siis jälgige tähelepanelikult kahe veendunud materialisti vaidlust.

Esimene. Mõtleb ja seega tunnetab maailma kahtlematult keha, meie aju. Kuld palun tee mulle selgeks, mis asi on mõte, mõiste, teadmine? Tihtipeale tundub mulle, et see, mida võib avastada ajus kõige hoolikam füsioloogiline uuring, ja see; mida ma kogen, tean, aistin, s. o. see, mis moodustab minu teadvuse, on kaks põhimõtteliselt erinevat nähtust. Sest aju on ju aju, aine, mateeria, aga mõte, tunne... Ega mõte siis ometi aine ei ole? Avame, kolju ja uurime selles toimuvaid protsesse. Kas võib öelda, et need täiesti materiaalsed protsessid, neuronite vastastikune toime jne. ongi mõte?

Teine. Olen nõus, et mõtlemine pole aine, aju. Kuid mõtlemine on aju funktsioon. Aju uurides uurime ka tema funktsioone. Ega funktsioon ei peagi ju õieti olema seesama, mille funktsioon ta on.

Esimene. No kuule, see on juba teab mis! Mis tähendab «aju aine funktsioon»? Kui ma uurin aju, siis uurin ma täiesti materiaalseid neuroneid, nende vastastikust toimet; kõik nende funktsioonid kokku on aine, mis avaldab toimet ainele. Asja funktsioon on aineline, see on keha elementide seaduspärane vastastikune toime. Sellise toime resultaat on alati tunda kui aineline resultaat.

Teine. See ei pea sugugi tingimata nii olema. Omadus pole hoopiski seesama, mille omadus ta on. Raskus pole ju kivi ja kuumus pole tuli. Täpselt samuti pole ka mõtlemine muidugi mitte aju. Selleks aga, et teada, mis on kuumus, paab teadma, mis on tuli.

Esimene. Selliseid argumente ma juba tean. Selle varal tõestatakse koguni, et raskus pole mateeria, vaid ainult mateeria omadus, mõtlftnise ja üldse teadvuse kohta aga öeldakse: «Teadvus on mittemateriaalne selles mõttes, et ta ei ole mateeria, kuid teadvus on ometi ka materiaalne, sest ta on mateeria omadus, aju omadus, nii nagu näiteks raskus on kivi omadus.» Sina räägid praegu sedasama. Minu meelest on selline loogika

niivõrd naiivne, et siin ei taha isegi vastu vaielda. Raskust või kuumust pole ju iseenesest olemas. Raskus on tegelikult raske kivi ja kuumus kuum tuli. Selles see konks ongi, et asja omadused on eelkõige asi ise. Ainuüksi meie mõtlemine võib raskuse raskest kivist «lahti rebida» ja seda millegi iseseisvana käsitleda. Sinu loogika lööb sind ennast: sa tahad näidata, et mõtlemine, teadvus, kõik psüühiline pole aju, vaid aju omadus, kuid analoogia raskusega, kuumusega jne. kinnitab otse vastupidist. Reaalses tegelikkuses (kui mitte mõistetega abstraktselt opereerida) on raskus konkreetne kivi, mis allub Maa külgetõmbejõule. Järelikult pole mõtlemine midagi muud kui mõtlev aju, minu teadvus ongi minu keha, aju psüühiline funktsioon ongi aju füsioloogia. Teine. Ma ei näe selles väites midagi hirmsat. Mõtlernine on teatud vaatevinklist tõepoolest füsioloogia, tõepoolest mõtlev aju. Mõtlemine pole ju lihtsalt aju füüsiline omadus. Mõtlemine on eelkõige peegeldamine. Aju peegeldab meeleorganite abil välismaailma. Välismaailma nähtused nagu jätaksid meie ajju oma jäljed, korraldades teatud viisil ümber ajus toimuvaid protsesse. Aju on võimeline aktiivselt ümber töötama väljastpoolt tulevat informatsiooni, ta võib sünteesida ja analüüsida esemete mõjutuste jälgi. Niisugust võimet me nimetamegi mõtlemiseks. Siin tuleb tähele panna ainult üht: kui juttu on sellest, mis peegeldus aju mateerias, siis me räägime psüühilisest; kui aga kõne all on see, kuidas ja milles peegeldus välismõjutus, siis me räägime füsioloogiast, mateeriast. Seega kujutab ajutegevus endast füsioloogilise ja psüühilise dialektilist ühtsust: me peame seda füsioloogiliseks (materiaalseks) tegevuseks, mis on võimeline peegeldama objektiivset maailma, nimetades peegeldust ennast psüühiliseks (ideaalseks). Teiste sõnadega — me peame ajutegevust füsioloogiliseks, kui me uurime aju aine funktsioone, ja psüühiliseks, kui me uurime selle tegevuse protsessis loodud objektiivsete esemete kujundeid.

Esimene. Selle arutlusega võib üldjoontes nõustuda. Aga kuula, mis mind siiski kahtlama paneb. Vanaaja filosoofid arvasid, et ese avaldab teadvusele, «psüühele» (hingele) toimet nagu pitsat vahale. Tänapäeval me saame muidugi aru, et jälg, millest sa äsja rääkisid, pole pitser selle sõna otseses mõttes. Tajumise närvimehhanism muundab eseme välise kvaliteedi spetsiifilisteks füsioloogilisteks protsessideks, justnagu kodeerib meeleorganite kaudu saabuvat informatsiooni. Seepärast: kui inimene vaatab puud, siis ei leia me spetsiifilistes füsioloogilistes protsessides midagi niisugust, mis sarnaneks puuga, ükskõik kui detailselt me sel momendil aju füsioloogiat ka ei uuriks. On ju nii?

Teine. Nõus. Naiivne oleks meie päevil arvata, et eseme välispildist jääks meeleorganite mafriitsidelt ajju täpne jäljend. Kui ma vaatan kolmnurka, siis neuronite vastastikune ärritus ei kulge ajus antud geomeetrilist kujundit moodustavaid sirgjooni mööda. Kujund on olemas silma

võrkkestal ja just nimelt see kujund transformeerub närviimpulssideks, mille tugevus, korrastatus jne. kutsuvad ajukoores esile teatud muutusi. Ja vastupidi. Tõsi küll, ma ei ole füsioloog ja mul on raske täpselt reprodutseerida meie närvisüsteemi poolt kujundi

taasloomise spetsiifikat. Kuid ma arvan, et kolmnurga otsesest vaatlemisest põhjustatud protsesside assotsiatiivne ärritus ajus kandub üle võrkkestale, kus ärrituvad just need alad, millele omal ajal avaldas toimet kolmnurga poolt peegeldatav valgus. Võrkkesta ärritus, mida põhjustasid ajust tulevad signaalid, reprodutseerib nüüd tõepoolest kolmnurga, ja me nagu näeme seda uuesti enda ees isegi kinnisilmi. Jah, ajus kujundit ei ole. Kuid nägemisretseptoris peab ta tingimata olema. Sulgedes silmad, kujutan ma endale üsna selgesti Ätte kolmnurka. Ma kordan — selliste kujunditega opereerimine ongi seesama meie hinge tegevus, mida me nimetame «psüühiliseks tegevuseks».1

Esimene. Palun ütle mulle nüüd, kes näeb kolmnurka, mis ajust tulevate impulsside mõjul suletud laugude pimedal ekraanil helendama hakkab?

Teine. Kuidas — kes näeb? Mina muidugi!

Esimene. Järelikult nimelt sina näed kujundit, mida indutseerivad ajus kulgevad füsioloogilised protsessid? Mulle näib — kuigi ma muidugi võin ka eksida —, et loogika seisukohalt on sinu järeldused üpris imelikud. Ajus toimuvad ainult füsioloogilised protsessid, kus «kodeeritakse» välismuljeid. Need protsessid kui niisugused ei ole kujundid. Võrkkestal tekib eseme otsesel mõjul või ajust saabuvate närviimpuls-side «dešifreerimise» tulemusena kujund. Mõte on kujundite kombinatsioon. Kuid siis, esiteks, me ei mõtle niivõrd ajuga, kuivõrd silmadega, kõrvadega, nahaga jms., sest just nimelt retseptorites toimub kujundite loomine ja taasloomine. Olen nõus, täiesti nõus, sul on muidugi õigus, see protsess on võimalik ainult vastava ajutegevuse korral ja võib öelda, et mõte (antud juhul kujunditega opereerimine) teostub kui mitte vahetult ajus, siis ometi aju abil. Mõtleb keha. Aju on mõtlemise «peastaap». Kuid ära rutta. Minu «teiseks» on hoopis tõsisem asi. Tuleb ju välja, et keegi, kes nimetab ennast «minaks», peab asuma kusagil «vaatesaalis», peab nägema ja hindama seda, mis toimub tema silme

ees meeleorganite omapärase laterna magica2 ekraanidel. Kui ma sulen silmad ja meenutan, kuidas näeb välja kolmnurk, siis kolmnurga kujund tekib minu ees, mina näen teda. Aju on sinu sõnade järgi aine, selles kulgevad protsessid on puhtmateriaalsed, füsioloogilised protsessid. Võrkkestal asuvat kujundit aga, nii nagu objektiivselt eksisteerivat eset ennastki, peab keegi nägema. Ent füsioloogia ei saa näha, paremal juhul võib ta reprodutseerida seda, mida on vaja näha. Ei näe ka aju ega võrkkest (sellel ainult tekib kujund). Kus aga paikneb «vaatesaal»? Kus on «vaataja» ise, kes imetleb vaatepilte, mida meeleorganid talle näitavad?

Teine. Selles asi ongi, et omadus aistida ennast, omadus näha ja tajuda välismaailma kujundeid on aju eriline omadus, see on juba kõrgema närvitalitluse psüühiline külg, sina aga tahad seda hinnata ainult füsioloogia seisukohalt. Siit tulebki välja, et «vaataja» on sinu arutlustest kadunud.

Esimene. Noh, kas tead! Kuigi ma sinu järel kümneid kordi kordan «eriline omadus», ei saa ma ikkagi teada, milles see erilisus seisneb . . .

Nagu näha, on meie vestluskaaslased loobunud akadeemilisest toonist, mida nad senini oma vaidluses kasutasid. Kahjuks ei saa siin rakendada tuntud ütlust: «Jupiter, sa vihastad, järelikult sul pole õigus.» Peab tunnistama, et «eriline omadus» kõlas tõepoolest väheveenvalt. «Vaataja» küsimus jäi Ikkagi vastuseta. Seda enam et lihtsalt näha —

---

[1] Kahe sõbra jutuajamises, mida me jälgime, pole meeleorganite füsioloogiat just eriti täpselt käsitletud. Tegelikult on kujundi taasloomise protsess hoopis keerulisem ja ka huvitavam. Edaspidi tuleb meil veel võimalusi sellest rääkida. Antud jutuajamine pole siin selleks ära toodud, et täiendada mõningate lugejate teadmisi füsioloogia valdk< inas. Asi on selles, et meie vestluskaaslaste ettekujutus meeleorganite tööst on üsna laialt levinud ja juba tavaliseks nähtuseks saanud ning seda teadvuse küsimuse püstitamiseks kasutada on seda tähtsam, et just sellele tuginevad oma vaidlustes hinge üle need lugejad, kes ei ole füsioloogid.

[2] Laterna magica – teater, kus on orgaaniliselt ühendatud tegevus lava!

sellest on vähe. Teadvusest võib rääkida ainult niivõrd, kuivõrd see mida nähakse, mõistetav on.

Imelik olukord! Koljus pole midagi peale täiesti ainelise aju ja selles toimuvate täiesti aineliste protsesside. Loodus pole jätnud sinna vaba kohakest «vaataja» jaoks, kes võiks näha maailma ja mõista seda, mida ta näeb. Kui me võime veel öelda seda, et välismaailma kujundid jäävad jäljendina võrkkestale (et ka see päriselt nii ei ole, seda näeme edaspidi), siis mõistete — asjade nähtamatu olemuse ideaalsete koopiate asumine ajus võib juba hoopis müstilisena näida. Sest kuitahes üksikasjaliselt füsioloogid ka ei uuriks, mis toimub ajus, näiteks kui mõeldakse leivale, saavad nad lõppude lõpuks teadmisi aju füsioloogiast, mitte aga mõistest «leib». Leib, mis on minu mõtteis, kaotas küll oma pehme, aromaatse sisu ja temast sai omaenda «puhas» olemus, kuid ometi on ta lähemal reaalsele leivale kui sellele, mis toimub ajus. Leib ise võib olla maitsev või mittemaitsev, värskel või tahke; kaks leivapätsi, mis on küpsetatud ühel ja samal pannil, erinevad ikka teineteisest millegi poolest... Kuid nii need kui ka miljonid teised leivapätsid —

10

üldse kogu leib — mahuvad hõlpsasti ja vabalt ühte väiksesse mõistesse ehk, nagu loogikud ütlevad, kattuvad sellega. Ja näib, et mõistet pole kusagil, seda ei saa ei näha, käega katsuda ega süüa. Ja ometi — kas ei peitu see mõiste selles leivas, mida te täna hommikueineks sõite, või ümmarguses pätsis, mis lebab suursuguselt väljaõmmeldud kukkedega rätikul soolaleivapeo peremehe käes? Imepärane, oma igapäevasuses seletamatu lihtne mõiste «leib»! Ei ole see ajus kulgevad protsessid, ei meeleorganite seisund, ei viljatera, ei pagarisai ega viljapea. Ma ütlen «leib», ja see ei ole õhu võnkumine; ma kirjutan «leib», ja leiva mõiste pole tindijälg paberil. Ja ometi tundub, et ta on nii peas, nii viljateras, nii häälikus kui ka paberil. Tõesti tabamatu mõiste! Kuid just tänu mõistele, 'mõistmisele suhtub inimene maailmasse teadlikult. Me ütlesime, et inimene on keha. Kuid aineline, materiaalne keha teab mingil moel, mis on puu, mis on metagalaktika, mis on aatom, mis on tähed ... Ta teab, mis on hea ja halb, suursugune ja madal, mida on vaja ja mida mitte. Ja seepärast, et ta teab, on tal teadvus. Just sellepärast, et inimene suhtub maailmasse teadvalt, on tal teadvus. Teadvus eksisteerib alati teadmise vormis.3 Seepärast kerkibki teadvuse mõistatus meie ette kui mõistatus mõistmisest, teadmisest. Seega tuleb välja selgitada, mis on teadmine, kuidas teadmisi omandatakse ja alal hoitakse.

«Terve mõistuse» esimene nõuanne, millest on paljude aastate vältel juhindunud loodusteadus, korrates seejuures kogu aja, et filosoofia on kahjulik, kõlas, nagu me mäletame, umbes nii: «Kui tahad teada, mis on teadvus, siis uuri aju.»

Kuid möll on selles suhtes juba üsna suuri kahtlusi. Ajus toimub närvi-rakkude erutus ja pidurdus, need protsessid irradieeruvad, kontsentreeruvad, loovad ajukoore üksikute keskuste seoseid ja nagu lülitavad need sisse. . . Kuid teadmine, arusaamine, see mõeldav «leib», millest söönuks ei saa, lipsab meil ikkagi käest, niipea kui me neuronitest rääkima hakkame.

Püüame läheneda küsimusele teisest küljest, täpsustades, mis on teadmine ja kuidas me teadmisi saame.

---

ja kinoekraanidel.

Terve mõistus suunab ka siin meie otsinguid, mille harjumuspärase tee on sõna otseses mõttes ära tallanud loodusteadlaste põlvkonnad, kes on püüdnud ilma igasuguse filosoofiata uurida teadmiste omandamise protsessi.

*

3 «Viis, kuidas eksisteerib teadvus ja kuidas miski eksisteerib tema jaoks, on teadmin e.» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, Госполитиздат, 1956, lk. 633.)

3. Kas näha tähendab teada!

Tavaline funnetusekäsitus, millest juhindub looduseuurija «terve mõistus», seisneb järgmises: teadmiste omandamise protsess tähendab aistingute, tajude ja kujutluste saamist, nende võrdlemist, analüüsimist, sünteesimist ja muid operatsioone, mis aju nendega sooritab. Meeleliste muljete sisemise ümbertöötamise tulemuseks ongi asjade mõiste. Seega on teadmised meelelise peegelduse tulemus ja seepärast tuleb esma-järjekorras tutvuda vastavate elundite talitlusega. Sellise ülesande seadiski endale rohkem kui sada aastat tagasi tuntud saksa loodusteadlane, silmapaistev füsioloog Johannes Müller. See ülesanne oli muide puhtalt füsioloogia-alane. Ja see ongi hea. Sest tema arvates tuleb mis tahes nähtust uurida eksperimendi, katse teel, täiesti konkreetse materjali varal ning ilma igasuguste spekulatsioonide ja üldiste arutlusteta. Ühtlasi leiavad siin tema arvates lahenduse ka niinimetatud filosoofilised probleemid. Avastada teadusliku kohusetruuduse ja täpsusega, kuidas töötavad meeleorganid, tähendab vastata nii või teisiti ka filosoofia küsimusele, kuidas inimene tunnetab maailma.

Niisugusel juhul näeb füsioloog meeleorganite töö uurimisel seisvat ennast tunnetuse lätete juures. Kuidas ta oma ülesannet hindab? Nähtavasti tuleb kõigepealt kontrollida, kuivõrd aisting sõltub ärritaja objektiivsest kvaliteedist ja kuivõrd meeleorgani füsioloogilistest iseärasustest. Isegi lõplikult läbimõtlemata, kuid eelarvamuse jõudu ja püsikindlust omav veendumus, et võti mõistuse juurde on aistingute käes, sunnib füsioloogi isoleerima meeleorganeid mõtteliselt ja igasugustest «kõrvalistest küsimustest» eemale hoidudes asuma organi kui niisuguse uurimisele. Aga kuidas siis muidu, kui kõik muu (nii tajud, mõisted kui ka mõistete poolt suunatav tegevus) oleneb sellest, kuivõrd adekvaatselt see organ tegelikkust peegeldab! Kas on veel pärast seda vajadust mingi filosoofia järele? Loodusteadus, füsioloogia, meditsiin ja muud teadused on kõik ise endale filosoofiaks. Selleks et konkreetselt, füsioloogia aspektist uurida meeleorgani tööd ja üldistada saadud fakte, pole tarvis spetsiaalset filosoofiat. Eelkõige fakt, positiivsed teadmised. Igasugused eelnevad üldised arutlused on kalli aja asjatu raiskamine. Fakt on kangekaelne asi ja sellest tulebki alustada.

Mis siis ikka, hakkame pihta. Esimene fakt. Silmale avaldab hetkelist toimet valgusallikas (kaasaegse terminoloogia järgi: silmale avaldavad toimet elektromagnetilised lained). Mida inimene aistib? Valgust. Tore. Teine fakt. Silmale avaldab toimet nõrk galvaaniline vool (silmale on lähendatud elektrood). Mida inimene aistib? Valgust. Kuidas siis nii, et jälle valgust? Ärritaja (põhjus) on ju teine, aisting (tagajärg) aga seesama. Imelik! Kui aga proovida mehaanilist lööki — anda silma

pihta mitte väga tugev hoop? See on juba kolmas fakt. Antakse hoop, ja . . . katsealusel lööb silmist sädemeid. Milline on tagajärg, mida inimene aistib? Hoopis nõrgem valgus kui teisel juhul, kuid ikkagi val-gusesähvatus. Kas piisab faktidest?

Proovime nüüd ühe ja sama ärritajaga avaldada toimet erinevatele meeleorganitele. Aistingud on erinevad. Silm näeb, kõrv kuuleb, sõrmed kombivad jne.

Mis järelduse võiks teha eksperimendi tulemuste kohta ilma igasuguse filosoofiata? Järeldus sunnib ise ennast peale: aistingu kvaliteet ei olene ärritaja kvaliteedist.

Nii viivad faktid meid järeldusele: aisting, mille inimene saab, oleneb eelkõige inimesest enesest, sellest spetsiifilisest energiast, mille arvel antud meeleorgan funktsioneerib. Seega siis peegeldab aisting J. Mülleri kontseptsiooni kohaselt närvide sisemist seisundit, mitte aga välismaailma esemete omadusi. Kui imelik see ka ei ole, tulime, me «ilma igasuguse filosoofiata» koos J. Mülleriga täiesti kindlale filosoofilisele järeldusele: maailm on tunnetamatu, inimmõistusel ei või põhimõtteliselt (teadus, füsioloogia «tõestas» ju!) tegemist olla asjade objektiivsete omadustega, tema osaks on registreerida «närvide sisemist seisundit».

Siit võib hõlpsasti näha, et järeldus Johannes Mülleri puhtfüsioloogi-listest eksperimentidest on filosoofiline järeldus, et selles pole filosoofia jaoks midagi uut, et mõnede filosoofiateaduse silmapaistvate esindajate puhas, füsioloogiliste eksperimentidega ülekoormamata loogika jõudis ammu enne Müllerit samale järeldusele: objektiivne maailm kui niisugune on tunnetamatu. Selle asemel et luua erilist «füsioloogia filosoofiat», tuli piirduda sellega, et leiti füsioloogiline kinnitus tavalisele «puhtale» agnostitsismi filosoofiale.

Filosoofia alahindamise tagajärjeks oli, et loodusteadlane reetis oma maailmavaatelise fugipinna — stiihilise loodusteadusliku materialismi — ning lõi reaktsioonilise idealistliku filosoofia lihtsustatud ja pinnapealse variandi, mida L. Feuerbach nimetas «füsioloogiliseks idealismiks». Juhindudes tunnetusprotsessi harilikust käsitusest, arvas J. Müller juba enne katseid, et igasugune teadmine põhineb aistingul, et teadvuses pole midagi, mis varem poleks läinud läbi meeleorganite, ja seepärast kui indiviid midagi teab, siis ainult seda, mida ta näeb, ning teadmiste tõesus sõltub otseselt sellest, kuivõrd täpselt meie aistingud tegelikkust kopeerivad. See veendumus avaldaski oma mõju füsioloogiliste eksperimentide tulemustest tehtud -üldistustele. Tõepoolest, kui mut on tunnetusest loomulik arusaamine, tarvitseb mul vaid väita, et aisting, mis ma saan suhkru magususest, ja need suhkru objektiivsed omadused, mis selle aistingu esile kutsuvad, pole hoopiski üks ja seesama, ja mul kaob igasugune pind jalge alt. «Kuidas siis nii,» kisendan ma juba

13

igal tänavanurgal, «tuleb välja, et lõhn, maitse jne. on ainult minu aistingud. Kui aga näiteks — vabandage väga — nina ei ole, siis kaovad ka lõhnad?! See on ju katastroof! Maailm on tunnetamatu, aga võibolla . . . teda pole üldse olemaski?»

«Valguse tajumine, aistimine on subjektiivne? See on minu aisting?» nagu küsiks meilt J. Müller. «Kui see nii on, siis pole võimalik maailma tunnetada.» Aga mispärast siis mitte? Sellepärast, et teie arvates on tunnetus kaemus? Kui aga mitte, kui tunnetuse jaoks pole kujutise ja kujutatava täielik samasus niivõrd hädavajalik tingimus, kui see paistab olevat? Selles see asi ongi, et enne kui teha filosoofilisi järeldusi, tuleb filosoofiaga tutvuda, et loomulik «terve mõistus» ja loosung «teadus on ise endale filosoofia» on

halvad abilised, nad koguni takistavad uurimisi ning põhjustavad vassinguid ja reaktsioonilise filosoofia ammutuntud tõdede kordamist.

Millest Müller kohkuma lõi? Et aisting pole identne eseme selle omadusega, mis aistingu esile kutsus? Aisting aga ei võigi eseme vastava omadusega identne olla. Isegi palli kukkumisest tekkinud jälg liival pole pall. Kellelgi pole veel pähe tulnud süüdistada kuriteo jälgi, mis kurjategija on jätnud, ning neid arefeerida. Läbielamus, aisting võib olla ainult aistivas organismis. Omapead mööda tänavaid jooksev aisting pole põrmugi reaalsem kui major Kovaljovi nina, ja kui organism on surnud, pole ka aistinguid. Reaalne maailm aga jääb seejuures puutumata. Aisting pole reaalne kvaliteet, ta pole tegelikkus, vaid tegelikkuse subjektiivne kujund. Jah, elementaarne valgusesähvatuse aisting tähendab seda, et ma elan läbi välismaailma toimet nägemisorganile. Kuid esiteks — see on evolutsiooniliselt ette valmistatud kui organismi spetsiifiline reaktsioon niisama spetsiifilisele keskkonna toimele (s. o. aisting ei eralda meid tegelikkusest, vaid seob meid sellega). Teiseks — meeleorgan joonistab spetsiifiliste ja subjektiivsete vahendite abil teadvuse ekraanile just objektiivsete asjade kujundi, mitte aga mingeid märke, mida tuleb dešifreerida. Nõustugem, et üht ja sama kujundit võib reprodutseerida täiesti erinevate vahendite abil. Näiteks kangelase portreed võib maalida õlivärvidega, teha mosaiigist, joonistada söega, voolida kipsist või raiuda välja marmorist, — te tunnete ta ikka ära. See analoogia peab aitama mõista, et spetsiifiliste ja subjektiivsete vahendite abil reprodutseerivad meie meeleorganid esemetele omaseid objektiivseid jooni, et aisting on objektiivse maailma subjektiivne kujund.

Järelikult võis aistingute spetsiifilisus ja subjektiivsus kohutada ainult seda, kes stiihiliselt peab tunnetusprotsessi lihtsa kaemuse protsessiks. Ja me veendusime, et selline seisukoht on filosoofiline seisukoht ja see pole konkreetse teadusliku uurimistöö suhtes neutraalne, vaid avaldab mõju selle käigule ja tulemustele. Jah, «terve mõistus» on ka filosoofia,

kuigi mitte teaduslik. Seepärast — kui me kord juba otsustasime koos mõnede loodusteadlastega suhtuda teoreetilise filosoofia soovitustesse ettevaatlikult, siis tasub eelnevalt kontrollida «terve mõistuse» soovitusi. Nagu nägime, võib see isegi tõsist teadlast, positiivse, konkreetse teaduse esindajat alt vedada. Pealegi on loomulikku ettekujutust tunnetusprotsessist aastasadade vältel peetud millekski enesestmõistetavaks ja võib-olla sellepärast juhinduvad paljud sellest seniajani. Käesolevate ridade autoril on korduvalt olnud juhus kuulata, mismoodi vastavad küsimusele «Kuidas inimene tunnetab?» need, kes on alles äsja hakanud filosoofiaga tegelema:

«Kuidas tunnetab? Noh, ma räägin, kuidas näiteks mina isiklikult tunnetan. Kõigepealt ma näen, kuulen, kõmbin, vaatlen, mõtlen, võrdlen. Üldse ma näen seda ja mõtlen sellest, mida ma ise näen või kuulen ja millest teised mulle räägivad. Nii on see iga inimesega . . . Mis siin siis keerulist on?!»

Ja ongi, nagu öeldakse, «kogu filosoofia mõte». Kui antud tunnetusprotsessi «skeemile» lisada kõigile tuntud teaduslik terminoloogia, tuleb välja umbes niisugune asi. Eelkõige on tunnetuseks vaja indiviidi otsest meelelist kontakti loodusliku ja ühiskondliku keskkonna objektidega. Aistingud, mis saadakse selle tulemusena, et objektid avaldavad toimet inimese meeleorganitele, tutvustavad meile asjade üksikuid omadusi, tajud (aistingute kombinatsioonid) tutvustavad meile asja välisilmet tervikuna, kujutlused aga vajutavad mällu asja kujundi, mis võimaldab ka esemega otseses kontaktis

olemata analüüsida tema välisilmet, võrrelda teda teiste kujunditega, täheldada üldist, korduvat, leida olulist jms.

Tuleb välja, et teadmine on olemas juba esimestes meelelistes muljetes, et näha tähendab juba teada, mõista seda, mis sa näed, nii et lõppkokkuvõttes tähendab mõistmine siin meie suhtumist sellesse, mida me näeme ja aistime, suhtumist, mis sõltub tajutava võrdlemisest sellega, mis me varem tajunud oleme. Kui teadmisi võib saada ainult individuaalsest kogemusest, kui teadmiste allikaks on minu aistingud, siis selles puhtas ja selges allikas eneses peab avanema meie ees see, mida me nimetame oma mõistete sisuks, — asjade, esemete jms. olemus.

Ja tõepoolest — inimene vaatab puud ja näeb midagi täiesti mõistetavat, arusaadavat. Kui ta aga vaatab midagi, mida ta ei tunne? Ka sel juhul märkab ta tingimata midagi mõistetavat, mis lubab öelda: «Kas see asi ei ole mitte metallist? Ehk on see mingi tööriist, mida vi m ei tunne?» Ja juba sõnad «metallist» ning «tööriist» teevad tundmatu kae-musobjekti enam-vähem tuttavaks.

Tähendab, inimesel tarvitseb vaid näha, ja juba ta mõistab üht-teist? No oodake nüüd ikka. Me märkasime eelnevas arutluses, mis pealt-

näha vastab meie küsimusele jaatavalt, äkki üht kahtlast asjaolu. On selge, et kui inimene vaatab tuntud eset, näeb ta ja mõistab seda, mis ta näeb. Kuid sel juhul mõistab ta ju mitte sellepärast, et ta näeb, vaid ta näeb eset kui midagi tuntut, millest ta aru saab ja teab, mis asi see on. Analoogiline on lugu tundmatu asjaga, mille puhul just nimelt arusaamine võimaldab meil leida ja näha teadaolevat ning tuntut. Aga kui esemes pole midagi meile tuttavat, kui meil pole veel teadmisi, mis võimaldaksid näha selles midagi tuntut, mingi asjadeklassi tuttavaid jooni? Kas võib lihtne kaemus, eseme nägemine meie jaoks neid jooni avastada?

Oletame, kui raske see ka ei ole, et meie ees on ese, mille ükski iseärasus ei sarnane meile tuttavate, mõistetavate nähtustega. Mida meie pilk siis fikseerib? «Se,e asi on must», «ta on ümmargune», «pehme» jms. Kuid mis see on? Tuleb välja, et ka sel juhul otsib silm teadaolevat ja mõistetavat.' «Must», «pehme», «ümmargune» jms. pole ju üksnes lihtsalt aistingud. Need tähendavad inimesele midagi, ütlevad midagi teadvusele. Seepärast tajub silm isegi esmakordselt vaadeldavat eset «teadvalt». Ja kui on juttu inimesest, peame arvestama seda, et tal on teadvus, s. o. ta suhtub igal antud momendil arusaavalt sellesse, mida ta näeb.

Siin on mingi nõiaring: et saada teadmisi, peab meid ümbritseva tegelikkuse objekte nägema, meeleliselt tajuma. Tunnetada võib aga ainult see, kes oskab suhtuda maailmasse asjatundlikult, kes oskab näha asjades tuntut, mõistetavat, tuttavat. Järelikult enne kui näha, peab juba midagi teadma... Absurdne olukord!

Meid huvitab eelkõige primaarne: kas võib eseme olemusest midagi teada nimelt sellepärast, et sa näed, tajud eset? Kas aisting saab olla teadmise lätteks? Paraku ei saa me isegi hüpoteetilise näite tarvis kasutada absoluutselt mitte midagi teadvat subjekti, kelle aistingud avaksid tema ees asjade olemuse (lapski hakkab üht-teist mõistma mitte sellepärast, et tema enese aistingud talle asjade olemuse ära seletavad, vaid sellepärast, et tema toiminguid asjadega juhivad kõikteadjad täiskasvanud).

Seetõttu ei õnnestu meil eraldada «puhast» aistingut inimteadmiste üldisest ja keerulisest süsteemist, süsteemist, ilma milleta tunnetus on üldse võimatu. Kuidas aga kontrollida sel juhul «terve mõistuse» filosoofia põhiteesi?

Aga igasuguse näite varal! Kui kõige lihtsamad aistingud, tajud ja kujutlused sisaldavad mingit, kas või kõige elementaarsemat teadmist sellest peamisest ning olulisest, mis asjades ja nähtustes on, siis. . . Muuseas, kujutage endale ette inimest, kes pole kursis tehnikaga, kes ei tunne kaasaegseid tootmisprotsesse automaattsehhis. Ta võib tundide kaupa vaadata, kuulata ja nuusutada automatiseeritud voolulüni

16

esimesest kuni viimase agregaadini, niikuinii ei taipa ta selle tööst mitte midagi. Tal ei teki ühtki enam või vähem õiget mõistet antud tootmisprotsessi olemusest. Sulgege keeleteaduskonna või konservatooriumi lõpetanud inimene üheks aastaks laboratooriumi, kus tehakse elektrotehnilisi töid. Toitugu ta normaalselt, lugegu ilukirjandust (välja arvatud D. Granini teosed), vaadaku lüürilisi filme ja . . . tunnetagu ostsillograafi otstarvet. Vahtigu ta aasta otsa aparaati, katsugu käega ja proovigu keelega — miski ei aita: vaevalt et meie filoloog või muusik jõuab kaugemale assotsiatsioonist: «See riistapuu meenutab televiisorit.» Järelikult ei saa võtta «inimest üldse» (kui vaid tema koljus oleks aju ning silmad, kõrvad, nina jne. asuksid kõik omal kohal), asetada ta mis tahes enneolematusse situatsiooni ja nõuda: näed, mõtled, — järelikult pead teadma!

Kui vaid asi ainult selles oleks. Inimene ammutab teadmisi kogemustest. Kogemused on aga «terve mõistuse» seisukohalt eelkõige toimingud esemetega, mille protsessis inimene aistib ja tajub neid esemeid. Ja tundub täiesti seletamatuna, kuidas küll sünnib kõige tavalisemgi mõiste esemest. Sisaldab ju mõiste alati teadmist millestki põhilisest, peamisest, paratamatust, mis tahes meeleline mulje aga fikseerib vald üksikute esemete välisilmet, nende individuaalsete ja väga sageli juhuslike omaduste kompleksi. Tuleb välja, et iga mõiste sisaldab endas midagi niisugust, mida ei saa meile anda asjade vaatlemisel omandatud isiklik kogemus, ja nimelt — üldisust, paratamatust, olulisust. Seda enam et nähtuste kogu mitmekesisuses nende üldist olemust märgata ei tähenda hoopiski nende nähtuste hulgast üht või mitut, kas või kõige sagedamini esinevat nähtust välja valida.

Kas me sellepärast teame, mis on laud, et oleme kõigi] ettetulnud laudadel märganud ühiseid väliseid jooni ning nimetanud neid ühe ja sama nimega? Neli jalga ja nende külge kinnitatud sile tahvel . . . Paistab, et need on välised, korduvad jooned. Kuid laual võib olla kolm ja isegi üksainus jalg, ta võib olla hoopis ilma jalata ja toetuda kahele kapifaolisele alusele. Võib-olla on laud alustele asetatud sile tahvel? Kuid aluseks võivad olla üksteisest absoluutselt erinevad asjad, millel pole ühtki ühist meeleliselt tajutavat joont. Võib-olla on laud siis sile tahvel? Ega inglased muidu ei ütle «a table» (laud, tahvel). «Sile tahvel» .. . Ka koolitahvel on sile... Selles tihti esinevas filosoofilises näites lauaga (nähtavasti torkab kabinetifeadlasel pähe kõigepealt omaenese «tootmisriist») on üks esimesel pilgul peaaegu märkamatu, kuid põhimõtteliselt oluline puudus. Laua teevad valmis inimesed, k s teatavasti erineivad mesilastest selle poolest, et nad kujutavad oma tegevuse tulemust ette tulevase asja teatud kindla kujundina, mis on juba ette ära kavandatud. Ja ometi ei tunneta tisler, mis asi on laud, käies mööblimuuseumis ühe eksponaadi juurest teise juurde ning luues lauast

17

üldise ettekujutuse, millele pärast jääb vaid nimi anda. Ta teab, mis laud on, ja vastavalt selle mõiste poolt püstitatud ülesandele kehastab oma kavatsuse vastavas materjalis. Selleks et saada inimlikku, s. o. mõtestatud ettekujutust lauast, ei külasta lapski mööbli näitusmüüki. Tema esmane ja üldiselt õige ettekujutus lauast, mis püsib elu lõpuni,

kujuneb enamasti ühe laua varal, mis on näiteks vana, ümmargune, logiseva jalaga, värv pealt ära kulunud jms. Ja võib juhtuda, et kui ta näeb külas esmakordselt teistsugust lauda — uut, ristkülikukujulist, mis ei ole söögilaud, vaid kirjutuslaud (ilma jalgadeta, kahe kapi peale toetuv), tirib ta ema kättpidi selle «hoopis teistmoodi» eseme juurde ja laliseb: «E-ma, aud, e-maa-aa.» Ja ema, ainus inimene, kes mõistab oma poja keelt, saab aru, et «tulevane suur kunstnik» nõuab, et teda laua («aua») taha istuma pandaks ja seega võimalus antakse luua kohe järjekordne šedöövr —' auto («aa»), millel rattad kabiini katusel asuvad.

Ei, nähtavasti pole laua äratundmise põhjuseks see, et me kõigil laudadel tahvlit ja jalgu näeme. Kas me seda tahame või mitte, kuid igas inimmõistes on alati midagi sellist, mida ei saa taandada ühelegi asja üldisele, korduvale, välisele omadusele.

4. Mõista ei tähenda näha

Eespool toodud näidetes oli raske märkamata jätta, et meie teadmised ei peegelda eseme välisilmet. «Terve mõistuse» vaatevinklist aga tähendab eseme olemust mõista seda eset endale ette kujutada. Võib-olla tundub see ülepakkumisena, liialdusena. Oleme ju igapäevases eluski harjunud sellega, et me mõistame nii mõndagi ka siis, kui mälu meile midagi nähtavat öelda ei saa. Kaasaegsed mikromaailma seaduspärasuste uurimised näitavad, et on võimalik käsitada objekte, mis ilmselt pole piltlikult kujuteldavad. Kui aga järjekindlalt arendada «terve mõistuse» filosoofia põhilisi «teese» teadmiste omandamise protsessi kohta, siis kaasaegne füüsika sooritab midagi seadusvastast. Kuidas kujunevad mõisted nende arvates, kes armastavad arutleda nii, eit filosoofia on «kahjulik», et sellest pole praktika jaoks mingit «kasu»? Näiteks on meie ees esemed, mis väga sarnanevad üksteisega. Kõik nad on peaaegu ümmargused ja samal ajal, kui nende peale vaatad, mõtled tahtmatult, et loodus lahendas neid luues ringi kvadrafuuri ülesannet: nende pealispind on niivõrd ebaühtlane, et kohati meenutavad nad kuupi või hulktahukat. Nahk on neil peal kõva, seest oi nad üleni täis teri, mis meenutavad oma kujult seedripähkleid. Terad — läbipaistev viljaliha kivikese ümber — asuvad purpurpunases, vahel rubiini värvi mahlas.

Pudingu omadusi saab hõlpsasti järele proovida: puding süüakse ära. Uue puuviljaga tehakse läbi sama proov. Inimene maitseb üht, te^sf, kolmandat, sajandat puuvilja, pressib mahla välja ja joob . .. Seejuures jäävad ajutised, ebaolulised ja teisejärgulised omadused tema muljetes tagaplaanile ning ununevad. Värvivarjundid, maitse, see, mis eristab üht puuvilja teisest, iga üksiku puuvilja Iseärasused ei fikseeru mälus. Ainult kõigi nende üldised välised omadused sulavad üheks kujutlusekujundiks. Siis annab keegi nimetuse «granaat», ja mõiste ongi valmis. Nüüd meenub igale inimesele sõna «granaat» kuuldes maitsva nahkpommikese üldistatud kujund. Seepärast siis inimesed saavadki üksteisest aru: seostub ju kõigil üks ja seesama kujund ühe ja sellesama nimetusega. Hil-juti sattusime ühes teadvuse tekkimist ja olemust käsitlevas raamatus analoogilisele näitele, mis autori arvates pretendeeris tõsiselt mõiste olemuse selgitamisele. Granaatõuna asemel figureerib seal küll tavaline õun. Selle varal näitab autor meile, kuidas lapse teadvuses kujuneb õuna mõiste. Nii nagu granaatõuna puhulgi pole siin

midagi eriliselt keerulist. Laps näeb esmakordselt mingit ümmargust, punast jne. asja. «See on õun!» ütlevad talle täiskasvanud. «Õun-õun,» laliseb mudilane ja talle jääb eluajaks meelde, et ümmargune magus punapõseline «sabaga» asi on õun . . . Aga kui hiljem selgub, et õun võib olla hapu, mädanenud, küpsetatud, vekitud, siis aitavad uued tajud vaid abstraheeruda õuna iseärasustest ning seostada sõnaga «õun» neid omadusi, mis esinevad kõikvõimalikel õunasortidel ja igasugustel õuntel, ükskõik mis olekus nad on. Seepärast tekib teadvuses mõiste «õun üldse» ja erijuhuna mõiste «hapu õun». Edaspidi saab laps teada, et granaatõunu, harilikke õunu, pirne jms. võib nimetada sõnaga «puuvili», mis ühendab neid ühiste omaduste alusel ning eristab teistest, nendega mittesarnaneva-test asjadest, millega ta tutvub samuti «peale» vaadates ja «hamba alla» pannes. Sama lugu on puu, laua, rohu, põldude, metsade, taevakehade jne. tunnetamisega, vahe on ainult selles, et kaugeltki kõiki neid ei saa seejuures maitsta. Nii kujunevad aistingutest tajud, tajukujundeid üldistavad kujutlused ning kujutlustele antakse nimi — märk, signaal, mis on vajalik suhtlemiseks. Sugulasnimedele antakse üldnimi, omamoodi signaalide signaal, ja niimoodi sdni, kuni jõuame välja selliste nimedeni, mis hõlmavad kõike olemasolevat: «mateeria», «liikumine», «ruum», «aeg» ...

See tunnetusprotsessi skeem on väga tõepärane. Ta seletab ära nii mõndagi — et inimese psüühika erineb loomade psüühikast (loomad pole võimelised kasutama nimesid ja nimede nimesid), et on olemas üldmõisted (sõna «mööbel» tähistab ühtaegu «tooli», «lauda», «kappi» jne.), ning näitab, kuidas kulgeb tõusujoones liikumine mitteteadmiselt teadmisele (üksikud muljed summeeruvad, üldistuvad, saavad nime, nimesid kõrvutatakse, analüüsitakse, sünteesitakse, nende alla viiakse uusi muljeid jms.).

19

Ainult üht ei suuda see skeem ära seletada: kuidas meil õnnestub mõista asjade, esemete ja nähtuste olemust?

Kui lausutakse sõna «granaat», võib muidugi kogu puuvilja olemus, mida ma tunnetan, tõepoolest seisneda ainult selles, et granaatõuna võib süüa, et ta oma värvuse ja maitse poolest erineb teistest puuviljadest. Ent see on juba minu häda, sest piiratud on minu teadmised granaatõunast. Kuid kõige tähtsam on järgmine asjaolu: isegi selleks, et säilitada teadvuses tavalist kujutlust granaatõunast, peab teadma mõisteid «puuvili», «söödavus», «mahl», «terad» jms. Sest kui ma tahan oma kujutlust granaatõunast teistega jagada, ei hakka ma õuna joonistama (kas või sellepärast, et ma joonistan halvasti), vaid pigem seletan sõnadega. Ja minu jaoks eksisteerib mu kujutlus niivõrd, kuivõrd see eksisteerib teiste jaoks.4 Kui ma ei suuda sõnadega kirjeldada, mis on granaatõun, ei tea ma järelikult ka ise seda kuigi hästi. Kuid oletame, et ma alahindasin oma kunstialaseid võimeid. Oletame, et minu natüürmort «Granaatõunad» hõbevaagnal (kaks lahti lõigatud, üks terve) on tunnistatud silmapaistvaks kunstiteoseks. Äkki küsib keegi vaataja rahumeeli: «Aga öelge — mida siin õieti kujutatud on? Ma pole kunagi midagi niisugust näinud.» Kunstnikule pole selline märkus solvav. Pane küsija ette kümme ehtsat granaatõuna ja riputa üles silt «See on granaatõun», niikuinii hakkab ta juuresolijailt pärima, et mis see on, millega seda süüakse, kus see kasvab ... Ja juuresolijad hakkavad reaalsetele mahlastele ja küpsetele viljadele selga pöörates vaesekesele sõnadega seletama, et granaatõun on puuvili, s. o. nad võtavad abiks need teadmised, mis küsijal juba olemas on.

---

[4] Vrd. K. M a r x : «...keel o n praktiline, nii teiste inimeste jaoks eksisteeriv ja ainult sellepärast ka minu enda jaoks eksisteeriv reaalne teadvus . . . » (K. M a r k s и Ф. Э н г е л ь с , Соч., т. 3, lk. 29.)

Inimene tahab teada. Te kuulsite — teda huvitab, kus ja kuidas kasvab granaatõun . . . öelge talle seda, ja juba ta esitab uue küsimuse: kas need puuviljad on kasulikud? Lõpuks andke talle kümmekond granaatõuna, et ta need ära sööks, — küsimustevool ei lakka ikka. Mis maitse! Mis värvus! Inimene tahab asja olemuseni tungida.

Või kas siis õun on ainult aistingute kompleks — ümmargune, sile, lõhnav, magus? On nähtusi, mida on ilmselt hõlpsam demonstreerida kui seletada. Näiteks küsimusele, mis on merepinna virvendus, vastatakse tavaliselt nii: teie nina all tehakse sõnagi lausumata käelabaga hõljuvaid liigutusi. Kuid ka selline «kujundlik informatsioon» on mõeldud pigem mõisteliste assotsiatsioonide esilekutsumiseks, s. o. siin on loodetud rohkem teie fantaasiale, kui tahetud otseselt edasi anda informatsiooni nähtuse olemuse kohta. Järelikult ainult sel juhul, kui teil pole aimugi asja, nähtuse või protsessi mõistest, kuid olete tuttav nende väliste eripära^ süstega, võib rääkida kombinatsioonist «kujund pluss sõna». Kuid just

antud situatsioon kinnitab veelkordselt, et sõnaga seotud kujutlus (teistsugust kujutlust aga inimesel olla ei saagi) ei sisalda veel endas olemuse tundmist, sellest ei kujune mõistet. Veel enamgi — kombinatsioon «kujund pluss sõna» fikseerib teadvuses ning omab tähendust üksnes inimese käsutuses olevate mõistete üldises süsteemis. Väljaspool neid mõisteid pole sõnal, mis manab silme ette eseme välise pildi, üldse mingit tähendust ja ta võib olla vaid tinglikuks signaaliks teatud tingimatu reaktsiooni jaoks. Meie ülesandeks on aga kindlaks teha, kuidas inimene õppis mõtlema, mitte aga maomahla produtseerimisega adekvaatselt reageerima signaalile: «Söök on laual.» Pealegi kui pidada silmas, et enamik sõnu ei või printsipiaalselt midagi kujundlikku meenutada, jääb küsimus, mispärast me siiski üksteist mõistame, lahtiseks.

Autor teab oma kogemustest: väitega, et enamik inimmõisfeid on põhimõtteliselt kujuteldamatud, ei olda tavaliselt kohe nõus. Selleks, et kahtlejaid ümber veenda, ei tarvitse näiteid kaugelt otsida. Analüüsime eelnevat fraasi. Loodame, et selle mõte on arusaadav. Miks? Võib-olla tekkisid meil kõigil iga sõna juures mingisugused ühed ja samad kujundid? Kontrollime seda koos. Esimene sõna on «autor». Täiesti arusaadav: antud juhul see, kes kirjutas käesoleva raamatu. Ette kujutada te teda endale ei saa, sest te pole teda kunagi näinud. Võib-olla jõudsite endale ette kujutada «inimest üldse»? Oletame, et see nii on. Kuid mispärast on pea, käte ja jalgadega impersonaalne olend autor? Proovige panna kujundite «inimene üldse» ja mõiste «see, kes kirjutas raamatu» vahele võrdusmärk, ja te veendute kohe, et antud kujund ei sisalda seda teadmist, mis peitub mõistes «autor». Fakt jääb faktiks: te saite aru, mis on «autor», ilma et oleksite endale midagi ette kujutanud või siis kujutledes midagi sellist, mis ei sisalda antud teadmist. Aga mida te võisite kujutleda, kui lugesite sõnu «teab oma kogemustest»? Pingutage juba praegu kogu oma kujutlusvõimet, püüdke kas või tagantjärele kutsuda mälus esile mingeid kujundeid, mis assotsieeruksid nende sõnade mõttega. Asi on ilmselt lootusetu. Muude fraasis esinevate sõnadega on asi veelgi halvem. Tahaks näha inimest, kellel õnnestuks endale ette kujutada «põhimõtteliselt kujuteldamatut». Või siis lööge lahti mis tahes raamat, süvenege mõnesse juhuslikult valitud lausesse, mis on selge ja absoluutselt arusaadav, — tulemus on sama: enamik sõnu ei kutsu esile mingeid kujundeid. Need sõnad aga, mis esimesel pilgul võivad «asenduda» kujunditega (seesama «õun» või «granaatõun», «kask», «laud» jms.), ei jõua lugemise või vestluse käigus manada mälus esile mingit pilti objektide välisilmest. Enamasti saab inimene ka neil

juhtudel aru ilma kujundi abita. Ja tuleb veel kord rõhutada peamist: kui eseme kujund jõuabki mälus ennast «ilmutada», ei ole see iseenesest informatsioon eseme olemuse kohta. Kui niimoodi

21

on lood tavaliste mõtete ja kujutustega, siis teadusalased teadmised, teaduslikud avastused sunnivad meid lõplikult loobuma valemist: üldine kujutlus pluss sõna on mõiste. Olukord, kuhu me «terve mõistuse» jälgedes käies lõpuks sattusime, on rohkem kui imelik. Tuleb välja, et kui pole olemasoleva teadmise teatud mõistelist võrku, siis mälu ei «pea kinni» ka eseme välist pilti. Aga et selles midagi uut näha, peab seda enam omama eelteadmisi, peab olema õpetatud ja asjatundlik inimene. Oletame hetkeks, et suurt Arhimedest pole olnud ja meil teiega tuleb endal avastada kangi seadus. Esimesel pilgul paistab, et midagi lihtsamat ei saa ollagi: vaja ainult võtta kepp ja . . . Miljonid inimesed olid enne Arhimedest võtnud kepi kätte ja koguni kasutanud seda kangina, kuid . . . kangi seaduse avastas füüsik Arhimedes. Sest tema pilku suunasid teadmised. Ei, sellest ei piisa, kui võtta kätte kepp või näha, kuidas teised seda teevad. Inimesed võivad sajandite kaupa oma praktilises tegevuses kasutada kangi, ilma et nad tunneksid mehhaanikat üldse ja kangi seadust eriti. Samuti võivad nad aretada uusi taimeliike ja loomatõuge, ilma et neil oleks vähimatki aimu pärilikkuse mehhanismist. Selleks, et avastada kangi printsiip, selleks, et tekiks kangi mõiste, ei piisa kangi käsitsemise nägemisest. Selleks on vaja vähemalt: 1) praktilist oskust kangidega töötamisel, 2) tavalisi kujutlusi ja mõisteid kangide ja kaalude praktilisest otstarbest ja 3) teatud teoreetilist baasi, seda, et teadus ise kasutaks vabalt mõisteid «tasakaal», «jõud» jms. Ainult selline teadvust orienteeriv ühiskondlik-ajalooline ettevalmistus võis suunata füüsiku pilgu tavalisele kepile ja «ilmutada» talle, et kangi abil võib maakera paigalt nihutada, muidugi kui vastav toetuspunkt leida.

Kas on veel näiteid vaja? Võtke ükskõik mis näide! Kontrollige iseennast: ükski mõte, mis meile pähe tuleb, isegi kui me vahetult silmitseme oma mõtete objekti, ei lange, piltlikult öeldes, tühjale kohale. Meie pilku juhib ja suunab alati juba omandatud teadmiste jõud. Tähed, planeedid, kivid, puud, lilled, vikerkaar — mis tahes looduslik objekt või nähtus on ühel või teisel määral avanud ennast meile mitte lihtsalt sellepärast, et me oleme näinud teda tuhandeid kordi ning nimetanud teda nii või teisiti. Kas meeleorganid on meid otseselt tutvustanud selliste nähtustega nagu ionosfäär, päikese kiirgus ja magnefilised tormid? Loomulikult poleks teil ilma meeleorganiteta võimalik nende kohta isegi midagi kuulda või lugeda. Iga hetk terast ja tähelepanelikku vaatlemist aga põhineb juba teatud kogemustel, vilumustel ja teadmistel, see ei ole esmane. Ja muljed eseme välistest omadustest tähendavad inimese jaoks midagi ainult sel juhul, kui inimene oskab juba mõtestatult tajuda, kui tal on teatud miinimum teadmisi. Tunnetuses pole inimene kunagi «steriilne», midagi ta Ikka teab. Oma esimestest sammudest peale orienteerub ta mitte ainult oma isiklike tajude, vaid

22

kogu inimkonna kogemuste ja arusaamade järgi. Veel enamgi — tajud ja kujutlused orienteerivad inimesi niivõrd, kuivõrd inimene neist aru saab.

Loom valib meeleorganite abil maailma tajudes sellise käitumisjoone, mis antud olukorras vastab kõige enam liigiinstinkti nõuetele. Seega alluvad üksikul loomal aisting, taju ja kujutlus, s. o. meeleline kontakt keskkonnaga, «esivanemate häälele», mis neid korrigeerib, ning ainult seetõttu ongi neil organismi jaoks oma tähendus. Loom lihtsalt ei

taju seda, millel pole tema jaoks teatud bioloogilist tähendust. Kotka silm näeb kaugemale kui inimese oma, inimene on kotkaga võrreldes lootusetult lühinägelik, kuid kotkas näeb hoopis vähem kui inimene. Kotkas eristab söömiskõlblikku ja' söömiskõlbmatut ning näeb varitsevat ohtu sellise vahemaa tagant, mille puhul inimene on praktiliselt pime. Inimene aga mõistab seda, mida ta näeb, ning seepärast näeb ta kõike. Muidugi mitte tingimata lõplikult ja õigesti. Ent vaadeldava eseme või nähtuse mingit üldist ja ühtlasi põhilist otstarvet mõistab inimene ühel või teisel määral alati. Aga seda, mis on talle absoluutselt võõras, püüab ta kohe võrrelda sellega, mida ta tunneb, ta püüab ära arvata, milleks uus asi võiks kõlbulik olla, millisesse klassi, kas või kõige üldisemasse võiks seda liigitada.

Niisiis nägemiseks ei piisa sellest, et omada silmi. Loomal peab olema «liigiinstinkt», inimesel peale selle veel kas või mingisugusedki teadmised. Me oleme sattunud üsna veidrasse olukorda: selle asemel et näidata, kuidas «inimene näeb» alusel tekib «inimene teab», oleme sunnitud keskendama tähelepanu vastupidisele: inimene näeb niivõrd, kuivõrd ta juba midagi teab. Kuid teadmised ei eelne ju tajule! See on absurdne! Kust siis tulevad esimesed teadmised?

Esimesed teadmised baseeruvad kindlasti vahetult aistingutel, nad sünnivad kujutluse kujunditest. . .

Kuid mis siis õieti muutub, kui me pöördume inimkonna esimeste sammude või lapse esimeste muljete juurde? Nii ühel kui teisel juhul on meil paratamatult ühelt poolt tegemist eseme meeleliselt tajutava välise pildiga, mis iseenesest ei tutvusta meile ei eseme otstarvet, sisemisi olulisi omadusi ega tema olemise seadusi. Teiselt poolt aga jääb probleemiks, kuidas inimesel õnnestub näha välisilme taga neid seadusi ja olemust.

Ei aita sellisel juhul ka apelleerimine sõnade- ja nimedekeele kasutamisele. Asi on selles, et kõik, mis on nii üksikutes esemetes kui ka protsessides, objektide seostes, suhetes ja põhimõtteliselt mittetajutavates omadustes paratamatu, oluline ja peamine, fikseerub ainult mõistes. Mõiste aga ei ole teatavasti asjade, klasside, seoste ja omaduste nimi. Nimi on ise «asi»; nimi on signaal (või signaalide signaal, nime nimi), mis asendab teist asja. Mõiste aga on mitteesemeline, ideaalne,

ta on nagu asja hing, mis on vabanenud «esemelisest kestast», mõiste on asja olemus.

Nime võib anda mingile üksikule esemele: antud maja — Ametiühingute Maja; tervele asjade klassile — kõik need ilusa pika kaela ja punase nokaga suured linnud, nii mustad kui ka valged, on luiged; üldisele omadusele, mis on mitmesugustel asjadel — näiteks raskus. Selleks aga, et nimi midagi ütleks, ei piisa sellest, kui meenutada. nime lausumisel seda nime kandva asja välisilmet (me nägime, et enamikul juhtudel on see pealegi lihtsalt võimatu). On vaja, et nimi assotsieeruks teadmistega eseme, klassi, omaduste jne. kohta.

Ütleme, et näitate kümneaastasele lapsele Voltaire'i portreed ja soovitate tal meeles pidada, et «see on Voltaire». Oletame, et lapsel on hea mälu, ja kui ta aasta pärast sedasama portreed näeb, hüüab ta: «Voltaire!» Siin ongi nüüd nime toime: me meenutame esemega kokkupuutumisel, et «seda» nimetatakse nii ja naa, või siis vastupidi — nime lausumisel meenutame nime kandja välimust. Selle kohta, kes Voltaire oli, ei ütle nimi lapsele midagi.

Kui te suudate suure prantsuse humanisti nime meenutamisel vaid reprodutseerida mälus tema kordumatuid jooni, siis ei tunne te Voltaire'i, teil pole temast vähimatki aimu.

Ja see pole ilus fraas, vaid fakt. Tarvitseb vaid kellelgi naljahambal öelda teile, et «see kaval vanamees on jesuiitide ordu asutaja», ja iga kord, kui te juhtute jälle Voltaire'i portreed nägema, mõtlete endamisi: see ta on, see fanaatik, jesuiit, julm ja kaval poliitik — Francois Marie Voltaire! Absurdseks muutub selline sõnade kombinatsioon alles siis, kui te Voltaire'! kohta tõtt kuulete, kui te tema töödega tutvute. Siis saab nimi teile mõistetavaks, ta ei meenuta teile ainuüksi kirjaniku väljanägemist. Teie teadvuses virgub tema mässuvaim, tema mõtted ja ootused, tema olemus (mida te muuseas võite lühidalt väljendada vaid väikeses jutustuses või sõnadega ülestähendatud kirjatükis).

Nimi, nimetus on iseenesest sõna, millega mittetuntut nimetatakse. Tuleb teha nii, et mittetuntu saaks mõistetavaks, tuttavaks, ning siis saab nimest mõiste materiaalne substants. Järelikult on õpetus nimedest, mis on paljude arvates tunnetusteooria põhiküsimuse lahenduseks (kuidas inimene läheb üksikute esemete vahetult tajumiselt üle nende üldise olemuse mõistmisele), tegelikult vaid rahustusvahend loomuliku «terve mõistuse» jaoks.

Tavaliselt on «terve mõistus» rahulik. Tunnetus? Siin on kõik korras. Esiteks — ma tean juba paljut ja minu teadmised veavad mind väga harva alt. Järelikult on tunnetus täiesti võimalik ja ma tunnetan õigesti. Ja siis — mis on mõisted, milles peituvad mu teadmised? Ka siin pole midagi keerulist! Ma näen, kuulen, tajun ja kujutlen asju. Et asi mugavam oleks, siis nimetan oma kujutlusi mitmesuguste nimedega. Nimetused

ühendan terveteks gruppideks, millele jällegi annan nimed. On loomulik, et kui kasutada selliseid nimetusi, mida lahutavad asja väliskujust paljud nimed-üleminekuastmed, ei suuda ma endale alati ette kujutada kõiki üksikuid asju, millele kunagi esmased nimed anti. Kui ma ütlen «mööbel», ei suuda ma endale ette kujutada kõiki toolide, laudade jms. liike. Kuid üldjoontes ma orienteerun nüüd: minu ajus asendab sõna-nimi «mööbel» kõiki neid kujundeid, ja ma tean, millest on juttu. Keerulisem on asi abstraktsete teaduslike mõistetega, kuid põhimõtteliselt on sealgi seesama lugu: kusagil püramiidi (mille tipuks on teaduslik mõiste) jalamil asub asja kujund, siis tuleb tema nimi, siis nime nimi jne. Tõepoolest — loomulik ettekujutus tunnetusest, omandatud teadmiste struktuurilt meenutab püramiidi: all, teadmiste jalamil, asub lai platvorm kõige mitmesugusemate muljetega, meeleliste kujunditega . . . Need põgusad juhuslikud muljed ja kujundid annavad meile pidevalt teateid tajutava tegelikkuse kiiresti kulgevate nähtuste kohta. Neid on arvutu hulk. Me talletame neid oma elu jooksul ning need on aluseks kõigile meie elamustele, tunnetele ja mõtetele. Analoogilise ja korduva sorteerib mälu liikide, seltside ja klasside kaupa. Tekib uus tunnetusaste ja uus kiht andmeid maailma kohta. Ja kuna üldistatud kujutlused hõlmavad tohutul hulgal üksikmuljeid, on antud kiht ka kõrgemal ja võtab enda alla hoopis väiksema pindala kui esimene kiht. Nii kerkib tunnetuse püramiid. Järgmine kiht on juba nimed, mis tähistavad liikideks, seltsideks ja klassideks üldistatud kujutlusi. Selle peal on üldisemate nimede klass; kuna neid on loomulikult vähem, siis kujutab see kiht endast uut püramiidi astet, ja nii kuni tipuni välja, kuni ühe kõikehõlmava nimeni — nimeni «mateeria», mis nagu kiirgaks endast ka teadvuse mõistet.

Edaspidi kasutame järjest väljendit «tunnetuse püramiid». Kuid juba senisedki katsed otsustada püramiidi kõrguselt selle üle, kuidas inimene omandab teadmisi, seavad meid raskesse olukorda. On ju püramiidi alus ise kõikuma löönud! Tuleb välja, et see baseerub vaikival mööndusel: kui ma näen, siis ma juba mõistan üht-teist. Aga kui see pole nii, kui

selleks, et mõista, ei piisa tajumisest ja tajukujunditele nime andmisest? Kas tunnetuse püramiid peab siis kokku varisema? «Terve mõistus» ei taha sellest kuuldagi: «See on kõik filosoofia! Viljatu targutamine! Kui ma tean, siis ma tean ega kahtle selles, mis ma tean. Kunagi näitavad teadlased (muidugi mitte filosoofid, kes oskavad ainult mingeid üleüldisi ja abstraktseid küsimusi leida ning sajandite kaupa nende lahendamise kallal vaeva näha, vaid tõelised teadlased, niiteks füsioloogid) konkreetselt, faktide varal, mis toimub ajus, kui kujutlus muutub mõisteks. Just nimelt nemad leiavad loodusteadusliku lahenduse inimese «mina» mõistatusele. Nii see on, ning püramiid püsib vankumatult ja kindlalt: tema aluseks on individuaalsete tajukujundite

mõõtmatu ja arvutu kogum ning tipuks taevasse pürgiv vahe mõte.»

Ja sel ajal kui loomulik «terve mõistus» lohutas ennast suursuguste püramiidide vaatlemisega, mille alla olid maetud «tunnetuse lahendamatud mõistatused», ei lakanud filosoofia, millesse «terve mõistus» nii halvustavalt suhtub, otsimast teid nende lahendamiseks. Kõik filosoofilised koolkonnad, vanaajast kuni tänapäevani, on teaduse poolt uuristatud maa-alused käigud, mis on põimunud teravmeelsete, hiilgavate oletuste, perspektiivitute kõrvalkäikude ja agnostiliste ummikteede tõeliseks labürindiks.

Ja alles K. Marx leidis esimesena kätte «Ariadne lõnga», tungis selle abil sügavale püramiidi alusesse, jõudis selle keskpunkti välja ning lahendas mõistatuse.

Sellest, kuidas tekkis tunnetuse ja meie «mina» olemuse filosoofilise analüüsi labürint, räägime järgmises peatükis.

Aga enne kui asuda teoreetilise filosoofia juurde, tuleb «terve mõistuse» filosoofiale lõplik kohtuotsus langetada. Isegi «koduses majapidamises», kus «terve mõistus» on F. Engelsi sõnade järgi meie auväärseks kaaslaseks, oleme tema pärast korduvalt tõsiste raskustega kokku põrganud.

Esiteks — tuleb välja, et mööndus «näha tähendab teada» on äärmiselt ebakindel mööndus, mille lükkavad ümber kõige lihtsamad tähelepanekud.

Teiseks — me juhtisime tähelepanu sellele, et mõista tähendab alati teada midagi olulist, midagi paratamatut, mis asjades on, teada seda, mida ilmselt ei ole meeleorganite abil tajutavas asjade välises pildis.

Kolmandaks — me nägime, et kui eseme tajutav väline pilt ei ütle midagi eseme olemuse kohta, ei saa see mõistetavamaks ka siis, kui antud esemele mingi nimi anda.

Lõpuks neljandaks — me täheldasime, et me saame aru üksteisest ja iseendast, kasutades seletamiseks mitte kujundeid, vaid sõnu, mille tähendus on mõistetav nagu iseenesest, ilma kujundite abita.

Kui meenutada Johannes Mülleri «puhtfüsioloogliste» eksperimentide saatust, on vist küll paras aeg ka oma «auväärse kaaslasega» hüvasti

jätta.

Lõpuks tahaks vaid öelda veel mõni sõna selle kohta, kuidas osa loodusteadlasi suhtub teoreetilisse filosoofiasse.

5. «Jalgrataste» leiutajad

Loodusteadlane avastab kangi seaduse või ülemaailmse gravitatsiooniseaduse, aatomi struktuuri või päikese korpuskulaarkiirguse. Ta ei uuri inimese hinge ega teadvust, vaid

seda maailma, mis teadvuses peegeldub. Asjade ja protsesside olemust, loodusseadusi tunnetab ta pingelise mõttetööga. Ja sel momendil peab talle olema ükskõik, «mis on mõte». Mõte on tööriist, ütleb meile loodusteadlane. Kas see tööriist on korras? Jah, kuna tema abil tehakse avastusi. Seepärast ärge segage töötamast, astuge kõrvale; te varjate oma «teadvuse mõistatustega» minu eest tegelikkust! Ega teadlane ei mõtle ju mikroskoobi sisse vaadates sellele, kuklas too konstrueeritud on, kas seal on kõik korras, kas ei ole ehk mingeid mõistatusi. Ma näen — riist suurendab nii, nagu mulle vaja on, ja see on peamine. Mul pole mahti, ei jätku aega mõelda sellelegi, mis mikroskoobi all on, teie' aga sunnite mind pead murdma aparaadi konstruktsiooni üle.

Astume tõesti kõrvale ja ärme segame loodusteadlast mikroskoobi sisse vaatamast ja mõtlemast. Kuid mis see siis on? Mispärast ta äkki rahutuks muutus? Mispärast ta krutib kannatamatult ja läbisegi mingeid kruvi-kesi ja keerab okulaare? «Mis juhtus, kolleeg?»

«Ei midagi erilist, paistab, et riistaga on midagi lahti. Ei saa mitte aru, mis oranž triip siin preparaadi vasakus nurgas on — kas loomulik värvus või optika vingerpuss?»

«Kahjuks ei ole meist siin teile suuremat abi. Nendest interferentsidest \c. difraktsioonidest ei taipa me midagi. Teil tuleb füüsikute poole pöörduda.»

«Füüsikud! Ma olen küll bioloog, aga, kui teada tahate, bioloogia on ise endale füüsika, ja mingit spetsiaalset füüsikat pole mulle vaja. Ma nuputan nüüd ise, püüan ise välja selgitada. Nägemiseni.»

Astume taas kõrvale ... ja mõtleme. Milleks jännata mikroskoobi konstruktsiooniga, mikroskoobi kui tunnetuse tööriista konstruktsiooniga, kui tihtipeale ei jätku aega sellekski, et tema abil loodust uurida? Nähtavasti seda tahtis meile öelda meie tuttav loodusteadlane. Nüüd ta siis istub ja murrab pead mikroskoobi konstruktsiooni kallal. Kuid kõige huvitavam on see, et aparaat võib tõepoolest täiesti korras olla. Pole ju veel teada, kas ongi läätsed selles süüdi, et tekkis oranž triip, mis teadlase segadusse viis. Ta pidi aparaati iseseisvalt uurima hakkama omaenda kahtluse tõttu, mitte aga sellepärast, et mikroskoop ilmselt korrast ära oleks olnud. Mis siis ikka! Meie tuttav ise pakkus meile analoogiat mikroskoobiga, ise ka jätkab seda tahes-tahtmata. Huvitav, kas ta suudab ilma füüsiku abita oma kahtlused lahendada? . . .

«Kuulge, filosoofid,» kutsus meid äkki bioloog, kes tahtis kõik ise ära teha. «Teate, ma tulin järeldusele, et mikroskoopi pole mõtet lahti võtta ja uurida. Asi pole pr.aegu mikroskoobis. Kõigepealt tuleb selgust saada veel ühes küsimuses, mis arvatavasti osaliselt teidki puudutab.»

Ja bioloog rääkis meile oma avastusest.

«Kui ma selle neetud oranži triibu tekkimise põhjuste üle järele mõtlesin,» ütles ta, «tundus mulle, et süüdi on kas aparaat või siis preparaat ise. Kolmandat süüdlast ei ole, kordasin ma endamisi. Ja äkki torkas pähe — on: mina ise, minu silm, minu aisting. Ma muidugi ei ütle, et minu ja ainult minu silm on nii ehitatud, et ta seda oranži triipu näeb. Asi pole praegu enam triibus. Saage aru, mulle on preparaadi mitmesuguste alade1 värvus erakordselt tähtis, see aitab mul uurida preparaadi struktuuri jms. Kui ma mõtlesin, millest on tingitud oranž värvus (minu oletuste kohaselt ei pidanud seda siin olema), lõin ma loomulikult aparaadis kahtlema. Nüüd aga tundub mulle, et kõigepealt tuleb lahendada värvuse objektiivsuse küsimus. Kas võib loota värvuse kui kriteeriumi peale? Kui ma võin optika vempude tõttu näha selliseid värvusi, mida tegelikkuses ei ole,

siis on ju ka inimese silm omamoodi aparaat. Kas te võite oma pea anda, et tema konstruktsioonis ei ole algusest peale mingit defekti? Võib-olla on «oranž triip» kõik nähtava maailma värvid läbi kriipsutanud, me'tajume neid moonutatult, ja tegelikult pole nad hoopiski sellised. Ja nii jõudsin ma samm-sammult vajaduseni lahendada küsimus, kas värvus on objektiivne või on ta üksnes minu silma teatud konstruktsiooni tulemus. Mis teie sellest arvate?»

«Näete siis, algul te otsustasite välja uurida, kuidas mikroskoop on konstrueeritud, kas ta on korras jne. Seejärel oli teil vaja teada saada ka seda, kuidas on konstrueeritud hoopis keerulisem aparaat — inimteadvus. Jah, nimelt teadvus, sest meie tajude objektiivse sisu küsimus sunnib teid lõppude lõpuks uurima ka teadvuse probleemi tervenisti. Ja siin me juba saame teile abiks olla. Filosoofilise mõtte tuhandete aastate pikkune ajalugu näitab, millised teaduslikud probleemid tekivad tunnetusprotsessi ja teadvuse analüüsimisel. Me näitame teile kätte kõige otsema tee metodoloogiliste küsimuste lahendamiseks . . .» «Ei, tänan väga,» katkestab meid bioloog. «Teadus on ise endale filosoofiaks, parem püüan lahendada värvuse ja aistingute küsimuse ise, ilma teie abita.»

Teades juba, et meie vestluskaaslane tahab kõik probleemid iseseisvalt lahendada, ei solvunud me tema pärast. Kuid üldiselt on see huvitav. Te pole kunagi järele mõelnud selle üle, mispärast me suhtume nii usaldavalt sellesama bioloogia, meditsiini ja muude konkreetsete teaduste mitmesugustesse hüpoteesidesse, sealsamas aga nõuame matemaatiliselt

usaldusväärseid, piltlikke tõestusi filosoofilistele tõdedele, või siis lihtsalt leiutame ise filosoofilisi «süsteeme».

Kuigi paljud konkreetsete teaduste hüpoteesid pole küllaldaselt põhjendatud, oleme nagu hüpnoosi all: «teadlased arvavad», «teadus on võimeline lahendama selle küsimuse», «professor oletab» jms. Sageli piisab üksnes vihjest loodusteaduse autoriteedile, et võtta vastu vaidlemata omaks kahtlase teadusliku väärtusega idee.

Füüsik näiteks haarab lennult kinni versiooni ühe või teise haiguse põhjustest, meedikul löövad silmad põlema, kui ta kuuleb, et kusagil idas olevat avastatud igivanast ajast pärit aafomi-kosmoselaevade sfardiväl-jakud. Väga võimalik, et ka filoloog unistavalt pead noogutab. Ja paljud neist ei arva endabolevat õigust kontrollida ühe või teise teadusliku või pseudoteadusliku oletuse tõesust. «Aga mis ma õige meditsiinist taipan!» tähendab füüsik täiesti õigesti. «Või mina bioloogiast?» ütleb omakorda filoloog . . . Kui aga füüsik uurib bioloogia probleeme või bioloog küberneetikat, võtavad nad enda jaoks uudsete ideede täit tõsidust mõistes enne, kui nad neile huvi pakkuvate probleemide kohta midagi ütlevad, kätte vastavad õpikud ja, häbenemata oma võhiklikkust tundmatus valdkonnas, hakkavad kohusetruult algteadmisi omandama.

Väga sageli võib aga kuulda mitmesuguste teadusharude esindajate apellatsioonituid arvamuseavaldusi tunnetusprotsessi, põhjuse ja tagajärje, olemuse ja nähtumuse, üldse dialektika ja loogika kohta. Kahjuks võite apellatsioonituid ja sageli võhiklikke filosoofilisi otsustusi kuulda ka lektorilt bioloogia, keemia või arstiteaduse üliõpilastest tulvil auditooriumis.

«Aga mis ma õige filosoofiast taipan?» — see on küsimus, mille peaks esitama endale meie vestluskaaslane — bioloog, kes lahendas iseseisvalt aistingute probleemi. — Mida tean mina õieti subjektiivsest ja objektiivsest, tunnetusest, tunnetuse vahenditest ja

teedest jne.? Kui ma juba olen nende küsimuste kallale asunud, tuleb hakata tõsiselt omandama filosoofia algeid, häbenemata oma nõmedust valdkonnas, mis mulle uudne on. Kuid nii ei juhtu kaugeltki mitte alati. Võib-olla kohutab loodusteadlast filosoofiliste abstraktsioonide pead pööritama panev kõrgus? Kui kurb see ka pole, kuid loodusteadlane sageli lihtsalt ei tea, et filosoofilised probleemid ei sünni maailmast irdunud mõtleja peas. Need probleemid tekivad alatasa, käies igal sammul teaduslike uurimiste kannul. Tõsi küll, uurijad ise ei taipa alati, et need on filosoofilised probleemid. Nad ju tunnevad tihtipeale filosoofiat halvasti ja n juba esimesel kokkupuutumisel sellest kaunikesti ära kohutatud. Isegi suurt filosoofia põhiküsimust — teadvuse ja olemise vahekorra küsimust, mille formuleeris Engels spetsiifilistes filosoofia terminites, esitatakse sageli abstraktselt ja dogmaatiliselt. Sellele, kellel on just äsja olnud tegemist

asjade konkreetse, võiks öelda meelelise usaldusväärsusega, tunduvad sageli elukaugetena ja ebaaktuaalsetena sellised probleemid: «mis on primaarne — kas vaim või mateeria? kas maailm on tunnetatav?» Oletame, et algaja filosoofia uurija on praktiseeriv arst. «Mateeria, vaim, tunnetatavus — fui, milline kuiv abstraktsus!» mõtleb ta. «Agnostitsism . . . no mis agnostitsismi võib praegu olla, kui teadus teeb igal sammul hämmastavaid avastusi ja see, mis eile tundmatu oli, on täna juba haiglates ja isegi polikliinikutes rakendust leidnud. Või siis niisugune asi: veerand aastatuhat tagasi kirjutas keegi hullumeelne piiskop, et maailm ja meie teadmised maailmast on üks ja seesama, ja mina pean nüüd millegipärast targa näoga selle jama ümber lükkama. Ei, filosoofia ei istu mulle. Kõik see on kuidagi elutu, abstraktne . . .»

Aga võibolla hakkab seesama arst poole tunni pärast haige voodi ääres diagnoosi pannes kahtlema, tuleb ikka ja uuesti oma oletuste juurde, lükkab need kõrvale ja teeb uusi ning kahtleb nendeski. Mis teda erutab? Antud momendil erutab teda üle kõige siin maailmas «elutu, abstraktne, kuiv» probleem — milline on teadvuse (tema teadmised haige organismi laastavatest patoloogilistest protsessidest) ja mateeria (patoloogilised protsessid ise) vahekord. Arvatavasti näeb ta ju selgelt kogu haiguspilti. «Jah, kahtlemata on siin see ja see . . .» mõtleb ta. «Aga millest siis need sümptoomid? Võib-olla . . . Pole võimatu, et... Kui vähe me veel teame!» hüüatab ta meeleheitel endamisi ja mõtiskleb: «Me ütleme: infektsiooniprotsess, nakkus on põhjus, tagajärjed on nii-ja niisugused. Kas kõik see ei ole paljad sõnad? Mida teame meie haiguse põhjustest. «Põhjus» on minul, tuhandetel minusugustel, aga mina ja meie kõik oleme terved. Siin on aga haige. Temal pole leitud antud mikroobe, kuid kõik räägib selle poolt, et ta kannatab haiguse all, mida tekitavad need mikroobid . . . Põhjus — tagajärg . . . Üks ja seesama põhjus võib esile kutsuda erinevaid tagajärgi, ja igal tagajärjel võib olla sada põhjust. Aga kuidas võib siis üldse põhjusest rääkida? Juhuslike seoste ja mõjutuste kaoses eritleme me nähtavasti oma abitust õigustades kõige ilmsemaid tegureid ja süüdistame neid, nimetades neid haiguse põhjuseks. Esitame omaenda oletusi, mõtteid ja tajusid tegelikkuse pähe ning teeme näo, et me avastasime, tunnetasime midagi . . .» Kas teile ei tundu, et meie arsti kummargil figuuri tagant kerkivad filosoofide varjud, kelle nimed assotsieeruvad sõnaga «agnostitsism»?

Filosoofilised probleemid tekivad alatasa konkreetse tunnetuse käigus. Need on kõige elulähedasemad ja aktuaalsemad probleemid. Ja nii nagu insenerile on vaja arvutuslükafit, on igale mõtlevale, tunnetavale inimesele vaja hästi läbiproovitud, teaduslikult põhjendatud tunnetusmeetodit. Insener ei hakka iga kord, kui tal on

vaja arvutusi kontrollida, «oma matemaatikat» leiutama. Kahjuks aga hakkab matemaatik, kui tal on vaja kontrollida oma tunnetuse loogikat, leiutama omaenda filosoofiat.

Kasutamata spetsiaalsete filosoofiliste uurimiste ajaloolisi kogemusi, jõuab kodukootud filosoof enamasti loomulikust «tervest mõistusest» juhindudes ja filosoofia kategooriate igapäevast, mitte aga teaduslikku tähendust kasutades välja selliste kujutlusteni, millest filosoofiateadus juba ammu oli sunnitud lahti ütlema. Selliste mitte millekski kõlblike «jalgrataste» leiutamisel etendab saatuslikku osa tunnetusprotsessi lihtsustatud käsitus, mida me tunneme pseudonüümi all «püramiid». Kuid vaatame, mida räägib teadmisest ja tunnetusest teoreetiline filosoofia.

Teine peatükk JUURDE PÄÄSURAJAD JA UMBTEED

1. Mis on teadmine!

Nagu juba eespool mainitud, ei sünni filosoofilised küsimused iseenesest eraklike mõtlejate mugavate kabinettide vaikuses. Küsimus, mis on teadmine (teadvus) ning kuidas seda omandatakse, on — nii imelik kui see ka pole — üks kõige praktilisemaid küsimusi, mida esitab iga tund iga konkreetne eksperiment, iga samm teaduslikus tunnetuses. Loomulikult oleks Aristoteles olnud töötatööline ürgkogukondliku korra ajastul, kui teadvus, nagu ütles Marx, oli veel otseselt sisse põimunud praktikasse, «reaalse elu keelde», kui «sõna» ei olnud veel objektiivselt vastandatud «teole». Ühiskonda ei erutanud siis veel «neetud» küsimus — asjade «puhast» olemust sisaldavate abstraktsete mõistete ning olemise vahelduvaid, hetkelisi nähtusi peegeldavate üksikute meeleliste kujundite vahekorra küsimus. Kui aga ilmusid esimesed, alles üsna arglikud teoreetilised üldistused, tekkis ka teadvuse (hinge) probleem, küsimus, mis on tunnetus ning mis osa etendavad tunnetusprotsessis meeled ja mõistus. Ja siis võis Aristoteles juba täie õigusega kirjutada: «Teatavasti võib hinge tunnetamine anda palju [uut] igasuguse tõe jaoks, peamiselt aga looduse tunnetamiseks.»5

Mitte kohe ei kerkinud küsimus nii otseselt üles. Mitte kohe ei kristalliseerunud üldise maailmapildi uurimise ülesannetest välja vajadus uurida tunnetusvahendeid ja -meetodeid ning kontrollida teadmiste usaldusväärsust. Esimesi mõttetarku, kes spetsiaalselt tegelesid inimest ümbritseva maailma tunnetamise ja kirjeldamisega, huvitasid eelkõige Niiluse üleujutuste ja päikeseplekkide põhjused, püramiidide kõrgus ning pindalade arvutamise vahendid. Nende konkreetsete huvide mitmekesisus eeldas aga ka mingit suhtumist maailmasse tervikuna. Mis on «kõik see kokku» — püramiidid, jõed, tähed? . . .

Ja huvitav on see, et püüdes iseloomustada asjade, esemete ning nähtuste kogu mitmekesisuse olemust, tõstsid esimesed filosoofid koguni

5 Аристотель, О душе, Соцэкгиз, 1937, lk. 3.

oma tahtest sõltumatult kohe üles kõik need tunnetuse küsimused, milles hiljem väga paljud neid spetsiaalselt uurides vassima hakkasid. Tõepoolest, juba mileefoslased Taies, Anaksimandros ja Anaksimenes alustasid oma kordamööda püstitatud hüpoteesides selle kohta, milline on algmateeria, millest on moodustunud kogu asjade nähtav mitmekesisus, vaidlust ka tunnetuse probleemide üle.

Ta'ese «vesi» . . . Naiivne materialist, esimene mileetoslane nägi ürg-alget, millest koosneb olemine, maad ümbritsevas maailmaookeanis, õhu niiskuses, rõskuses, mis toidab maad ja mida paratamatult leidub elu allikas — taimede ja loomade seemnetes.6 Vee universaalsus, vee kõikjalolemine, osa, mida vesi etendab kõike ühendava vooluna, tõenäoliselt sundisidki Taiest just1 vees otsima üksikute asjade kogu mitmekesisuse üldist olemust. Kuid vesi on siiski vesi, midagi konkreetset, erilist, vesi on üks paljudest asjadest, mida inimene aistib ja tajub. Ja samal ajal, nagu tähendas juba Hegel, osutab Talesi «vesi» kui üldine olemus ühtlasi millekski vormituks, erinevaks sellest konkreetsest aistingust, mille me saame reaalse veega kokku puutudes.7 «Vesi» kui algete alge on midagi «puhfüldist», mis ühtlasi jääb ka eriliseks. Ilmselt seda vastuolu mõistiski Anaksimandros. Eeldades, et «ürgmatee-riaks» võib olla vaid see, mis ei taandu ühele oma olekutest, räägib Anaksimandros «mateeriast üldse», mateeriast, millel pole mingeid erilisi tunnuseid, kuna kõik eriline ongi juba tema olek, tema üksikud, konk-reetsed, ajutised, kaduvad nähtused. Anaksimandrose arvates on «ürg-mateeria» see üldine olemus, mille põhiline tähendus seisnebki ainult selles, et o//a, ja olla midagi üldist, mis on aluseks kõigile üksikutele asjadele ega taandu ühelegi neist. Naiivne materialist, kes elas peaaegu kaks ja pool aastatuhat tagasi, nimetas kõige oleva üldist ürgal-get — piiritut, määramatut mateeriat, millel pole mingeid meeleliselt tajutavaid omadusi, apeironiks (piiritu).

Raske öelda, millega kolmas mileetoslane Anaksimenes põhjendas oma lahtiütlemist niivõrd määramatust üldisest algete algest, nagu seda oli apeiron. Ta võis lihtsalt arvata, et apeiron on inimmõistuse väljamõeldis, kuna keegi pole aistinud «määramatut», ja seepärast pole teadmised selle kohta tõelised teadmised, vaid ainult oletus, aimus, fantaasia, mõistuse vili... Ei, ürgmateeriaks on õhk, ja kõik olemasolev on vaid õhu mitmesugused olekud, õhu tihendused või hõrendused.

6 Aristoteles kirjutas selle kohta: «Sellele seisukohale jõudis ta arvatavasti tähelepaneku põhjal, et kõikide olendite toit on niiske ja et soojus jse tekib ja püsib niiskuses (see aga, miliest [kõik] tekib, ongi kõige alge). Nii jõudiski ta oma oletusele, ning veel sellepärast, et kõige [eksisteeriva] seemned on oma loomult niisked, niiskete asjade loomuse algeks on aga vesi.» (Аристотель, Метафизика, Соцэкгиз, 1934, lk. 23.)

7 Vt. Гегель, Соч., т. IX, 1932, lk. 1 59—1 60.

Lugeja arvatavasti pani tähele, et kuigi meieni pole jõudnud kolme esimese vana-kreeka filosoofi arutlusi tunnetusest kui niisugusest, on materia prima (ürgmateeria) küsimuse tõstatamises endas ilmselt märgatav nende suhtumine tunnetusse. Ma tean seda, mida näen, kuulen jne., s. o. mida ma tajun meeleorganite abil8, justnagu ütleks Taies. Nähtav, meeleliselt tajutav on alati vaid universaalse mateeria eriline olek; ainult igavene, mittevananev, ühtne algete alge, mis on meeltele kättesaamatu ja arutluse käigus mõistusega käsitatav, on olemise olemus, vaidleb talle vastu Anaksimandros. Mida võib

mõistus teada sellest, mida meeleorganid pole kunagi tajunud! justnagu hüüataks Anaksimenes, asendades apeironi õhuga.

Ei maksa mingil juhul arvata, et autor püüab siin esitada Taiest ja Anak-simenest kuulsa sensualistide-empiirikute9 leeri rajajatena, Anaksimand-rost aga niisama kuulsa ratsionalistide10 leeri ühe esimese esindajana. On muuseas arusaamatu, kuidas võib vanaaja mõtlejate suhtes, kelle teostes kõik hilisemad filosoofiliste koolkondade tüübid «on oiemas juba eos, tekkimisprotsessis»11, rakendada igasuguste «ismide» rangeid määratlusi, mis juurdusid kindlalt alles hiljem (välja arvatud muidugi maailmavaatelised «ismid» — materialism, idealism).

Mileetoslastest rääkides tahtsime näidata, et teadvuse ja olemise vahekorra küsimuse lahendus puudutab alati selle küsimuse mõlemat külge ning olemise probleem eeldab tunnetuse probleemi samaaegset tõstatamist. Näide mileetoslastest on kujukas eelkõige selle poolest, et «esimeste filosoofide» suhtumine filosoofia põhiküsimuse «teisesse külje s s e >> pole meile teada. Nad kas ei tõstatanud gnoseoloogilisi probleeme või siis pole nende seisukohad nimetatud küsimustes lihtsalt meieni jõudnud. Kuid me näeme, et ka «puhtalt» ontoloogiline'2 arva-

8 Simplikiose tunnistuse järgi võttis Taies just nimelt «meelelisest nähtavusest lähtudes» aluseks vee. (Vt. Filosoofia ajalugu, I kd., Tartu, 1947, lk. 34.)

9 Empirism — filosoofia vool, mis arvab, et kogemuses on olemas kõik tingimused tunnetuseks, et teadvus, mõistus on suuteline ainult hindama seda, mida annab kogemus. Empiirikud arvavad, et asjade olemust, üldist, paratamatut teadmist suudab inimene abstraheerida juba meelelises kogemuses üksikmuljetest. Sensualism teritab tähelepanu selle suhtes, et kõigi inimteadmiste allikaks on aistingud. >

10 Ratsionalism — filosoofia vool, mis peab tunnetusprotsessi mõistuse aktiivseks tegevuseks, kusjuures mõistus on tänu oma erilistele omadustele suuteline tungima asjade olemusse, hoolimata sellest, et kogemus ja meeled annavad maailmast petliku, subjektiivse pildi.

11 Vt. F. Engels, Looduse dialektika, Tallinn 1962, lk. 25.

12 Ontoloogia (ontos — olev) — olemisõpefus. Ontoloogiline arvamuseavaldus — siin: arvamuseavaldus tegelikkuse kohta, kõige selle iseloomustus, mis meid ümbritseb, objektiivse maailma kui niisuguse iseloomustus.

museavaldus väljendab teatud hinnangut olemise tunnetamise teede ja vahendite kohta. Naiivses, kuid hämmastavalt täpses vormis haarasid vanaaja filosoofid kohe härjal sarvist kinni, tõstatades olemise ühtse olemuse küsimuse, ning juba ürgmateeria määratluses endas vastandasid mateeria erilise oleku, mida tajutakse meeleorganite abil, sellele üldisele, mida tolle aja arusaamise järgi käsitatakse vaid mõistuse abil.

Pütagorase «arv» tähendab juba aktiivset pealetungi mileetoslaste loomulikule ja naiivsele materialismile ning ühtlasi «erilisele», meeleliselt antule. Aristotelese arvates näis pütaagorlastele, et arvudes on hoopis rohkem kui tules, vees ja maas sarnasust sellega, mis eksisteerib ja mis toimub.13 Kvantitatiivsete suhete muutumatus, üldisus, puhas seaduspärasus ja paratamatus vastandatakse siin hetkeliste, väliste, möödavilksatavate,

vahelduvate, üksikute, juhuslike kvalitatiivsete nähtuste lõputule mitmekesisusele, millega on tegemist meie meeleorganitel. Sealsamas aga näitas Herakleitos, et sellesse vastuolusse võib ka teistmoodi suhtuda: arvutu hulga üksikute asjade hetkelisus, ebastabiilsus, kaduvus ja sündivus, millega me tutvume meeleorganite kaudu, ongi kõige meid ümbritseva olemus. Herakleifose stiihilises dialektikas ilmneb maailma ühtsus vastandite ühtsusena, liikumisena, «ühtse vooluna», milles väljaspool vahetut taju asuv olemise olemus samal ajal eksisteerib ning ilmneb mitmekesiselt meeleliselt konkreetses kosmoses, mis on alati «olnud, on ja jääb igavesti elavaks tuleks, mis kord süttib ja kord kustub»14. Kuid see hiilgav dialektiline mõte oli veel liiga üldine ja abstraktne selleks, et seletada tunnetuse konkreetseid vastuolusid. Eleaatidel oli liikumatu «olemine» — ainult mõistusega tabatav maailma üldine olemus — otseselt suunatud pidevalt muutuvate konkreetsete nähtuste meelelise usaldusväärsuse vastu. Kui Herakleitos kuulutab liikumise tõeks ja olemuseks, siis eleaatidele on mõistetavam teistsugune loogika: ei ole võimalik rääkida õigesti sellest, mis muutub. Zenon Eleast ei pea vastuolu reaalselt eksisteerivaks, ta välistab selle. Seepärast esinebki tema meelest vastuolu seaduspärase, jääva üldisuse (millega opereerib mõte, kasutades mis tahes mõistet) ning meeleliselt tajutavate asjade lõputult vahelduva, liikuva mifteüldisuse vahel paratamatu valikuna: kas — või Zenon valib esimese: «Liikumist ei ole, ütles habemik mõttetark.» Ta samastab «olemise» (selle olemuse, liikumatuse, üldisuse) mõeldavaga, kõik see aga, mis esineb üksikuna, liikuvana, mittejäävana, see, mida inimene tajub meeleorganite abil, on tema arvates näilik, seda tegelikkuses ei eksisteeri, see on «mitteolemine».

13 Аристотель, Метафизика, lk. 27.

14 «Материалисты древней Греции. Собраниь -текстов Гераклиш, Демокрита и Эпикура», Госполитиздат, 1955, lk. 44.

Ka teised vanakreeka filosoofia klassikud suhtuvad umbusklikult tavalisse kujutlusse tunnetusest: «Ma näen, järelikult tean.» Suur materiallst-atomist Demokritos, kes uskus kaljukindlalt, et maailm on objektiivne, jagab asjade tunnetamise selgepiiriliselt kahte liiki: tume (meeleline) tunnetamine ja tõeline tunnetamine (tunnetamine mõistuse abil). Demokritose geniaalne oletus, et kõik eksisteeriv koosneb aatomitest, mis pidevalt liiguvad tühjuses, seab ta raskesse olukorda, kui juttu tuleb tunnetusprotsessist. On ju täiesti selge, et ei aatomeid ega tühjust pole Inimene kunagi vahetult aistinud. Teadmisi aatomite kohta võib ta saada ainult puhtteoreetilise, loogilise arutluse kaudu, mis pealegi põhineb asjade niivõrd abstraktsel omadusel, nagu seda on jagatavus: kõik asjad on jagatavad, kuid lõpmatuseni jagada ei saa, järelikult koosnevad kõik asjad osakestest, mida rohkem enam jagada ei saa (aatomitest). Kuid sel juhul on tõeliseks, üldiseks olemuseks nimelt jagamatud osakesed — aatomid. Ja just nende omadusi, nagu suurust (olgu see kuitahes väike, kuid ta peab olema!), raskust (nii nagu kõik, millel on kas või minimaalne suurus, peab ka aatom omama raskust), kuju (ilma kujuta, vormituid suurusi pole olemas), järjekorda ja asendit (mis on samuti loomulik, sest kui me eeldame, et on olemas osakesed, siis peavad nad ka

seostuma teatud järjekorra järgi ja teatud asendis), ei saagi meeltega tajuda! Järeldusele, et aatomitel on niisugused omadused, tuleb mõistus iseseisvalt. Mis aga puutub meele-organitega tajutavatesse omadustesse, siis [ainult] üldise arvamuse kohaselt on olemas magus, arvamuse kohaselt — kibe, arvamuse kohaselt — soe, arvamuse kohaselt — külm, arvamuse kohaselt värvus, tegelikkuses aga [on olemas ainult] aatomid ja tühjus,»'5 ütles Demokritos. Kui materialist, kes on kaugel sellest, et olla kahtleval seisukohal ja skeptiline teadmiste usaldusväärsuse suhtes, peab ta tumedat (meelelist) tunnetust erakordselt tähtsaks, vajalikuks momendiks, mis annab mõistusele kõik tema argumendid. Veel enamgi — mõistust, mis peab ennast võimeliseks iseseisvalt, ilma meeleorganite abita, ilma tumedate teadmiste abita tunnetama asjade olemust, nimetas Demokritos kunagi haletsusväärseks.16 Kuid ometi ei suutnud ta ära seletada (millest annab tunnistust kas või seegi fakt, et vanaaja mõtlejad, kes tundsid hästi Demokritose töid ja iseloomustasid tema filosoofiat, kas märgivad ära tema vastuolulisust või siis ise hindavad vastuoluliselt tema seisukohti tunnetuse suhtes), mil viisil aistingud aitavad mõistusel tunnetada asjade olemust. Sest asjade omadused, mida saab tajuda meeleorganitega, eksisteerivad «ainult arvamuse kohaselt», mõistus aga, mis tugineb nende näitudele (s. o. tajudele, mis lõppude lõpuks olenevad meie

15 «Материалисты древней Греции», lk. 76.
16 Sealsamas, lk. 78.

keha seisundist1'), osutub suuteliseks käsitama seda, mis eksisteerib tegelikkuses ja mis ei ole tajutav meeleorganitega. Muidugi on raske rohkem kui kaks tuhat aastat hiljem filosoofi vaadete üle küllalt täpselt otsustada, liiatigi kui tema töödest on meie ajani säilinud vaid üksikud fiagmendid ja needki sageli tema hilisemate kritiseerijate esituses. Kuid meile on tähtis märkida: Demokritos ei jaganud arvamust, et «näha tähendabki juba teada», ta koguni lubas endale üldse käsitleda vähemalt tervet rida kvaliteete sekundaarsetena, inimese keha seisundist sõltuvatena.

Demokritose ideeline vastane, diametraalselt vastupidise filosoofilise suuna esindaja idealist Platon oli samuti veendunud, et näha ei tähenda hoopiski mitte tingimata teada. Te avate ühe Platoni peamise teose — «Theaitetos». Esimene küsimus, mille esitab noormehele Theaitetosele Platoni dialoogide kangelane Sokrates, on just see, millest meie peamiselt huvitatud oleme; mis on teadmine?

Me selgitame kohe, et vastupidiselt Theaitetose oletusele pole teadmine hoopiski mitte meeleline taju. Teadmisi omandab meie hing, just tema näeb silmade kaudu, kuuleb kõrvade kaudu jms.18 Kuid seda, mida võib aistida ühe elundi abil, ei saa tajuda teisega. Silmadega näeb hing värvust ja kuju, kõrvadega kuuleb helisid, keelega proovib järele, kas esemed on «soolased või mitte», jne. Kuid milliste elundite abil aistib hing olemist ja mitteolemist, sarnasust ja mittesarnasust, samasust ja erinevust, paaris ja paaritut? . . .'9 Teiste sõnadega — kas hinge käsutuses on erilisi meeleorganeid asjade selliste omaduste tunnetamiseks, mis on omased neile kõigile ja mida ei saa tajuda ei silmadega, ei kõrvadega ega muudegi meeleorganitega.

Et hing (teadvus) omab teadmist üldisest, olulisest ja paratamatust, et see teadmine peitub ideedes (mõistetes, kategooriates) — «kaunis» ja «Inetu», «headus» ja «kurjus»,

«kvaliteet» ja «kvantiteet», «vahekord», «põhjus», «tagajärg» jms., see on selge. Kuid niisamuti on selge ka see, et meeleorganite abil võib tajuda värvust, kuju, hell, soolast, haput jms., kuid ei saa tajuda headust, kvaliteeti, põhjust... Ja üldiste ideede

17 «Tegelikult ei taju me mitte midagi tõest, vaid [tajume ainult] seda, mis muutub olenevalt meie keha seisundist ja [asjadest väljavoolavatest] mõjutustest, mis kehasse sisenevad ja talle toimet avaldavad.» («Материалисты древней Греции», lk. 76).

18 «Sokrates: Mõtle järele, kumb vastus on õigem: kas silmad on need, millega me näeme, või need, mille kaudu me näeme; kas kõrvad on need, millega me kuuleme, või need, mille kaudu me kuuleme?
Theaitetos: Mille kaudu me aistime on, Sokrates, minu arvates parem kui väljend millega.» (Платон, Теэтет, Москва-Ленинград 1936, lk. 1 03-104.)

19 Vt. Платон, Теэтет, lk. 106.

tajumiseks pole hingel abimehi. Hing «vaatleb ise üksipäini üldist, mis on omane kõigele.»20

Niisiis, tunda eset tähendab käsitada tema olemust. Olemus on see üldine, mis on paratamatult omane võibolla koguni väliselt erinevatele asjadele. Näiteks headus (kui olemus) on paratamatult omane nii heale meesterahvale, heale naisterahvale kui ka heale lapsele; kaunis on omane nii ilusale maastikule, ilusale noormehele, ilusale mõttele kui ka mis tahes muule ilusale asjale. Täpselt samuti teame, et kõigel eksisteerival on paratamatult olemas põhjus. Aga kui kaua me ka ei vaatleks oma kogemuses mitte ilma põhjuseta eksisteeriva Kuu üksikuid omadusi, ei ole ükski neist, isegi kui ta esineb miljonitel teistelgi esemetel, Kuu tekkimise põhjuseks ega näita meile nende tagajärgede paratamatust, mida Kuu ise või b esile kutsuda. Inimene aga opereerib igal sammul mõistetega «põhjus» ja «tagajärg» . . . Kust aga tulevad inimese teadvusse mõistuse kategooriad ja ideed, mis sisaldavad teadmist üldisest ja paratamatust, kuid pole antud mõistusele meeleorganite abil? Mitte ainult Platon, vaid ka ükski uusaja filosoof pole suutnud sellele küsimusele vastata. Ja koguni meie kaasaegsetele on see mõistatuseks. Ja seda pärast Marxi, mille üle muide ei maksa midagi imestada. On ju marksism kodanlikele teadlastele vastuvõetamatu. Nad samastavad marksismi «puhtpraktilise» õpetusega neile võõra ja koguni vaenuliku klassi poliitilistest aktsioonidest, õpetusega, mis põhineb «filosoofiast kaugel oleval» poliitilise ökonoomia teoorial. Tänapäeva kodanlikud filosoofid pole lihtsalt suutelised mõistma, et just nimelt ühiskonna majanduslik-poliitiline analüüs ning sellelt teaduslikult aluselt võrduva d teadmised ühiskonna kohta võimaldavadki lõppude lõpuks lahendada tunnetuse ja teadvuse mõistatust, mille kallal möödunud aegada filosoofid on pead murdnud. Kuid mis on filosoofil, kes seletab maailma, tegemist poliitilise võitlusega, poliitilise ökonoomiaga! «Kas te tõesti arvate, et kõik need «saterkuued», «lõuendid» «kaup — raha — kaup» jms. on filosoofia?» küsib ehtplatonliku kõrkusega tänapäeva «puhas» filosoof. Ta tegeleb hoopis

tähtsama asjaga — ta analüüsib oma kabinetis mõtlemise loogikat üldse... Ja seepärast on juba Pla-toni poolt avastatud «tunnetuse vastuolud» talle seniajani lahendamatud: «Platoni ideedeteoorias on ohtrasti ilmseid vigu . . . Ühtteist sellest, mis Platon on öelnud, on jäänud püsima isegi pärast kõigi vajalike paranduste tegemist. Absoluutne miinimum sellest, mis on jäänud isegi Platoni suhtes kõige vaenulikumalt seisukohalt lähtudes, seisneb järgmises: me ei saa väljendada oma mõtteid tervenisti pärisnimedest koosnevas keeles, meil peavad olema ka sellised üldnimed nagu «inimene»,

20 Vt. Платон, Теэтет, lk. 106. Vrd.: «...üht vaatleb hing ise teist aga kehaliste võimete abiga» (lk. 107).

«koer», «kass» või kui mitte sellised sõnad, siis sõnad, mis väljendavad suhet, nagu näiteks «sarnane», «enne» jms. Niisugused sõnad ei ole mõttetud häälikud, kuid raske on mõista, kuidas nad võivad omada tähendust, kui maailm koosneb tervenisti üksikutest esemetest, sellistest esemetest, mida tähistatakse pärisnimedega,»21 ütleb meie kaasaegne Bertrand Russell.

Ühes on Russellil õigus: juba kauges minevikus kerkisid teaduse ette probleemid, mille lahendamisega mõni veel meie päevilgi ilma tule-musteta pead murrab. Üks neist «igavestest» küsimustest, mis on jää-nud püsima pärast kõiki Platoni parandamisi ja ümberlükkamisi, on järgmine: kuidas seda ühte sobitada, et keeles, mille abil me mõtleme asjadest, fikseerub üldine, "maailm aga koosneb tervenisti üksikutest omaette asjadest? «

Iseloomulik on see, et katsed nimetatud raskustest üle saada oli d juba vanaajal seotud poliitikaga, õpetlase klassilisele vaimulaadile polnud ükskõik, millist filosoofilise teooria varianti valida. Ka Platon, kes oli kogu hingest truu orjandusliku aristokraatia ideaalidele ning vaatas «igavesele maailmale» Olümpose kõrguselt, deemosele, pööblile kättesaamatu õilsa teaduse kõrguselt, teab kindlalt: jumalast on seatud selline kord, et ainult kõige üllamad ja targemad tunnetavad tõde, et igavene, paratamatu avaneb kõige väärikamatele. Miks mitte näha jumalikku ettemääratust ja ülimat õiglust selles, et meeleorganid, mis on olemas kõigil inimestel, olgu nad üllast või madalast soost, ei avasta tõde!

Ülemeelelised ideed (mis pole antud meelelises maailmatajus, kogemuses, räpases praktikas!) paratamatust, üldisest ja olulisest tungivad teadvusse kui erilised, iseseisvad olemused, mis ei sõltu millestki kehalisest, maailmale omasest, praktilisest. Ja ka teadvus, hing ise on aktiivne jumalik idee, mis elab igavesti teiste «puhaste» ideede maailmas ning elustub vaid lühikeseks ajaks madalal, kehalisel kujul.

Inimeste ideaalse teadvuse, nende mõistete ja teooriate suhteline iseseisvus näib Plafonile igipõlise, täieliku iseseisvusena. Teadmine tähendab jumalike, surematute ideede omandamist, hinge osasaamist igavesest «universaalide» maailmast. Üksiku, konkreetse, maise asja meeleline tunnetamine on Platoni arvates «lihtinimese», mitte aga suursuguse filosoofi osaks. Ja meeleline tunnetus annab vaid arvamuse, mitte aga teadmise. Kõik, mida võib tajuda meeltega, on vaid ideede haletsusväärne varikuju ning varju heitva kauni raidkuju asemel lameda varju vaatlemisega võib leppida ainult see, keda rahuldavad üürikese rraise elu tühised eesmärgid. Filosoof aga, riigi valvur, riigi

pärilik juht, aristokraat ihult ja hingelt, peab nägema ainult igavesi, jumalikke ideid,

Б. Рассел, История западной философии, ИЛ, 1959, lk. 147.

üldse mõisteid, laskumata nõmedate rahvahulkade arvamuste ja lootusteni. Nii lõi Platon erilise riigi — puhaste, igaveste, paratamatute ja üldiste ideede riigi. Ideed omandasid tema loomingus iseseisva olemise, neist sai kõigi asjade algus.

Tänapäeval räägime objektiivse idealismi kahest juurest. Need mõlemad lähtuvad ühest, peamisest. Ühiskonna jagunemine klassideks ning vaimse ja füüsilise töö vastandamine lõid tingimused, kus teadvus osutus võimeliseks kujutlema ennast mitte sellena, mis ta tõeliselt on, — mitte olemise tajumusena, vaid tema loojana, tema olemusena. Teooria loojad elavad elevandiluust tornis, mis on püstitatud orjade kätega, kelle töö tundub olevat lõpmatult kaugel teaduse loogikast. Steriilselt ideaalsesse teooriamaailma suletud mõisted kiirgavad vaid maailmast kõrgemal seisva inimese , mõistuse valgust. Klassiühiskondade ajalugu püüab sanktsioneerida kaht poolust: ühel poolusel on rahvahulkade poolloomalik, «füüsiline» elu ja teisel väljavalitute geniaalsus. Siit aga võrsubki esimene juur: suhtumine tunnetusse kui sirgjoonesse, mis ühendab üksikut loovat isiksust, tunnetuse Robinsoni, ja keskkonda, siit on pärit ka arusaamine tunnetusest kui välismaailma vaatlemisest indiviidi, õpetlase poolt. Tunnetustee õgvendamine punub ka eespool loetletud «neetud» küsimuste võrgu, millesse takerduvad seniajani need, kes uurivad tunnetust Robinsoni mudeli varal. Siitsamast kasvab välja ka teine juur: klassiline taotlus kinnistada elupraktika püünistest vaba vaimu «sõltumatust ja iseseisvust» kui midagi igavest ja igipõlist erilise privileegina varakatele ja «kõigile, kes nendega on». Nii muudab tunnetusteoorias esinev robinsonaad seletamatuks paratamatu, üldise teadmise olemasolu õpetlase peas, muudab mõisted mingiks eriliseks, iseseisvaks, peaaegu et enne esimesi muljeid eksisteerivaks teadmiseks, klassiline subjektivism aga omistab mõistetele igaveste, igipõliste ideede osa, mis seisavad kõrgemal üksikutest asjadest, arvamustest, muredest, püüdlustest, materiaalsetest vajadustest — kõigest, millele elab meie «patune maailm». Üldiste ideede «jumalik püsikindlus» peab kas või teadvuses vaigistama, rahustama, seletama ja õigustama praktiliste inimsuhete «tühiseid sekeldusi». Idealismi kohta selles plaanis võib öelda Marxi tuntud sõnadega, millega ta iseloomustas religiooni: «See riik ja see ühiskond sünnitavad religiooni, pahupidist maailmakäsitust, sest nad ise on pahupidine maailm... Religioon on inimese olemuse fantastiline teostus, sest inimese olemusel ei ole tõelist tegelikkust.»22

Ekspluataatorliku ühiskonna «pahupidist maailma», millele on iseloomulik kuristik puhtvaimse tegevuse ja füüsilise töö vahel ning nende klassiline vastandamine, tunnetatakse ka pahupidiselt: valitsevate klasside

K. Marx ja F. Engeis, Religioonist, Tallinn 1963, lk. 31 .

ideoloogid tajuvad pea faktilist ülevõimu töömehekäte üle illusoorselt aju produktide — ideede igavesest ajast igavesti eksisteeriva ülevõimuna käte produktide — kogu asjade maailma, looduse enese üle. Ja kui religioon on Marxi sõnade järgi selle moonutatud maailma «loogika populaarses vormis», siis tema illusoorse eneseteadvuse teoreetiliseks loogikaks on filosoofiline idealism.

Idealismi juured (erinevalt religiooni vastavatest juurtest) ei tungi tavalise fegelikkusekäsituse «pinnasesse», vaid objektiivse maailma ja Inimliku tunnetusvõime teaduslikku, teoreetilisse uurimisse. Ühelt poolt tekivad tunnetuse ja teadvuse mõistatused kui mittelahendatavad sotsiaalsete ja eelkõige klassiliste põhjuste tõttu («pea» ja «käte» antagonism), teiselt poolt aga kinnistab «valitsevate klasside klassihuvi» (V. I. Lenin) moonutatud, «õgvendatud» kujutlust tunnetusprotsessist (kujutlust, mis ilmneb kõige selgemini «lahendamatutes mõistatustes»), muutes selis teadusetaoliseks papimeelsuseks.

Platoni filosoofia on otsing. Ent seda otsingut suunavad klassiteadvuse illusioonid ning seepärast viib ta meid sealpoolsesse ideedemaailma, kust pole enam väljapääsu ei teadusesse ega üldse maisesse maailma.

Seda, mis on mõistes midagi niisugust, mis pole antud meile vahetult meelelises tunnetuses, mis eristab mõistet tajust, midagi, mis hõlmab nimelt eseme olemust,23 ei võinud Platon käsitada teisiti kui vihjet mõiste täielikule iseseisvusele, tema sõltumatusele meelelistest muljetest ja üldse materiaalsusest. «Hobune üldse», «hobusus», mis pole taandatav mitte ühelegi konkreetse hobuse meeleliselt tajutavale omadusele ega nende omaduste summale, «hobusus» kui puhas olemus omandas Platonil iseseisva, omaette eksistentsi. Ja seepärast sisaldabki inimlik sõna «hobune» paratamatuse, üldisuse ja olulisuste tundmist, et ta ei tähista neid loomi, kellega me siin maa peal kokku puutume, vaid ainult üht, jumala poolt loodud, ideaalset, ainureaalset Hobust. Oma kapjadega maakamarat sõtkuvad elusad hobused on aga vaid näilikkus, «hobususe» lamedad varjud. Meie sõnal, meie mõistel «hobune» on seda liiki arvukate maapealsete loomadega tegemist ainult niivõrd, kuivõrd nad ise on «hobususe» idee üürike, ajutine kehastus, «hobususe» haletsusväärsed koopiad, mis meenutavad meile oma ainumast jumalikku originaali.

23 Konspekteerides Hegeli raamatut «Loengud filosoofia ajaloost» (peatükk «Platoni filosoofia»), kirjutas V. I. Lenin selle kohta: «Mõiste ei ole midagi vahetut (kuigi mõiste on «lihtne» asi, kuid see on «vaimneiAliht-sus, idee lihtsus) — vahetu on ainult «punase» aisting («see on punane») jne. Mõiste ei ole «ainult teadvuse asi», vaid mõiste on eseme olemus (gegenständliches Wesen), on midagi An sich, «iseendast».» (V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 272.)

Uusi otsinguid tunnetuse ja teadvuse mõistatuse lahendamiseks alustas suur Aristoteles. Aristoteles, hoopis maisem oma eelkäijast, tõeline teadlane, kes oma titaanliku tööga hõlmas ja töötas ümber kõike seda, mida cli algatanud vana-kreeka mõte, ei võinud omaks võtta Platoni muinasjutulist «ideede»-maailma. Oma kriitikaga Platoni «ideede» pihta andis ta neile hävitava hinnangu teaduse positsioonidelt. Ega V. I. Lenin muidu ei rõhutanud: «Aristotelese kriitika Platoni «ideede» kohta on kriitika idealismi kohta, kui idealismi kohta üldse: sest sealtsamast, kust on võetud mõisted, abstraktsioonid, sealtsamast on pärit niihästi «seadus» kui ka «paratamatus» ete.»24

Et me vaba vestlus erialasteks filosoofia ajaloo loenguteks ei muutuks, ei hakka me tsiteerima Aristotelese põhjalikku kriitikat. Lugeja leiab hõlpsasti ükskõik missugust filosoofia ajaloo süstemaatilisest kursusest vastavaid üksikasjaliselt kommenteeritud väljavõtteid Aristotelese «Metafüüsikast».

Iseloomulik on aga see, et Platoni vastu välja astudes jagas Aristoteles lõppude lõpuks ka ise maailma kaheks, sest ta nägi selles passiivset, inertset mateeriat ja aktiivset, iseseisvat, ideaalset vormi. Miks? Aga nendel samadel põhjustel mis Platongi, keda ta kritiseeris. Ühiskonnas, kus töö ja mõte, tegu ja sõna on teineteisest eraldatud, on teooria iga sammu alatine sõltuvus praktikast varjatud kõigi eest, sealhulgas ka filosoofide eest. Ja Aristoteles piiritleb järsult. teadmist kui mõistmist (mis on tema arvates omane ainult loojatele, vabadele «leiutajatele» ja «kunstide avastajatele») ning meelelist taju (s. o. individuaalsete asjade tundmist, millega rahulduvad käsitöölised ja üldse kõik füüsilise töö tegijad).25

Ja jälle kuuleme tuttavat motiivi: «... mitte ühtki meelelist taju ei pea me tarkuseks, kuid ometi moodustavad sellised tajud meie kõige olulisemad teadmised individuaalsetest asjadest; kuid nad e'i vasta mitte ühegi asja puhul küsimusele «miks» . . .»26

Nii elustub meie probleem ka «Metafüüsika» lehekülgedel. Sotsiaalsete jõudude käsule alistudes purunesid ja hääbusid erinevatel poolustel meelelised tajud ja mõistus, üldine ja individuaalne, nähtumus ja olemus.

Vana maailma «kõige universaalsem pea», «kreeka teaduse Makedoonia Aleksander» — suur filosoof Aristoteles tegi kõik mis võimalik selleks, et hoolikalt uurida teid, kuidas ühendada pooluseid, et likvideerida lõhet nende vahel. V. I. Lenin kirjutab: «Üldse on igal pool, pas-sim,27 äärmiselt iseloomulik — dialektika elavad algeod ja otsingud... Naiivne usk mõistuse jõusse, tunnetuse jõusse, võimsusesse,

24 V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 274.

25 Аристотель, Метафизика, lk. 20.

26 Sealsamas.

27 Kõikjal. .

objektiivsesse tõesusesse.» Sealsamas peab Vladimir lljifš lisama: «Ja naiivne takerdumine, abitult hale takerdumine üldise ja üksiku dialektikasse — mõiste ja üksiku objekti, asja, nähtuse meeleliselt tajutava reaalsuse dialektikasse.»28

Selles see asi ongi, et nii enne Stageiralast29 eksisteerinud filosoofiline mõte kui ka kõik järgnevad filosoofilised koolkonnad jäid nagu nõiu-tult seisma sügava kuristiku ees, mis eraldas ühelt poolt juhuslikku, välist, hetkelist, üksikut, kõike seda, mida võivad meile anda meeleor-ganid, ning teiselt poolt pidevat, püsikindlat, seaduspärast, paratamatut, üldist, millega nii julgelt opereerib mõte. See kuristik seisis teadvuse enese tunnetamise teel, see kuristik sundis teadlasi ringi ekslema ning oletuste ja aimuste fantastilisi radu tallama.

Tunnetuse tulemuseks on üldise, paratamatu tundmine... Nii üldine kui ka paratamatu peab eksisteerima maailmas, peab eksisteerima asjades kui nende määratlus, kui nende olemus, kui see, mille tõttu nad on just nimelt niisugused ja mitte teistsugused. Esemete olemus ei ole taandatav meeleliselt tajutavale esemelisusele, väliste tunnuste lihtsale korduvusele ja liiatigi veel ühele neist tunnustest. Ainuüksi maailma passiivne materiaalsus avaldab meie meeleorganitele vahetult toimet nagu pitsat vahale.30 Mispärast aga inimese hing tunneb jäljendis ära üldise jooned7 Mispärast nähtumuses särab vastu olemus?

Platoni vastus, nagu me nägime, ei rahulda Aristotelest. Ta püüab kaugemale minna. Aga kas ehk pole asja mõistusega tunnetatav olemus see, mis võimaldab tal erineda

teistest asjadest ja toimida vastavalt omaenda loomusele? See, mille tõttu näiteks tapper on tapper või kera on kera? Mitte materjal, millest nad tehtud on (materjal võib olla üks ja seesama); mitte nende juhuslikud, meeltega tajutavad omadused. Nende vorm — see on vastus; ei, mitte väline pilt, vaid struktuur, organisatsioon, mis võimaldab neil olla tapper ja kera. Seepärast inimese hing tunnebki meeleorganite abil saadud jäljendis ära olemuse, et jäljendis on olemas ka asja igavene kujund, asja, mis on korraldatud just nimeit nii selle eesmärgi saavutamiseks, mille jaoks ta eksisteerib. Jäljend, mis säilitab vihje vormile, on alles tunnetuse algus. Mõistuse ülesandeks on leida asja väliste omaduste tagant, milles on segamini nii juhuslik kui paratamatu, nii materiaalne kui vormiline (s. o. oluline), üles igavene, üldine, paratamatu — vorm kui niisugune.

» AitStaSirAlilsfsiif tulenebki tema levinud • üüd-
ЛГАрТс 'оГель, О душе, lk. 73. Aristoteles rõhutab Jin, et «aisting on see, mis on suuteline vastu vo ma meelselt a tav a ° [esemete] vorme ilma [nende] mateeriata, nn nagu vaha võtab vastu pitsati jäljendi ilma raua ja kullata».

Ei tea veel, mida vormi-olemuse küsimuse ülesseadmises rohkem on, kas naiivset materialismi, mis püüab kõigi tõdede ja mittetõdedega tea-dusesse sisse tuua «terve mõistuse» vääramatut veendumust («ma näen — mõistan, sest kõik on üldse väga lihtne, ja iga asi räägib ise enda eest»), või kõige ehtsama idealismi «poeetilisi metafoore», mille taga on varjul kõigi algete alge, kõigi vormide vorm — õnnis issand, armuline looja. ,

Kuid mõtlemises sünnivad «sirgjoonelisus ja ühekülgsus, puisus ja tardumus, subjektivism ja subjektiivne pimedus» (V. I. Lenin) koos lihtsustatud ettekujutusega tunnetusprotsessist. Kui näha tähendabki teada, siis on maailm lihtne, ta on oma olemuses selline, millisena ma teda näen, nagu ütleks iseendale see, kelle meelest tunnetusprotsess on sirgjoon indiviidi ja vaatlusobjekti vahel. Ja maailma üle otsustamise sirgjoonelisus ning ühekülgsus, mõtlemine puiste kategooriate abil rõhutab kõike fantastilist ja müstilist vormi filosoofilises määratlemises olemusena, mida tegi Aristoteles. Nii tundub teadlasele, kes kaemuslikult maailma vaatleb, loomulikuna, et põhjus peab olema väljaspool seda asja, millele ta toimet avaldab. On ju alati nii, et kui midagi on vaja muuta, tuleb väljastpoolt jõupingutusi teha. Filosoofilises teoorias võib veendunult kaitsta mõistuse sõltumatust kogemusest, kuid seda visamalt hakkab mõte korralduma nii, nagu «näeb silm», teiste sõnadega — teoorias ärapõlatud kogemuse järgi joondudes. Seepärast: «... algus ja põhjus peavad olema väljaspool neid asju, mille alguseks nad on, ja omama võimalust eksisteerida neist eraldatud kujul.»31 Tuleb välja loogiliselt ning rangelt: niipea kui vorm on olemus, algus ja eesmärk, niipea kui vormile allub mateeria passiivne ainelisus, pole ta enam mateeria enese seesmine omadus.

Hüvasti, «terve mõistuse» naiivne materialism! Maailm on taas kahestunud, kuivõrd aga see uus kahestumine on parem platonlikust kahestumisest — selle üle otsustagu spetsialistid. Meil aga jääb jälle üle vaid rõhutada: Aristotelese «vormi» müstika sai

alguse klassiühiskonnale nii tavalisest ja loomulikust «sõna» ja «teo» vastandamisest teineteisele; see kinnistub teineteisest eraldatud, teineteisele vastuseatud üksiku (kogemuse, meeleliste muljete, nähtumuste) ja üldise (mõistuse, teooria, olemuse) alalises kokkupõrkamises.

Nüüd võib Aristoteles vastata Platoni Sokratese küsimusele: teadmine on asjade vormi käsitamine. Kuid sel juhul peab teadvus (hing) ise olema vorm: sarnane tunnetab sarnast. Hinge ei saa käsitleda kui midagi iseseisvalt eksisteerivat. Veel rohkemgi — «peab tunnistama, et hing on potentsiaalselt elu poolt antud loomuliku keha olemus, omamoodi

vorm. Olemus ongi sellise keha teostus (enfelehhia), seega [hing on] sellise keha lõpuleviimine.»32

Hingel kui keha mittemateriaalsel vormil, olemusel cn tegemist asjade vormidega, selle otsitava üldisega, mis eksisteerib «peale üksikute asjade», kuigi ka «neis», ja tänu millele nad ongi just antud asjad, teatud kindlad asjad. «[Hing] peab olema kas need esemed või nende vormid; kuid esemed langevad ära, — ega hinges ei asu ju kivi, vaid [ainult] tema vorm. Seega on hing nagu käsi. On ju käsi tööriistade tööriist, mõistus vormide vorm, aisting aga meeleliselt tajutavate omaduste vorm.»33 Üleüldse on see suurepärane! Vaadake: «käsi on tööriistade tööriist»! Kõik tööriistad valmistatakse käega, kõik tööriistad on käe jaoks ja käsi nende jabks. See on üks poolus. Siin pole teadmist, teooriat ega mõistust. Siin on kogemus, mis põhineb aistingutel, meeleliselt tajutavate omaduste jäljenditel. Teisel poolusel on hing, mõistus. «Nagu käsi» eksisteerib hing vormid e jaoks ja hõlmab kõiki vorme. Mõistus, hing on tunnetuse tööriist, mis opereerib asjade vormidega nii nagu käsi nende mateeriaga. Igal asjal on kaksipidine loomus: ta on vormistunu d mateeria. Seega ühendavad objektiivse maailma esemed endas kaht alget, siin nagu toimuks üldise (vormi) ja individuaalse (mateeria, millest vorm on eseme välja voolinud) ühtesulamine. Kui aga mateeria ja vormi «sulamit» tähelepanelikult vaadata, ei leia me silt veel üldise ja üksiku dialektilist samasust. Vorm lihtsalt «annab meelelistele asjadele igavese olemise» — niimoodi võib Aristotelese sõna-deg a Platoni «ideede» kohta iseloomustada õpetust «vormidest». Peaaegu kõik Aristotelese argumendid, mis on suunatud maailma platonliku «kahestamise» vastu, on kehtivad ka Stageiralase enese suhtes. Aristoteles ei märka seda: talle näib, et kui ta ühendab esemes mateeria ja vormi, kõrvaldab ta olemuse ja nähtumuse, üldise ja üksiku, paratamatu ja juhusliku, ratsionaalse ja meelelise dualismi. Ent inimkeha «vorm» — hing, millel on tegemist asjade «vormidega», on objektiivselt samasuguses raskes olukorras kui Platoni «inimese idee», mis meenutab asjade «ideid».

Hinge osaks jääb püüda tunnetada kõige üldisemaid «vorme», ja niisugust puhffilosoofilist tunnetust peab Arisloteles «kõige meeldivamaks ja kõige paremaks». Üldiste «vormide» poolt määratlevates lõpmatult paljudes «konkreetsetes vormides» on hingel niisama raske orienteeruda kui lõpmatult paljudes meeleliselt tajutavates omadusteski. Ja lõpuks viib «vormi» — mateeria poolt liikuma pandava ja juhitava iseseisva alge olemasolu Aristotelese paratamatult selleni, et ta eraldab «vormi» üksikutest asjadest, muudab «kõigi vormide» kõige üldisema «vormi» de-

Аристотель, Метафизика, lk. 50.
Аристотель, О душе, lk. 36. Sealsamas, lk. 1 02 — 1 03.
45
miurgiks, loojaks, jumalaks, kellel on omaenda, mateeriast eraldi seisev eksistents. «Ja elu on talle kahtlematult omane: sest mõistuse tegevus on elu, aga tema on just nimelt tegevus; ning tema tegevus, nagu see iseenesest on, on kõige parem ja igavene elu. Seepärast me väidame, et jumal on elav olend, igavene, kõige parem, sest lakkamatu ja igavene elu ning eksistents on tema päralt: sest niisugune ongi jumal.»34 Nii lõpetab vana-kreeka õpetlane Aristoteles ja alustab teine, keskaegne Aristoteles, kelle teoloogilist autoriteeti kirikuisad ja skolastikud toetasid sajandite jooksul.

2. Midagi «Miskist»

Ent isegi keskaja süngeil aastail hõõgus ja hingitses teoloogilise skolastika külma tuha all juurdleva mõtte tuluke. Ja needsamad «neetud» tunnetuse ja hinge küsimused kerkisid nende ette, kes mõlgutasid mõtteid maailma ja jumala olemuse üle, selle üle, kuidas ja mida me teame. Aristotelese kommenteerija Porfürios, kes mõistis üsna täpselt tunnetuse põhilist vastuolu ja eksles Aristotelese udustes katsetes seda lahendada, tõstis üles järgmised küsimused: 1) kas sood ja liigid eksisteerivad iseseisvalt või eksisteerivad nad ainult mõtetes; 2) kui nad eksisteerivad, siis kas nad on kehad või kehatud asjad; 3) kas nad omavad omaette eksistentsi või eksisteerivad nad meelelistes esemetes ja nendega kõrvuti.

On alles põhimõttelised küsimused! Nii et kus ja kuidas eksisteerivad sood ja liigid (ehk, nagu tollal öeldi, universaalid)? Meile juba põhimõtteliselt tuttavaid vastuseid andsid need, kes arvasid, et universaalid eksisteerivad reaalselt kas kui mingid üksikutele asjadele eelnevad ideaalsed alged (äärmuslik «realism») või kui asjades eksisteerivad asjade eneste «vormid» (mõõdukas «realism»).

Esimeste vastuses tunneme hõlpsasti ära Platoni «ideed», teiste vastuses aga Aristotelese vastuolulise katse ühendada üldist ja üksikut, ideaalset ja materiaalset.

Kuid Porfüriose küsimustele võib ka teisiti vastata: sood ja liigid, üldine kui niisugune — universaalid — ei eksisteeri reaalselt. Ei asjades, ei enne asju, ei peale asjade, «ei taevas ega maa peal» pole üldist, on vaid üksikud, erilised, kordumatud asjad. Ainuüksi inimteadvuses on olemas üldnimi, mille inimesed annavad üksikute asjade kogusummale. Selline vastus Porfüriose esimesele küsimusele välistab vajaduse vastata kahele järgmisele. Nominalistid (lad. nomen — nimi), nagu me näeme, avavad uue otsingute tee. Me ei hakka siin arutlema «äärmus-

Аристотель, Метафизика, lk. 211.
46
like» nominalistide üle, kes esimese hoobiga eitavad, et objektiivses tegelikkuses eksisteerib üldine, kuid «mõõdukate» nominalistide — kontseptualistide (Id. conceptus — mõiste) kohta tuleks siin mõni sõna öelda.

Esimeses peatükis me õigupoolest juba käsitlesime nende seisukohta, kui rääkisime tunnetuse teel seisvast püramiidist. Kontseptualistid on selle esimesed ehitajad. Nende

loogika, mis lööb nii kõvasti pähe, et paljud materialistid seniajani muud loogikat ei tunnistagi, baseerub kaemusliku filosoofia «graniifvundamendil». Esimene lähteprintsiip on see, et maailmas eksisteerivad ainult üksikud asjad. Naljakas ja absurdne on oletada, et elavate konkreetsete, reaalsete kasside kõrval on veel üks «kass üldse». Kõikidel kassidel on aga üldised korduvad jooned, omadused ja kvaliteedid. Oma meeleorganifega märkab inimene seda nähtavat kordumist ja nimetab seda esimese ettejuhtuva nimega. Individuaalsete asjade kvaliteetide üldisus ei ole üldine kui niisugune, sest ta eksisteerib alati kui üksik: kõigil kassidel on saba, kuid ühelgi kassil pole mingit «üldist» saba, vaid on omaenda konkreetne saba. Universaal, üldine kui niisugune, eksisteerib seega ainult teadvuses kui nimi, millega meil seostub meenutus asjade korduvatest joontest.

Kontseptualismi võitluses «realismi» vastu ilmnes keskajal ja hiljem teadusliku maailmavaate terve vastuseis maailma idealistlikule ja religioossele «kahestamisele». Meile on tänapäevalgi lähedased selle põhiteesid: maailm on üksikute asjade kogusumma; pole midagi puhtüldist peale inimese peas asuva mõiste; pole sugusid ega liike, mis eksisteeriksid iseseisvalt, indiviididest lahus.

Me peame keskaja nominalismi kui materialistlikku suunda (tendentsi), mis astus välja Platoni «ideede» ja Aristotelese «vormide» taassünni vastu, oma liitlaseks. Veel enamgi — nominalismi mõju aitas läbi raiuda keskaja teoloogilise skolastika juuri ja valmistas ette pinda uusaja materialistlike õpetuste õitsengule. Meil aga on õigus esitada endale ka niisugune küsimus: kas nominalistid-kontseptualistid tegid selgeks või mitte, mis on mõiste? Kas nad vastasid või ei vastanud küsimusele, kuidas tekib mõiste inimese peas?

Kahjuks oleme sunnitud vastama sellele küsimusele nii: ei, püstitanud püramiidi, nominalistid ainult peitsid selle alla teadmiste tekkimise probleemi. See põhjustas alatasa ägedaid diskussioone, mis paratamatult kandsid selgelt väljendunud maailmavaatelist iseloomu. Sellest räägib kogu empirismi ja ratsionalismi vahelise võitluse ajalugu ning isegi fakt, et nominalismi printsiibid leiavad kasutamist tänapäeva idealistlikus semantilises koolkonnas.

Meil pole võimalik jälgida järjekindlalt empirismi ja ratsionalismi vahelise võitluse arenemist kogu filosoofilise mõiste ajaloo vältel. Ja seda pole tarviski. Tarvitseb vaid sirutada käsi raamaturiiuli juurde ja võtta

sealt huupi esimene ettejuhtuv köide, et veenduda: filosoofide tähelepanu keskpunktis on ikka seesama «mõistatus».

Meile sattus pihku «Uus Organon» — autor Francis Bacon, filosoof, kes oli Marxi ja Engelsi sõnade järgi «inglise materialismi ja igasuguse kaasaegse eksperimenteeriva teaduse tõeline esiisa». Tema arvates on «meele d ilmeksimatud ja moodustavad kõigi teadmiste allika. Teadus on kogemusteadus ja seisab selles, et meelte andmete suhtes rakendatakse ratsionaalset .meetod i t».35

Juba esimestest lehekülgedest peale veendume, et F. Baconlt huvitab ikka seesama küsimus: kuidas inimene omandab teadmisi. F. Bacon näeb ülesannet selles, et välja töötada mõtlemismeetod, mis kindlustab «kogemuse ja mõistuse võimete tõelise ning seadusliku ühenduse, mille uisapäisa ja äpardunud katkestamine ning lahutamine on tekitanud inimeste hulgas üldist segadust»,30 meetod, mis annab kindlad reeglid meelte ja kogemuse vigade parandamiseks ning asjade õigete mõistete omandamiseks. F. Bacon

loob üksikasjaliselt selliseid reegleid, püüdes anda teaduslikule uurimistööle oskuse minna konkreetsete nähtustega, üksikute asjadega kogemuslikult tutvumiselt üle nende üldisele usaldusväärsele tundmisele.

Niisama hästi kui vanaaja filosoofid nägi ta vastuolusid tunnetuses, mille all ta mõistis objektiivse maailma vaatlemist indiviidi poolt. «Meelte väär valgus», mis annab teadvusele seda, mis «kordab kogemuse liisku (juhust. — F. M.)»37, ei saa olla «vormide» (Baconi järgi — objektiivsete, asjadele enestele omaste olemisseaduste) usaldusväärse tunnetamise allikaks. «Suur teaduste taastamine», mis ta ette võttis, pidi lahendama vastuolu üksiku, konkreetse fakti kohta käiva teadmise ning üldise kohta, seaduse kohta käiva teadmise vahel. See oli juba klassikaline formuleering küsimusele, mille lahendamisel empirismi ja ratsionalismi loogika printsiibid nii järsult lahku läksid. Ent Baconi poolt väljatöötatud induktiivse uurimise loogikalised printsiibid põhinevad oletusel «näha tähendab teada». Kuigi inimene võib üksikute asjade hindamisel vassida ja eksida, teab ja mõistab ta midagi, kui tajub asju «meelte vääral valgusel». Kuidas? Tuginedes kontsepfualismi juba soliidsele traditsioonile, jagab Bacon täielikult selle gnoseoloogilist kreedot. Inimene näeb, mille poolest teatud loomad üksteisega sarnanevad ja teistest loomadest erinevad, ja seepärast on tal juba olemas mingid teadmised. Nimi, mis antakse sarnanevat ühendavale meelelisele kujundile, võimaldab rääkida ja mõelda üldistatud kujundist ja vajaduse korral seda silme ette manada. Järelikult pole probleem selles. Probleem on selles, et inimesed

36 K. Marx ja F. Eng ei s, Religioonist, lk. 47. 36 Ф. Бэкон, Новый Органон, С'оцэкгиз, 1935, lk. 83. 37 Vt. Ф. Бэкон, Новый Органон, lk. 81.

lihtsalt ei oska kasutada sõnu.38 Sõnade tähenduse «halb ja võhiklik abstraheerimine» faktidest on see, mis Baconit kõige rohkem häirib. Inimeste oskamatust asju õigesti nimetada ja asjade nimesid õigesti kasutada nimetab ta «turuviirastuseks», kõige rängemaks kõigist viirastustest, mis segavad tunnetamist.39 Pole raske veenduda selles, et kuigi «teaduste taastamise» kogu paatos on suunatud metodoloogilise ülesande — empiiriiistelt teadmistelt teoreetilistele üldistustele ülemineku lahendamisele, erutab lähteprobleem — esmafeadmise ning nime ja asja vahekorra probleem, olgugi ähmases vormis, ka inglise materialismi esiisa.

«Suurem osa sõnu on tekkinud tavalise arvamuse pinnal ja jagab asjad masside mõistusele kõige arusaadavamat joont mööda,»41 märgib F. Bacon. «Massid» ei pea loomulikult kinni rangetest teaduslikest abstraheerimisreeglitesf, millest filosoof unistab ja mida ta luua püüab. «Massid» tuginevad oma otsesele arvamusele, sellele, mida nad näevad ja kuulevad, sellele, mida nad tajuvad. «Kõige suuremal määral aga johtuvad inimmõistuse möödalaskmised ja vead meelte tardumusest, küündimatusest ja petlikkusest, sest seda, mis ärritab meeli, eelistatakse sellele, mis kohe meeli ei ärrita, kuigi see viimane olekski parem . . . Meel on iseenesest mannetu ja ekslik, ning meelte avardamise ja terav-damise riistad ei maksa palju.»41 Seega sõltub sõnade tähendus, mil-ledega opereerivad teadvuslikud olendid, Baconi arvates nendest või teistest asjade välisle tunnuste üldistamise viisidest. Meelelised muljed on iseenesest puised, petlikud ja mannetud, neist ei piisa asjade tõelise olemuse tabamiseks. Kogu asi on selles, kuidas «jagada asju», s. o. milliste tunnuste järgi eristada neid üksteisest ning ühendada sugudesse ja liikidesse, et nimed, sõnad vastaksid kõige paremini asjadele. Senini (kuni Baconini) toimus see stiihiliselt, läbimõtlematult, «masside» arvamuse kohaselt. Kui aga

koostada täpsed tabelid «näidete andmise kohta mõistuse otsustada» ning metoodiliselt, järjekindlalt võrrelda, millistes asjades üks või teine omadus on alati olemas ja millistes alati puudub, märkides seejuures ka ära, mil määral teatud omadus ühes või teises asjas avaldub jne., võib lõppude lõpuks välja jõuda rangete teadus-

38 Ф. Бэкон, Новый Органон, lk. 117.
39 Sealsamas, lk. 124.
40 Sealsamas.
41 Sealsamas, lk. 121. Märgime, et F. Bacon näeb selgesti nii kaemuses antud kvaliteedi mifteühtimist asja olemusega, «vormiga», kui ka seda, et empiirilises otsustuses pole võimalik väljendada seda olemust: «Üldse on ainult jumalale (Vormi esitajale ja loojale) ning võib-olla inglitele ja kõrgematele mõistustele omane otsekohe, esimesel vaatemisel tunnetada vorme jaatavates otsustustes. See on muidugi kõrgem inimesest, kelle mõte kulgeb algul ainult Eitava kaudu ja alles lõpus, pärast igasuguseid erandeid, teostub Jaatavas» (lk. 233—234).

like teadmisteni selle omaduse kohta üldse kui vormi, kui seaduse, kui paratamatuse kohta. Teadmine tekib asjade meeleliselt tajutavate omaduste võrdlemise, üldistamise jne. tulemusena, ja kogu asi on selles, et üldistamis- ja abstraheerimismeetodid harmoonilisse teaduslikku süsteemi viia.

Suurepärane! Ja ometi jääb meie kahtlus jõusse: kas kõige lihtsamgi teadmine asjade kohta võib sündida nende meeleliselt tajutavate omaduste üldistusena? Me kordame ikka ja jälle: mis sellest, et ma näen erinevatel esemetel sarnaseid omadusi, näen nende välist erinevust üksteisest, ega siis nende väline kujund mind neid tähistavat sõna mõistma pane.

«Masside arvamus» ilmneb selles, et «kogemuse liisku», mis fikseerib mingi meeleliselt tajutava ja sõnaga tähistatud kvaliteedi alalist kordumist, võetakse kui teadmist selle kohta.

Nõustumata «masside arvamusega», püüab Bacon leida tõelist teadmist näiteks selle kohta, mis on soojus, leida soojuse «vorm i», seadust. Kuid ta ei märka, et ka kõige tavalisem arusaamine soojusest pole sõnaga tähistatav lihtne aisting. Ja isegi kui eeldada, et tavalised mõisted on lihtsalt meelelised tajud ja kujutlused, mida nimetatakse suhtlemise hõlbustamiseks sõnadega, siis pole probleem hoopiski mitte seal, kust Bacon teda otsib. Tavaline mõiste (aisting, kujund pluss sõna), näiteks soojuse mõiste võimaldab väljendada mõtet: «antud asi on soe». Kuidas aga teada saada, milline seadus («vorm», olemus — asi pole terminis) kutsub alati esile ühe ja sellesama (ainult intensiivsuselt erineva) soojuseaistingu?! Ja seejärel kõikvõimalikke soojuseais-tingu saamise juhtumeid analüüsida, võrrelda, üldistada jms. võin ma vaid niivõrd, kuivõrd mul on juba olemas mõisted «abstraheerimine», «võrdlemine», «analüüs», «põhjus», «nähtumus», «olemus» jms. Vaevalt et selliseid mõisteid võib pidada meeleliselt tajutavaks kvaliteediks, aistinguks või kujundiks, mille kohta on olemas sõna. Need võivad olla vaid kõlanud tunnetussümfoonia kokkuvõtteks, lõppakordiks. Tuleb välja, et enne kui hakata tunnetama seda, mis on antud meelelises kogemuses, peab indiviidil juba olema rikkalik arsenal loogik arelvi. Aga kust need tulevad?

F. Bacon kurdab, et lihtsad sõnad («niiskus», «soojus» jms.) on abstraheeritud asjadest vääralt, ja nende tõega kooskõlla viimiseks pakub ta meile induktsioonimeetodit. Aga

kuidas ning millest on abstraheeritud loogikareeglid ja induktsioonivõtted? Tugineb ju iga samm induktiivses uurimises graniitsele alusele — juba olemasolevatele üldistele mõistetele. Võib-olla on need mõisted «meeltevälist» päritolu? Mis siis ikka! Elagu ratsionalism! Sõna on ratsionalistidel!

Vabandage — üks hetk! Enne kui proovida lahendada klassikalise empirismi sisemist vastuolu mitte vähem klassikalise ratsionalismi vahenditega,

meenutagem meie oletust, et tavaline teadmine (mis tahes arvamus, kujutlus, mõiste) on lihtne kombinatsioon: tihti esinevast kvaliteedist saadav aisting pluss seda tähistav sõna. F. Baconile on selline oletus iseenesestmõistetav asi.

Me nägime, milliste vastuoludeni see oletus välja viis. Kuid kas ta on tõene? Järgneme siin taas F. Baconile ja näeme, et kõige lihtsamagi sõna tähendus ei saa olla taandatav mälus püsivatele üldistele meeleliselt tajutavatele kvaliteetidele. «Võtame näitena ükskõik mis sõna (kas või niiskus) ja vaatame, kas selle sõnaga tähistatavad erinevad juhtumid on omavahel kooskõlas. Tuleb välja, et sõna niiskus pole midagi muud kui ähmane tähistus erinevatele asjadele, mida ei saa mingil moel ühendada või kokku viia.»42 Baconi arvates on kogu asi selles, «et see mõiste on mõtlematult tuletatud ainult veest ja tavalistest vedelikest ilma igasuguse vajaliku kontrollita.»43 Täpsema «tuletamise» meetodeid, mida ta pakub, me juba teame, need nõuavad hoopis abstraktsemate mõistete täpset tundmist, kui seda on niiskus. Kuid Bacon näeb ju niisama hästi kui meiegi, et «erinevaid asju, mida ei saa mingil moel ühendada või kokku viia», tähistatakse sõnaga «niiskus». Mil viisil siis inimesed mõistavad üksteist, kui nad seda sõna lausuvad? Isegi kõige tavalisemas sõnas, täpsemalt öeldes — selle tähenduses on tingimata selline «Miski», mis pole taandatav üksikutele aistingutele või kujunditele, mida mõistetakse ka siis, kui inimene ei jõua või ei saa põhimõtteliselt meelde tuletada oma meelelisi muljeid, ning mis peegeldab mitte niivõrd asjade välist pilti ja üksikuid omadusi, kuivõrd midagi meeltega tabamatut, mingit eseme või tema omaduse tähendust... Mis on see «Miski», mis teeb mõistetavaks tihtipeale täiesti erinevate asjade kohta käivad sõnad ja mida ei saa taandada meelelistele muljetele?

Nagu näeme, ei too eemaldumine probleemist ja teesi «ma näen — järelikult tean midagi» usalduslik omaksvõtmine rahu. Meie «Miski» peidab ennast teatud ajani mitmesuguste paratamatuse, olemuse kohta käivate üldiste teadmiste usaldusväärsust garanteerivate loogikameetodite otsingute taha, et siis parajal momendil endast valjusti teatada: «Mis te nüüd, head härrased! Te jätsite kahe silma vahele tükikese üldist teadmist, mis pole taandatav konkreetsele meelelisele muljele kõige lihtsamas ja harilikumas mõistes «soojus», aga tahate seletada hüpet empiiriliselt väitelt, «see on soe» termodünaamika teise seaduse tundmisele! Te tahate leiutada matemaatiliselt täpset meetodit, mis võimaldab konkreetsetelt kogemuslikelt vaatlustelt üle minna teoreetilistele üldistustele, ega näe seda, et isegi kogemuslik fakt võib olla formuleeritud teie poolt mõistetes, mis kõik sisaldavad juba mind, s. r>.

42 Ф. Бэкон, Новый Органон, lk. 125.

43 Sealsamas, lk. 126.

«Miskit», mis pole sama mis teie meelelised muljed ja mis on kõigile mõistetav kui paratamatu üldine tähendus, aga mitte kui väline pilt või kujund. Selle eest te saate veel ratsionalistide käest, kes vähemalt tunnetavad mind, teavad, et «näha ei tähenda veel mõista», et mõista võib ainult siis, kui tehakse tegemist minuga. Te tahate mõelda õunast kui aistingute kompleksist, mille jaoks on olemas sõna, mõistes «puuvili» aga leida äkki seda paratamatut ja üldist, mida teie arvates pole meelelistes muljetes... Kuid, oodake, tuleb George Berkeley, ta maksab minu eest kätte, ta ütleb: «Ah nii! Järelikult õun on see, mis on antud aistingutes, ja ainult, nii et mida te õieti teate õunast peale oma aistingute? Tähendab, õuna kui niisugust, mis pole aisting, polegi olemas; tähendab õun ja koos sellega kogu maailm on vaid meie aistingud!» Aga Hume, aga Kant, aga . . .»

Paljugi võiks öelda meie «M i s k i» ... Kuid me kavatseme ilma tematagi sedasama teha.

Matemaatiliselt täpset meetodit, mis garanteerib üldiste ideede usaldusväärsuse ja tugineb kogemusele, otsis ka Thomas Hobbes. Pole raske märgata, arutles Hobbes, üksteisele pidevalt järgnevate nähtuste teatud sõltuvust. Üks neist võib siis olla teise endeks. Näiteks hoiatab pilv meid vihma eest. Pilv on vihma tähistus. Toidu lõhn on samuti tähistus. Tähistuste abil inimene mitte üksnes et taastab mälus varasemaid muljeid ja mõtteid, vaid ka informeerib neist teisi inimesi, Hobbes arvab, et sellisel juhul on parem nimetada tähistusi märkideks. Asi on selles, et tähistus on niisugune informatsioon asja kohta, mida inimesed saavad asjadelt enestelt. Teine asi on märk — eriline tähistus, mida inimesed kasutavad informatsiooni vahetamiseks. Märk on omamoodi tähistuste tähistus (signaalide signaal). Kui te ütlete lihtsalt «vihm», on see tähistus-nimi, mille inimesed on suvaliselt andnud atmosfäärinähtustele. Kui te kasutate teatud järjestuses mitut nime: «Täna öösel sadas vihma», siis te kasutate nelja nime juba märkidena, sest te annate edasi teatud kindlat informatsiooni, mis tähistab midagi, mitte aga lihtsalt nimetate nimepidi mingit nähtust.44 Siit tuleneb Hobbesi kategooriline definitsioon:

44 See Hobbesi seisukoht on väga tähtis. Tõepoolest, sõna omandab tähenduse ja tähistab midagi konkreetselt vaid teatud kontekstis. Kujutage ette, et keegi avas just ukse ja teatas teile: «Käik.» Hobbesi järgi on see sõna iseenesest vaid nimi ja see ei ütle veel midagi. Tõepoolest, mille «käik», missugune «käik», kuhu see «käik» viib — mitte midagi ei saa aru. Teine asi on, kui loete raamatust lauset: «Maa-alune käik viis... » jne. See on juba märk, ja me saame aru, et siin on sõnal «käik» täiesti kindel tähendus. Kontekst ei pea tingimata keeleline olema, ta võib olla ka mõtteline, ta võib olla antud teatud situatsioonis. Näiteks te viibisite Botvinniku ja Petrosjani vahelisel matsil. Seni kui maailmameister mõtles oma järgmist käiku, anaiüüsisite teie kujunenud positsiooni. Äkki müksas naaber teid küünarnukiga ja sosistas: «Käik.» Teile on kõik selge: Botvinnik tegi käigu.

«Kui inimkeele häälikud on seotud nii, et nad moodustavad mõtete märke, siis neid nimetatakse kõneks, nende üksikuid osi aga nimedeks.45 Nüüd on paras aeg juhtida tähelepanu Hobbesi peamisele mõttele, mis meie esituses senini ähmane oli. Inimkeele häälikud on mõtete, kujutluste ja elamuste tähistused. Nende abil me tuletame ise meelde ja teatame teistele seda, mida on tajutud, üle elatud, läbi mõeldud. Kuna aga «nimede põh'used on needsamad mis meie ku'utluste põh'u-sedki»46, — .asjade reaalsed omadused, siis käivad nimed ka asjade eneste kohta. Siin me näemegi kontseptualismi

tõelist loogikat, loogi -kat, mis ühest küljest on küllaltki veenev, et rahuldada sajandite vältel kõiki «terve mõistuse» nqudmisi, teisest küljest aga mille lähteseisukoht satub lahendamatusse vastuollu edasise arutluse käiguga. Kui inimene tajub vahetult asja, objekti või nähtust, pole tal vajadust märkide järele. Objekt räägib ise enda eest ja ta on teda vaatlevale indiviidile küllalt selge. Kogu asi on selles: mitte unustada oma muljeid, säilitada neid mälus.47 Sellepärast taipaski «silmapaistva mõistusega inimene» märkide tähistustega tähistada oma muljeid ja mõtteid, mis tal tajumisel tekkisid. Et kõik tema teadmised koos temaga ei sureks, andis ta nendest tähistustest edaspidi teada ka teistele, seega said neist märgid ja viiduna seosesse konkreetsest esemest saadud konkreetse mul-jega — nimed.

Kas ainult? Fikseerib ju iga sõna mitte niivõrd nähtuste väliseid, korduvaid, meeleliselt tajutavaid omadusi, kuivõrd üldist tähendust. Mismoodi? Mispärast saab meeleliselt tajutavate nähtuste olemust iseloomustada ainult nimede abil, mis ei tähista üksikuid, tajus «täiesti selgeid» asju, vaid terveid esmaste nimede rühmi (sugusid, liike)? Vastavalt kontsep-tualismi loogikale peavad ju muljed konkreetsetest, meeleliselt tajutavatest lehmadest olema juba mõningane teadmus, millele nimi «lehm» enam midagi juurde ei anna. Konkreetse lehmaga tutvumisel teab inimene, et see lehm toidab oma vasikaid piimaga. Mida uut pakub väide «lehm on imetaja?» «Imetaja» on lihtsalt nime nimi, mis tähistab juba teadaolevat (mitte rohkem!).

Hobbes nii ütlebki: otsustus «inimene on elusolend» on tõene ainult seetõttu, et inimestel iuli kunagi pähe anda need mõlemad nimed ühele ja samale asjale.48 Nende ühendamine otsustuses koopula «on» abil ei anna midagi juurde teadmisele inimesest ning on tõene niivõrd, kuivõrd need mõlemad käivad ühe ja sellesama asja kohta. Kui see aga nii on, siis mispärast me püüame defineerida (näiteks lähima soo- ja liigierine-vuse kaudu) oma sõnu ja mõisteid? Mispärast teadus ei rahuldu sellega,

45 Т. Гоббс, Избр. соч., Москва-Ленинград., Госиздат, 1926, lk. 13. 4G Sealsamas, lk. 25.

47 Vt. Sealsamas, lk. 14.

48 Sealsamas, lk,. 27.

et «niigi on kohe selge»? Miks ta püüab tungida olemuseni, avastada põhjusi, mõista veel midagi peale selle, mis silma hakkab? Kõik needsamad «saatuslikud» küsimused . . .

Ja viimane, kontseptuaüsmi jaoks kõige raskem küsimus: mida reaalset tähistavad nimed «olemus», «põhjus», «paratamatus» jms.? Nende nimede abil ehitatakse üles teadusalane teadmine, nende abil otsib Hobbes ise matemaatiliselt täpset tunnetusmeetodit... Kuid need ei tähista ju, ning oma loomu poolest ei saagi tähistada ühtesid või teisi meelelisi muljeid või esemeid. Aga mida nad siis tähistavad? Igasuguse teadmise aluseks on tajude ja kujutluste kujundid,49 kirjutab Hobbes; inimene annab neile nime. Ja kõik? Kas kogu Hobbesi-eelne filosoofia ajalugu tõesti asjatult piike murdis, uurides keskendunult, kuidas inimene tunnetab kujundite varjatud olemust ja mida see olemus endast kujutab?

Ei, nähtavasti mitte asjatult. Sest ka ju Hobbesil osutuvad «tajude ja kujutluste kujundid» lõppude lõpuks mitte selleks, mis «loodusele kõige paremini teada on»! «Meile kõige paremini tuntud asjade all peame mõistma asju, mida me tajume meeleorganite abil; loodusele on aga kõige enam teada sellised esemed, mida

tunnetatakse mõistusega.[50] Tunnetatakse, aga kuidas? Vaat milles on küsimus! Õpetus nimedest sellele vastust ei anna. Ja tõepoolest, «esemed, mis loodusele kõige paremini teada on» ja «mida tunnetatakse mõistusega», s. o. asjade olemused, põhjused, nende olemise paratamatus, on nimede teooria seisukohalt vaid märgid, mis tähistavad meie mõtteid konkreetsetest esemetest. Seepärast ei saa ka ruum ja aeg Hobbesi järgi olla asjad ise. Kuigi meie ruumilised kujutlused tekivad asjade mõjutusel, eksisteerivad ruum ning muide peaaegu kõik teisedki aktsidentsid (s. o. «vormid, mille all keha ennast meile esitab») kui niisugused vaid inimese teadvuses. Näiteks kirjutab Hobbes aja kohta: «... peab samuti tunnistama, et aeg ei eksisteeri asjades iseeneses väljaspool meid, vaid ainult meie mõtlemises.»51

Progressiivse õpetlase väiteid, kes pühendas kogu oma jõu usaldusväärse tunnetusmeetodi otsingutele, ei tohi samastada nende filosoofide teooriatega, kelle ideoloogilised, maailmavaatelised seisukohad vastasid hoopiski mitte progressiivsete ühiskondlike jõudude huvidele. Viimastele oli aistingute ja ruumilis-ajaliste kaemusvormide subjektiivsus komistuskiviks. Sellest sai nurgakivi teooriale, mis võttis teaduselt võimaluse tunnetada asjade olemust. Hobbesil on aga sellised järeldused kontseptualistliku tunnetusteooria puhtloogiline tagajärg, milles ta ei taha näha tõket teel tõe tunnetamisele. Jah, nagu ütleks ta, ruum ja aeg pole asjad, vaid meie kujutlused asjadest. Kujutlused aga tekivad teadvuses täielikus vastavuses

49 Vt. T. Гоббс, Избр. соч., lk. 48. so Sealsamas, lk. 49. 31 Sealsamas, lk. 67.

asjade selliste objektiivsete kvaliteetidega nagu suurusja liikumine. Ruum ja aeg on mõistuse tööriistad, mille abil me tunnetame asju, ja tunnetame neid õigesti. Seega pole Hobbes mingil juhul Kanti eelkäija, kui rääkida maailmavaatest, järeldustest, mida kumbki on teinud püramiidi poolt dikteeritud loogikast. Mis aga puutub loogikasse endasse, mis viib vältimatu järjekindlusega olemuse ja nähtumuse, üldise ja üksiku, paratamatu ja juhusliku, mõtlemise ja aistingu eraldamisele teineteisest, siis selles suhtes läks Hobbes tõepoolest seda teed, mida mööda hiljem Kantki läheb. Nad jõudsid välja erinevale seisukohale, kuid siin pole asi enam niivõrd loogikas, kuivõrd muudes asjaoludes, mille hulgas pole just viimasel kohal ideoloogilist laadi põhjused.

Hobbesi varal võib selgesti näha, et ettekujutus tunnetusest kui «sirgjoonest», mida mööda välismaailma esemed mõjutavad passiivselt loodust vaatleva inimese mõistust ja südant, ei seleta neile, kuidas mitmekesiste individuaalsete muljete meeleline, kujundiline maailm muutub abstraktseteks üldisteks mõisteteks, kus peitub teadmine selle kohta, mis on «loodusele kõige paremini teada», — tema seaduste, olemuse ja olemise paratamatuse kohta.

«Loodusele kõige paremini teadaolev ja mõistusega tunnetatav», nagu lugeja arvatavasti märganud on, ongi meie «Miski». Hobbes ei suutnud vastata küsimusele, kuidas see mõistusele teatavaks saab. Aitab nüüd Hobbesist. Meid ootavad uued otsingud, uued nurjumised. Sama küsimus on Rene Descartes'i tähelepanu keskpunktis. Viimase õnnetus on selles, et ka temale näib tunnetus eelkõige kaemusena. Ülesandeks on välja töötada meetod, mille abil inimmõistus võiks usaldusväärselt otsustada «ettetulevate esemete» üle. Kuid ei iseenesest meeled ega aistingutes korduvate (asjade) kvaliteetide üldistus või olla usaldusväärselt tõene. Isegi omaenda keha aisting on mõnikord petlik: ega siis jala

kaotanud inimesed muidu räägi, kuidas nad vahel äkki selgesti tunnevad valu . . . puuduva jala varvastes. Teiselt poolt seesama «Miski», mis nagu äkitselt saab mõistetavaks, kui vaid esemele üksainus pilk heita, kui vaid kord eseme nime lausuda, ei või olla lihtsalt eseme meeleline, väline pilt, tema eriline, juhuslik omadus. See mõistusega tabatav «Miski» on selge, «meelte väära valguse» poolt fuhmistamata paratamatu olemus. Nähtavasti tuleb selleks, et teada saada, mil moel mõistus võib haarata olemust, kahtluse alla seada kõik tunnetusvormid ja -vahendid, kõik, millest inimese arvates piisab teadmiste omandamiseks, ja lõppude lõpuks leida see, milles on võimatu kahelda, mis on iseenesest parata-matult usaldusväärne. Järeldus, millele Descartes tuleb, ei vaja üksikasjalisi kommentaare: ma võin kahelda kõiges, isegi selles, et mul tõepoolest on keha, mida ma aistin, kuid ei saa kahelda selles, et ma kahtlen, järelikult mõtlen, kui ma aga juba mõtlen, järelikult olen olemas. «Cogito, ergo surn» (ma mõtlen, järelikult ma olen olemas) — kas see teadmine

55

vajab mingjfcl tõestusi? See on antud mulle koos minu eksistentsiga, minu olemasolu faktiga. See teadmine on täpne, selge, intuitiivne. Ma sünnin maailma koos selle teadmisega, ning koos minuga ilmub see teadmine ja muud selletaolised kaasasündinud ideed. Jah, mul on hinges midagi, mis avaneb mulle mitte asjade vaatlemises, mille, usaldusväärsus pole tingitud sellest, et ma näen. Siin ei saa kuidagi teisiti, kui peab veel ühe tsitaadi esitama!

«Võtame näiteks selle vahatüki. Ta on just äsja tarust võetud ja on veel magus meest, mida ta sisaldab; tas on veel midagi alles lillede lõhnast, millelt ta on korjatud; tema värvus, tema kuju ja tema suurus on selgelt nähtavad; ta on kõva, külm ja elastne, ja kui te ta pihta koputate,, on kuulda heli. Lõpuks on temas olemas kõik tunnused, mille järgi võib kindlalt ära tunda keha. Aga sel ajal kui ma seda räägin, asetatakse ta tule lähedale: temasse jäänud maitse kaob; lõhn aurab ära; värvus muutub; kuju hajub; suurus kasvab; ta muutub vedelaks, sulab üles; teda saab vaevalt kätte võtta ja ta ei too kuuldavale mingit heli, ükskõik kui palju ta pihta lüüa. Kas on mulle jäänud pärast seda seesama vaha? Peab tunnistama, et on: keegi ei kahtle selles, keegi ei otsusta teisiti. Kuid mis oli siis selles vahatükis nii täpselt teada (mis sunnib meid arvama, et muutunud vaha on ikkagi vaha? Mis on see omadus, mis pole temas muutunud? — F. M.)? Muidugi ei võinud see olla midagi niisugust, mida võis märgata meelte abil, sest kõik, mis on temas kättesaadav nägemisele, kuulmisele, kompimisele, haistmisele ja maitsmisele, osutus muutunuks, kuna vaha on endiselt seesama. . . Järelikult tuleb nõustuda, et ma ei suuda tabada kujutlusega, mis see vahatükk niisugune on, ja et ainult minu mõistus tabab selle ära.» Ja kohe seejärel järeldus: «... Kuid seejuures tuleb kindlasti märkida, et minu arusaamine ei moodusta hoopiski ei nägemist, ei kompimist, ei kujutlust ega ole neid kunagi moodustanud, kuigi see enne tundus nii olevat; kuid see moodustab ainult äranägemise mõistuse abil . . .52 Siin ta nüüd ongi, see meie «Miski». Kõik meeleliselt tajutav vahas muutus, alles jäi «Miski — vaha jäi vahaks,

Meie ees on mingi ese. Iseenesest on ta ühtne tervik, ta ei koosne oma kvaliteedist. Need on talle kui tervikule paratamatult omased ja ühtki neist ei saa selles esemes teistest eraldada. Meie intellekt mõtleb igaüht neist eraldi ja isegi enne, kui omab «võimalust

rääkida sellest, et nad kõik asuvad ühes ja samas asjas».53 Eseme sellised «osad», nagu liikumine, ulatuvus, kuju jms., on intellekti jaoks midagi lihtsat, mida ei saa enam edasi jagada. Intellekti jaoks lihtsates asjades (Descartes'il) tunneme hõlpsasti ära üldise, paratamatu, olulise, «loodusele kõige tuntuma» ja mõistusega tabatava. Descartes nagu tema eelkäijadki näeb selgesti,

52 P. Декарт, Избр. произв., Госполитиздат, 1950, lk. 347 — 348. e Sealsamas, lk. 127.

et lihtsate ja üldiste mõistete abil me tunnetame konkreetseid, üksikuid, reaalseid objekte, et just nimelt nemad juhivad teadvust ja suunavad kogemust. Aga mis kombel mõistus nad omandab — see teatavasti valmistab filosoofidele ületamatuid raskusi. Descartes'ile on selge, et vaatlemise protsessis on meeleliselt antud asjadest võimatu abstraheerida nende lihtsat, kuid oluliselt paratamatut omadust. See tabatakse tänu sellele, et mitmed ideed, mille abil meie mõistus tunnetab asjade olemust, sünnivad koos mõistuse endaga meid loonud armsa looja tahtel.54

Ja kuna ainult issand jumal võib meile seletada, mismoodi ja kust on võetud tema poolt sündivasse teadvusse pandud lihtsad, täpsed ja selged ideed, siis jääbki üle loota vaid jumala tublidusele. Jumal kui tõesuse tagaja, jumal, kes ei või olla petis — millist sünget keskaja hõngu hoovas äkki nendest «metafüüsilistest arutlustest». Descartes'i jumal ei püsinud tõeliselt filosoofilisel, spekulatiivsel, metafüüsilisel kõrgusel. Ta segunes ja sulas ühte teoloogilise Seebaotiga ega selgitanud meile, kes me ei usu jumalasse ega kuradisse, mismoodi küll mõistus saab teadmisi üldisest, paratamatust ja olulisest.

Descartes omistab hingele (intellektile, mõistusele, teadvusele) võimet tabada muutliku välisilme taga stabiilset olemust tänu jumala poolt antud, kaasasündinud üldistele ideedele. Isiksuse teadvus saab isiksusest enesest ja tema kogemusest sõltumatu «valguse», omaduse, võime, mida oleks raske seletada, kui jumalat appi ei võtaks.

Teadusalane teadmine ei võinud rahulduda vihjega looja heategudele ja jätkas oma otsinguid. Suurel inglise materialistil John Locke'il tuleb pärast Descarfes'i kõike otsast alustada. Locke'i põhjapanevas klassikalises töös «Essee inimmõistusest» on kohe alguses selgelt üles tõstetud «meie» küsimus»: kuidas ideed (mõisted) tulevad hinge?55 Just nimelt tulevad, mitte aga ei asu seal sündimisest saadik — selles on Locke veendunud. Järjekindlalt, tõttamata analüüsib ta kõikvõimalikke argumente kaasasündinud Ideede kasuks ja heidab need ükshaaval kõrvale kui paikapidamatud. Kõik teadmised on olemas kogemuses, kõik nad tulevad vaid kogemuse kaudu, mõistuses poie midagi, mida poleks ini-

54 Väga huvitav oleks spetsiaalselt uurida seda osa, mida etendab Marxi-Engelsi filosoofias Descartes'i jumal, samuti Spinoza jumal ja mis tahes muu «filosoofiline jumal». Selline spetsiaalne käsitlus oleks meie eesmärgi huvides üpris tähtis. Kuid me oleme sunnitud piirduma paari-kolme sõnaga. Tähtis on rõhutada, et universaalne, mitteisikuline, Jga üksikisiku suhtes objektiivsena eksisteeriv teadvus (jumal), mis annab ini-mese mõistusele erilise, individuaalsest kogemusest sõltumatu teadmise, pole midagi muud kui kaemusliku gnoseoloogia poolt müstifitseeritud ühiskonna teadvus ehk ühiskondlik teadvus.

55 Дж. Локк, Избранные философские произведения, т, 1,Соцэкгиз, 1960, lk. 75.

57

mese isiksuse aistingutes, vahetus kogemuses. Isikuline, individuaalne teadvus (aga missugune see võiski veel olla, eks ole ju?) täieneb teadmistega isiklikus, individuaalses kogemuses sel viisil, et meie meeleorga-nid tutvuvad välismaailma esemetega.

Locke kirjeldab klassikaliselt meile juba nii tuttavat püramiidi.56 Kuid ei märka selle kõrguselt sedasama «Miskit», mis on olemas igas nimetuses, igas idees, igas terminis. Descartes'i «eksperimenti» vahaga ei saa ignoreerida, sest ratsionalismi loogikas on oma «ratsionaalne tuum». Locke'i eelkäijate F. Baconi ja T. Hobbesi filosoofia vastuolud nõuavad omakorda samuti lahendust. Ja Locke seletab mõistuse võimet tabada meeleorganitega mittetajutavaid asjade üldisi, paratamatuid ja olulisi omadusi järgmiselt: mõistusel, mis saab meeleorganitelt kõik teated asjade kohta, on eriline sisemine võime hinnata oma aistinguid, registreerides ja klassifitseerides neid. Mõistuse suhe sellesse oma võimesse on reflektsioon, mis võimaldab omada ideid, mida ei saa kogemusest. See, mis sundis Hobbesi pidama aktsidentse mitte asjade omadusteks, vaid meie mõistuse omadusteks, sunnib ka Locke'i saama ideid, mis oma üldisuse ja paratamatuse tõttu organiseerivad ja suunavad isiksuse kogemusi, vahetult sellest, et mõistus tunnetab omaenda võimeid.

Läinud 1688. aastal klassikompromissile poliitikas, läheb Locke teadusliku uurimise loogika mõjul ka filosoofias kompromissile ratsionalismiga. Sisemise seaduse halastamatusega sunnib see loogika teadlast nii või teisiti hindama seda fakti, et üksikisiku teadvuse tegevust suunavad ja organiseerivad sellised ideed, mida ei saa ära seletada tema isikliku meelelise kogemuse analüüsiga. Selle jaoks, kes näeb teadvuses indiviidi loomulikku, looduslikku andi, ei ole mitmete «mõistuse võimete» mittemeelelisus ja suhteline sõltumatus kogemusest seletatav teisiti, kui et temas võib «avastada» kaasasündinud, talle immanentseid, aprioorseid omadusi. Seda, et Locke'i refleksioon kujutab endast katset põhjendada selliste ideede olemasolu mõistuses, mis pole omandatud vahetult isiksuse meelelises kogemuses, hindasid vääriliselt kõik Locke'i kritiseerijad ja eelkõige tema peamine oponent Leibniz. Kaitstes Descartes'i teesi, et meie teadvuses on olemas kaasasündinud ideed, väites, et inimese teadvus ei saa olla sündimisel tabula rasa (puhas tahvel), kirjutab Leibniz, et Locke'i reflektsioon «pole midagi muud kui tähelepanu, mis on suunatud sellele, mis meis peitub, ja meeled ei anna meile üldse seda, mida me juba endaga kaasas kanname. Kui see nii on, kas võib siis eitada, et meie vaimus on palju kaasasündinut, kuna me oleme niiöelda iseenesele kaasa sündinud, ja et meis on olemas olemine, ühtsus, substants, kestus, muutus, tegevus, taju (perception), rahuldustunne

AJK. AO KK, HsopaHHbie $HA0C0dpcKHe npoHSBeAeHHH, T. I, lk. 1 7 6 — 1 7 7.

58

ja tuhandeid muid meie intellektuaalsete ideede atribuute?»

«Seepärast,» jätkab Leibniz, «ma kaldun arvama, et meie autori (Locke'i — F. M.) vaated selles küsimuses ei erine sisuliselt minu vaadetest või õigemini üldtunnustatud vaadetest, kuna, kui ta tunnistab meie teadmiste kaht allikat — meeli ja refleksiooni.»57

Ähmastele refleksiooni-ideedele ei tulnud suur materialist-sensualist sugugi mitte juhuslikult! Igast filosoofia ajaloo õpikust võime lugeda, et Locke ei olnud järjekindel: ta oli materialistlikul seisukohal, et teadmised pärinevad aistingutest, kuid sealsamas rääkis meie hinge isetegevuse vaatlemisest (see aga ongi refleksioon), hinge, mis saab sel moel aistingutes puuduvaid ideid. Mis tähendab olla järjekindel, seistes kontseptualistliku puramiidj «graniitvundamendil»?! Võib-olla oleks Locke pidanud ennast «terve mõistuse» argumentidel uinutada lastes lihtsalt püramiidi taha peitu pugema, mitte nägema kõiki neid raskusi, millega põrkasid kokku Bacon ja Hobbes, mitte tundma, et Descartes'i loogikas on midagi, ja . . . jonnakalt kinnitama: mõistuses pole midagi, mida varem poleks olnud aistingutes. Kui Locke'i järjekindlus oleks pidanud ilmnema selles, siis ei maksa unustada Berkeley «järjekindlust», kes «kasvas välja Locke'st» ja «samuti» heitis kõrvale tema refleksiooni ning tõestas, et sel juhul pole intellektis tõesti muid teadmisi kui tead-mised meie endi aistinguist. Seda kaemusliku materialismi «raudset loogikat» peavad meeles pidama need, kes veel praegugi jagavad Locke'i sensualistlikke ja kontsepfualistlikke põhimõtteid, tõsi küll, hüljates seejuures ebajärjekindlalt sissetoodud refleksiooni kui järeleandmise idealismile. (Siin oleks muidugi täpsem öelda ratsionalismile, kuid nende jaoks, kelle arvates materialism ongi kontseptsualism, on igasugune taganemine viimasest pööre idealismi poole.) Andestagu lugeja meile selle paradoksi, aga kuivõrd järjekindlam (seaduspärasem) on Locke'i järjekindlusetus väitest «näha tähendab teada»!

Kõige sellega tahame viia lugeja mõttele: Locke'i «Esseede» vastuolu on Marxi-eelse tunnetusteooria põhiline, sisemine vastuolu ja seega muutub Locke'i kui üksiku filosoofi gnoseoloogilise õpetuse ebajärjekindlus just nimelt gnoseoloogia kui teaduse objektiivse arenemise järjekindluseks.

Tänapäeval pole see mõte kaugeltki mitte enam uudne. Seda kohtame paljudes filosoofilistes raamatutes. Nii näiteks kõlab see selgesti E. V. Iljenkovil. Iseloomustades Locke'i kui niisuguse tunnefusekäituse «klassikut ja süstematiseerijat», mille puhul «asja kujutatakse selliselt, et indiviid saab algul üksikuid meelelisi muljeid, siis abstraheerib näit induktiivselt midagi üldist, nimetab seda sõnaga, seejärel aga asub selle

1936 \ 49fl50HHU" H0EHe — kt.i ° AeAOBeiecKOM pasyMe, Con,3Krro, 59

üldise suhtes «refleksiooni» positsiooni», märgib E. V. Iljenkov, «et «individuaalse teadvuse ühiskondlik-inimlik loomus, mida see teooria ei lase sisse ukse kaudu, poeb sinna aknast. «Refleksioon», s. o. vaimse tegevuse produktide ja nendega tehtavate operatsioonide käsitlemine . . . toob kohe päevavalgele tõsiasja, et nendes produktides peitub teatud resultaat, mis pole põhimõtteliselt seletatav kitsalt isikliku kogemuse varal. Kuivõrd aga ühiskondlik-inimlik kogemus on siin tõlgendatav ainult järjest korduva isikliku kogemusena, üksikute kogemuste Hhtsa summana (aga mitte kogu inimkultuuri ajaloona), sedavõrd hakkavad kõik teadvusevormid, mis on küpsenud kultuuri raske ja vastuolulise arenemise käigus, näima üldse kogemuse varal mitteseletatavatena, kogemuse-eelsetena — «aprioorsetena». Individuaalsest kogemusest ei tulene nad paratamatult mitte kuidagi, kuid determineerivad seda kogemust üliakfiivselt, määravad ära selle kulgemise vormi».58

3. Millisel juhul on Kantil õigus!

Mis on need «teadvusevormid, mis on küpsenud kultuuri raske ja vastuolulise arenemise käigus»? Senini me rääkisime sellistest igaühele esimesel pilgul mõistetavatest teadvusevormidesf, nagu minu taju asjadest, minu kujutlus nendest ja lõpuks minu teadmine (mõiste) nende olemuse kohta.

Kui teadvus, kui kordumatu «mina» on looduse and, ilmale tuleva inimese kõige loomulikum omadus, omadus, mis moodustub nende tajumis-organite kogutoimest, mis loodus on mulle andnud, siis on minu «mina» kujunemine, minu teadvuse kujunemine minu individuaalne «ajalugu». Muidugi olen ma nii mõndagi saanud ka ühiskonnalt: mind on õpetanud inimesed, nad on jutustanud mulle sellest, mis on avastatud aastasadade jooksul. Ajaloo poolt talletatud teadmised on mind rikastanud, on täiendanud (ja olulisel määral!) minu intellektuaalset pagasit, kuid kas tõesti selleks, et mõista, kuidas ma tunnetan, kuidas ma omandan teadmisi, on tarvis rääkida ühiskonnast? Kas minu teadvuse vormid pole mitte samad mis neilgi inimestel, kes lõid kunagi kultuuri ajalugu? Kas minu silmad näevad või minu kujutlused tekivad teistmoodi? Nii et kas maksab pärast seda rääkida mingitest «teadvusevormidesf», mis pole küpsenud minu individuaalse elutegevuse protsessis, vaid «kultuuri raske ja vastuolulise arenemise käigus»?

Niisiis ei taha me kuidagi loobuda mõttest, et minu «mina» mõistatus on minus endas . . .

58 3 в Ильенков. Диалектика абстрактного конкретного в «Капитале» Маркса, АН СССР, 1 9 6 0, 1к. 16—17.

Aga kuidas on siis lood meie «M i s к i g a», mis on olemas igas mõistes, kuid pole põhimõtteliselt taandatav eseme meeleliselt tajutavale väiis-itanele? Toimib ju «Miski» just niisamuti kui «teadvusevormid, mis on küpsenud kultuuri raske ja vastuolulise arenemise käigus». Ega ju temagi «individuaalsest kogemusest ei tulene paratamatult mitte kuidagi, kuid determineerib seda kogemust üliaktiivself, määrab ära selle kulgemise vormi . . .»

Nüüd me siis lõpuks nägimegi, milleks oli vaja ekskurssi ajalukku! See aitas meil selgesti näha kaht erakordselt tähtsat momenti. Esimene: filosoofilise mõtte ajaloos on teadmiste omandamise protsessi tõepoolest käsitletud kui individuaalset protsessi, kus mõistus peegeldab, tunnetab meeleliselt antud üksikute asjade lõputut mitmekesisust.

Ja teine — me nägime, et selline kujutlus tunnetusprotsessist põrkab kokku lahendamatu vastuoluga: meelelisel kogemusel on alati tegemist üksiku ja juhuslikuga, teadvus aga opereerib kogu aja millegi väljaspool meeli asuvaga, mingisuguse «Miskiga», mis sisaldab endas vaid üldist, paratamatut, olulist teadmist kõige mitmesugusemafest ja tihtipeale väliselt üksteisest täiesti erinevatest üksikutest asjadest ja nähtustest. See on nii või teisiti fikseeritud kõigis möödunud aegade filosoofilistes teooriates.

Eriti kujukalt ilmnesid need vastuolud Immanuel Kanti filosoofias. Märgime kohe alguses, et ka tema meelest on kogemus vaid meeleliste välismuljete ümbertöötamine

indiviidi mõistuse poolt. Kogemuses seisab inimene silm silma vastu loodusega, ja üksnes tänu oma looduslikele võimetele võib ta ennast ümbritseva maailma kohta nii- või teistsuguseid otsustusi teha. Inimene — tunnetuse subjekt — vaatleb oma kogemuses üksikute nähtuste mitmepalgelist maailma, ja selline «kaemuslik» kogemus äratab inimese tunnetusvõime. Selline on Kanti gnoseoloogiline lähteseisukoht.

Seepärast pole midagi imestada, et saksa filosoof on sunnitud tähendama: «Kogemus näitab meil* kätte asjade need või teised omadused, kuid ei garanteeri, et see ei võiks ka teisiti olla.»59 Ikka ja jälle võime veenduda, et kujutlus tunnetusest kui individuaalsest kaemusliku peegeldamise aktist seab paratamatult üles ühe ja sama probleemi: meeleline kontakt objektiivse maailmaga, mis on küll selle poolest hea, et ta on vahetu, ei suuda siiski tagada, et see või teine tähelepanek või järeldus meile kogemuses meeleliselt antud faktidest oleks tõene, kõigile sellistele faktidele paratamatu. Kust aga on siis pärit meie mõisted, meie üldised teadmised, millest me nii kindlalt räägime kui paratamatutest tead-mistest?

Kus on siis väljapääs? Inglise filosoof David Hume leidis tõtt-öelda üpris '9 И. Кант, Критика чистого разума, 1867, lk. 3.

61

omapärase väljapääsu. Kogemus on meie teadmiste allikas, arutleb ta. Aga mis siis, kui kogemus ei garanteeri üldiste paratamatuse otsustuste tõesust? Ja Hume otsustas . . . loobuda uskumast selliste otsustuste usaldusväärsusse ja paratamatusse. Kes teab, kas tõesti kõigil muutustel on põhjus? Inimene ei või ju selle kohta kogemuse varal kinnitust saada, sest teatavasti pole ta suuteline tutvuma kõigi muutustega, mis on toimunud, toimuvad praegu ja saavad toimuma tulevikus. Kogemuses kordub miski, ja justkui ilma eranditeta. Siit teevad inimesed järelduse: nii peabki olema, korduvus pole juhuslik, siin on meil tegemist seadusega. Nii oli. Nii jääb. Äkki tuleb uutes kogemustes ilmsiks, et alati polegi nii olnud ja ka edaspidi pole enam nii. Mis väärtus on siis senisel otsustusel?

Omal ajal sai usaldusväärsuse, üldisuse ja paratamatuse klassikaliseks näiteks kogemusest saadud järeldus: «Kõik luiged on valged.» Ja tõesti — ükskõik kui palju luikesid ka ei nähtud, kõik nad olid valged. «Järelikult on avastatud seadus. Nii oli, nii jääb,» kiirustasid inimesed oma empiirilisi tähelepanekuid üldistama. Siis aga selgus, et Austraalias olid luiged mustad . . .

Ja nii kinnitavadki inimesed visalt: «Kõigil muutustel on põhjus.» Aga kus on garantii, et kusagil, kui mitte Austraalias, siis teistel planeetidel või mikromaailmas, ei tule ette ilma põhjuseta toimuvaid muutusi? Kuid siis muutub ka mõiste «põhjus» ise kahtlaseks. Võib-olla, et mingeid põhjusi üldse polegi ja inimene on vaid harjunud mõtlema põhimõtte järgi: «Post hoc, ergo propter hoc» (pärast seda, järelikult selle tõttu). Kes teab? Kahtlemine kõiges — see on teadlase ainuõige seisukoht, kui kogemuses pole küllaldaselt põhjendusi vajalikeks järeldusteks. Sellisele järeldusele tuli Hume, ajades oma tunnetuselaeva skeptitsismimadalikule ja jättis ta sinna pehkima, nagu Kant tabavalt ütles. Ilmselt pole see väljapääs, vaid pigemini ummik.

Kuid probleem on seni ikka lahendamata. Me ei liigu selle lahendamisel sammugi edasi, kui hakkame koos Kantiga sõitlema Hume'i tema skeptitsismi pärast, millel pole teaduse jaoks mingeid perspektiive. Aga ka kogemuse analüüs ei päästa. Kuidas keegi, kuid Kant näeb täiesti selgesti, et meeleline kogemus ise on võimalik ainult tänu sellele, et me juhindume üldistest ja paratamatutest teadmistest, mis ei tulene kogemusest. Nimelt need «määravad ära kogemuse kulgemise vormi». Kan-tile on see niivõrd selge, et ta

peab algusest peale sõna tõsises mõttes aksioomiks teesi: kui otsustus on tingimata paratamatu, s. o. kui midagi jaatatakse (või eitatakse) kui meie mõtte objekti paratamatut tunnust, mis alati, igal juhul on antud objektil tingimata olemas (või puudub), siis selline otsustus ei või põhineda kogemusel, ta ei järeldu kogemusest, vaid eelneb sellele.

Olgu kuidas on, aga paratamatust, üldisust kogemus Kanti arvates kätte

õpetada ei saa.[60] Paratamatuse otsustus on otsustus a priori (enne kogemust).

Kui palju piike on murtud võitluses Kanti apriorismi vastu! Iga Kanti sõna on juba ammu kümneid kordi vaetud, igat tema teesi kommenteeritud. Ja apriorism juba ammu hukka mõistetud. Tõepoolest! Kas võib tänapäeval tõsiselt rääkida sellest, et ruum ja aeg on aprioorsed, inimesele enne igasugust kogemust omased kaemusvormid? Kas võib teadus leppida sellega, et veendumus «igasugusel muutusel on põhjus» on aprioorne? Me teame, et lõppkokkuvõttes on see agnostitsism ja subjektiivne idealism. Ja siin pole kaht arvamust. Kuid tee, mida mööda Kant jõudis välja apriorismile, on loogika, ja peab märkima, et ajalooline, objektiivne loogika ei muutu mõistetavamaks, kui me iseloomustame õigesti seda tulemust, milleni ta välja viib. Lihtsamalt öeldes — väga tähtis on silmas pidada, et Kant ei tulnud juhuslikult mõttele sellest, et hingel on aprioorsed võimed meeleliste muljete korrastamiseks, nii nagu Locke'ki ei formuleerinud juhuslikult refleksiooni-ideed.

On selline veider meetod, mille abil mõnikord iseloomustatakse ühe või teise filosoofi õpetust. Selle meetodi lihtlabane skeem on selline: «Filosoof X oli idealist (või materialist). Idealistina (materialistina) arvas ta, et. . . Tunnetusteooria valdkonnas seostas X ebajärjekindlalt empirismi ratsionalismiga, eelistades viimast. Filosoof X idealism (materialism) oli metafüüsiline, mis väljendus selles ja selles ning avaldas paratamatult mõju . . . jne.» Kui lugeda sellist filosoofiliste õpetuste «analüüsi», tekib mulje eelkõige mitte mingeid kõhklusi tunduvast «analüütikust»: ta on nähtavasti veendunud, et peaasi on ära kasutada kogu talle teadaolevate «ismide» arsenal ning mitte jätta ühtki mõtteavaldust ilma vastava definitsioonita. Selline filosoofia ajaloo alase informatsiooni esitamise meetod määrab nagu ette ära informatsiooni eesmärgi ning lugeja või kuulaja vastava vastureaktsiooni: eesmärk — meeldejätmine, reaktsioon . . . Reaktsioon on aga selline: kindlasti peab iga kultuurne inimene teadma, et Kant oli agnostik . . . Üldiselt on see aga kõik kuidagi ebahuvitav, seda pole kellelegi vaja . . .

Kujutame endale hetkeks ette näiteks füsioloogi, kes arutleb nii. Sünnib loom. Tema füsioloogiline organisatsioon määrab ette ära, mida loom hakkab nägema, milliste asjadega ta kokku puutub ja mis talle igaveseks «väljapoole kogemust» jääb. Tema reflektoorne talitlus on ette ära määratud liigi instinktideskeemi poolt, ja see, mida ühe liigi esindaja omaks võtab, võib teise liigi esindaja jaoks lihtsalt «mitte eksisteerida», olla mittetajutav. Inimesel kui liigi homo sapiens esindajal peab samuti ofema midagi, mis on teda juba ette ära «häälestanud» maailma tajumiseks ja mis on enne igasugust kogemust ära määranud tajutava maailma para-

10 Vt. И. Кант, Пролегомены, Москва-Ленинград., Огиз, 1934, lk. 123.

meetrid. Inimese närvisüsteemi struktuur ise võtab osa välismaailma kujundite moodustamisest, luues seega peegeldamise «inimvariandi», määrates ette ära iga kujundi inimesele vajaliku tähenduse. Sellepärast me asja kujundit mõistamegi, et ta kutsub meis

esile stereotüüpseid, vajalikke reaktsioone, mida on ette valmistanud homo sapiensi füsioloogia pärilikud iseärasused. Siin ongi teile «uus» seletus mõistatusele mõistest, selles sisalduvast üldisest ja paratamatust «Miskist»! Tarvitseb aga vaid järjekindlalt arendada meie füsioloogi mõtet, et Kanti nimi harjumuspäraste assotsiatsioonidega — «agnostik», «asi iseeneses», «tunnetamatu» — uuesti meelde tuleks. Homo ' sapiensi «muutumatu» füsioloogiline organisatsioon kui inimtunnetuse «aprioorne» alus võib küll ühel või teisel määral seletada otsustuste stereotüüpsust, paratamatust, kuid ühtlasi piirab tunnetuse raame. Kantist teadis meie füsioloog vaid seda, et Kant oli agnostik, et tema «asi iseeneses» on tunnetamatu ja et Kanti on kritiseeritud «pahemalt» ja «paremalt poolt». Ei, muidugi mitte ainult seda. Ka Kanti pihta käivast kriitikast võib ta üksikasjaliselt rääkida ja ära seletada, mis on «asi iseeneses», kuid selle üle, mille loogika sundis Kanti välja jõudma apriorismini, pole meie füsioloog kunagi mõelnud, seda pole talle õpetatud... ja võib-olla sellepärast alistuski ta sellele loogikale ning läks seda sama väära teed mööda, mis Kantki.

Kujutlus inimesest kui looduslikust olendist ja inimtunnetusest kui muutumatust, igavesest omadusest, «indiviidile omasest abstraktist» ongi antropologism, inimese biologiseerimine. Ja ükskõik missuguste uusimate andmetega homo sap/ensi füsioloogiliste iseärasuste kohta ka ei opereeriks tänapäeval need, kes antropologiseerivad tunnetuseprobleemi, rep-rodutseerib nende arutluste loogika tahes-tahfmata Kanti loogikat. On ju tunnetusele «puhtfüsioloogilises» lähenemises avalduv antropolo-gism lõppude lõpuks seesama klassikaline antropologism, mis ilmnes ka Kanti filosoofias. Ent pöördume tagasi Kanti juurde. Üsna alguses märgib ta, et meil on kindlasti olemas teadmised a priori ja isegi tavaline mõistus pole neist ilma. Kogemuses juhus ja tõenäosus, loogikas paratamatus ja üldisus! See on vastuolu, mille Kant on metoodiliselt viinud antinoomiateni, agnostitsismini, nähtumuse ja olemuse, juhuslikkuse ja paratamatuse, üksiku ja üldise täieliku eraldamiseni, vastuolu, mida ei suuda lahendada filosoof, kes hindab inimest kui «inimest üldse», ühiskonda kui muutumatute, looduse (või jumala) poolt loodud indiviidide lihtsat kogusummat.

Niisiis, kui juba otsustuses on ilmne paratamatus, siis milleks siin kogemus, ega otsustus pole ju kogemusest saadud. Aga kust siis? Võib-olla jälle jumala poolt teadvusse pandud «kaasasündinud ideed»? Ei, issand iumal ennast konkreetsetesse tunnetusasjadesse otseselt vahele ei sega. Aprioorne teadmine pole meile kaasa sündinud, teda kui teadmist millestki

pole teadvuses sündimise momendil. Inimene lihtsalt sünnib võimelisena teatud viisil tajuma ja tunnetama, tal on valmiskujul võime näha, kuulda, haista jne. Pertseptsioonivõime, meelelise tajumise võime on iseenesest midagi niisugust, mis on kujunenud enne kogemust, mis on antud inimesele a priori. Sel inimesele immanentselt omasel võimel on oma organisatsioon, omad iseärasused ja piirid. Teda võib uurida, temale tugineb alati inimese mõte, kas siis teadlikult või ebateadlikult, lõpuks on ta meie sisemise pilgu ees kui teatud puhta kaemuse väli, kui kõigist esemelisfest tunnustest vaba puhas ruum ja puhas aeg. Proovige sulgeda hetkeks silmad ja mitte midagi endale ette kujutada . . . Tühja ekraanina laotub teie ees kujundi meeleline ootus. Selle tühja ekraani puhtideaalne, subjektiivne ruum on valmis paigutama endasse mis tahes eseme kujutise, kuid ta seisab meie sisemise pilgu ees ka tühjalt. Ja just nimelt sellele ekraanile joonistab mõte Kanti järgi ideaalse «joone üldse», «ideaalse ringjoone», «ideaalse kolmnurga» ja

muid selliseid puhta k aemuse kujundeid, mida pole kunagi esinenud kogemuses, mis pole abstraheeritud üksikutest esemetest ning mis on kahtlematult üldised ja paratamatud. Siin muutub «kolmnurksus» nähtavaks kolmnurgaks, kas täisnurkseks või teravnurkseks, võrdkülgseks või võrdhaarseks jne. Ja kõik tema omadused, mida pole ähmastanud «meelte väär valgus», avanevad meie hämmastunud piigu ees kui puhtparatamatud, kui puhfüldised omadused, kui nurkade ja külgede vahekorra paratamatu ja üldine seadus. Välismaailma peegeldamiseks on meile Kanti järgi vaja veel spetsiaalset ekraani, mille loodus on kohandanud välismaailma vaatlemisest saadud muljete projitseerimiseks. See ekraan on puhas ruum ja ekraanil toimuvate sündmuste kestus puhas aeg. Seepärast on ruum ja aeg subjektiivseks meeleliseks asupaigaks tulevastele kogemusemuljetele. Kui inimene pöörab oma tähelepanu «ekraani» seaduspärasfele omadustele ja «projitseerimise» seadustele, siis saab tal olema tegemist muutumatuga, igavesega, rangelt paratamatu ja üldisega. Otsustused, mis avavad ruumi ja aja paratamatuid omadusi, sellepärast paistavadki silma tingimatu usaldusväärsuse ja üldisuse poolest, et nad ei fikseeri mingeid juhuslikke, väliseid, kogemuslikke andmeid. Nad on eriti väärtuslikud selle poolest, et nad on võimelised avardama meie teadmisi, lisama midagi uut juba teadaolevale, tuginemata seejuures kogemusele kui niisugusele. Oletame, et teis äratas esmakordselt huvi küsimus: mida kujutab endast lühim vahemaa kahe punkti vahel. Mida annab meile kogemus selle küsimuse lahendamiseks? Te astute sekundimõõtjat käes hoides ühe kase juurest teise juurde, otsides kõige lühemal teed. Tundub, et kui minna otse, katafe kahe puu vahelise maa kõige kiiremini. Kuid mis täheriaab «otse»? Niit, kus kasvavad kased, on küll tasane, kuid... kord satute auku, kord tuleb põõsa ümbert ringi minna . . . Pole kindel, kas ehk teisel korral ei leia te lühema fee. «Kogemus ei garanteeri, et see ei võiks

ka teisiti olla.» Pöörduge nüüd «sisemise pilgu» ees avaneva ruumi — «tabula rasa» poole. Sulgege uuesti silmad ja hakake uurima teie ette tekkinud puhta ruumi omadusi. Mõistus-multiplikaator süütab sisemisel «ekraanil» kaks heledat punkti. Need on küll meile nähtavad, kuid nende nähtavus on illusoorne, selliseid punkte pole meil kogemuses ette tulnud. Neil pole mõõtmeid, neil pole ei pikkust, ei laiust ega ruumala. Need on mõeldavad, tõelised punktid, mis võivad olla vaid puhta ruumi punktid.

Nüüd võime ka tahvlile kriidiga kaks punkti joonistada. Sest pole lugu, et need pole kaugeltki mitte punktid, vaid vormitud kriidisirgeldised — tahumatud, lihtsustatud mudelid neist ideaalsetest punktidest, mis teadvus oli leidnud ideaalses «ruumis üldse». Kuid need kinnistavad puhta kujutluse laialivalguvaid ja kustuma kippuvaid kujundeid. Katkendlikud ja kõverad jooned ühendavad meie punkte, ja ainult «üldse ruumi» ideaal-seid figuure üksteisega võrreldes tuleme järeldusele: «Lühim fee kahe punkti vahel on sirgjoon.» Ja mitte mingid erandid pole siin võimalikud. See otsustus, mis rikastab meie teadmist (selle tähendus pole hoopiski meile kaasa sündinud!), on rangelt paratamatu ja aprioorne, sest see on saadud sellesama kogemuse-eelse, puhta ruumi omaduste ühendamise ja võrdlemise teel, mille olemasolu teadvuses on maailma tajuva subjekti seaduspärane omadus. Meie järelduse ainsaks tingimuseks oli täielik abstraheerumine konkreetsetest kogemusemuljetest, opereerimine ainult «punktiga üldse», «joonega üldse».

Te märkasite kindlasti, et ka Kanti seisukohalt sünnib mõiste ainult kujutluse baasil, meelelise kaemuse baasil, olgu see siis «sisemise ekraani» — ruumi omaduste või sellele

projitseeritud kogemusemuljete aprioorne vaatlus. Niisiis, selleks et saada mõistet «joon», on eelkõige vaja näha oma sisemise pilguga joont kui niisugust, kui ideaalset kujundit, kui punkti tulefeed tühjas subjektiivses ruumis. Jah, Kantil tegutseb seesama isoleeritud tunnetav Robinson, kelle teadmiste paratamatu iseloom on seletatav vaid sellega, et Robinsonil on võimalus vaadelda ja uurida a priori omaenda muutumatuid, igavesi ja kõigi jaoks ühesuguseid võimeid. Tänu neile ei taju inimene asjade juhuslike seoste kaost, vaid küllaltki mugavat, otstarbekalt korraldatud maailma.

Tõsi küll, asjad, mis kutsuvad meis esile muljeid, justnagu langevad sellest maailmast välja. Neile ei jätku seal ruumi. Kõik, mis me võime öelda nende kui seaduspäraste nähtuste kohta, ei sõltu neist. Nähtuste maailma loob meie võime rangelt kindlal viisil projitseerida meelelisi muljeid subjektiivsele ruumi-aja «ekraanile».61 Asi iseenesest aga jääbki millekski

61 Ebatäpne on kirjanduses esinev väide: «Kanti järgi korrastab mõistus aistingute kaost.» Aisting ise on Kanti meelest võimalik juba kui «korrastatud». Inimene aistib just nimelt muljete ruumilis-ajalist korda. Selles ongi ju transtsendentaalse apertseptsiooni ühtsuse tähendus.

põhimõtteliselt tunnetamatuks, «sealpoolseks». See ongi see Kanti kuulus «asi iseeneses», selles seisnebki Kanti agnostitsism.

Kantil pole õigus. Pidades paratamatuse otsustust oma päritolult aprioorseks, jõuab ta tahes-tahtmata välja agnostitsismini. Lahendamata jääb ju ka teadmise päritolu ja olemuse küsimus, sest Kanti vastus, millega seoses ta tunnistab asjade tunnetamatust, ei rahulda meid põhimõtteliselt. Seda enam, et ka Kanti meelest on tunnetus identne kaemusega ja ta ei tagane väitest: «näha tähendab teada.» Mõiste jääb kujundiks, mis on sündinud puhtas kaemuses ja mida nimetatakse vastava sõnaga. Tõsi küll, «Miski» (nähtuse olulised, paratamatud ja üldised küljed) võib saada mõisteks, võib juhtida kogemust' selle tõttu, et ta sünnib «puhtas kaemuses», väidab Kant. ‚Kuid mis siis sellest muutub? «Puhas» või «kogemuslik» kaemus ei võimalda mõista, mis laadi on hüpe väliselt kujundilt mõistele! Seletus paistab seisnevat Kantil selles, et puhta kaemuse kujundites väljendub aprioorne vorm vahetult, ta torkab silma, eksisteerib puhtal kujul. Kujuneb umbes järgmine olukord: see, mida tajutakse kogemuses, on tõepoolest väline, mööduv, üksik, juhuslik. Teine asi on aprioorsed kaemusvormid! Need on olemas hinges, ja hing, heitnud neile pilgu, mõistab kõik. Tuleb välja, et ka Kanti apriorism ei päästa paratamatust eeldusest: «kui ma juba näen, siis järelikult mõistan.» Seletust pole jällegi. Jääb vaid üle väita: nii on alati olnud, selline on hing või selline on substants, jumal jms. Väita, et aprioorsete vormide «puhtas kaemuses» võib hing mõista ainult tänu sellele, et ta näeb, — tähendab asendada üht sellesamaga: reaalsete asjade elava kaemuse asemele seada hingele igavesest ajast igavesti omaste aprioorsete vormide puhta kaemuse selle arvestusega, et siis ei tule seletada, kuidas võib pealevaafamise teel mõista seda, mis sa näed, mõista ja säilitada nimes nähtu olemust.

Võib-olla on ka mõiste ise minu hingele sündimisest saadik omane? Siis on õigus Descarfes'il, siis on jumal vajalik. Ainult et milleks siis siin teadus, milleks siin tunnetusteooria? Usk peab hõivama teadusliku teooria koha. Ja on arusaadav, miks Kant ütles: «Ma võtsin teadust koomale, et vabastada (puhastada) koht usule.» Niisiis palvetame issanda poole! Me aga ei taha jumalat paluda. Me lihtsalt ei usu jumalasse.

Järelikult ei usu me ka sellesse, et inimese hinges võivad eksisteerida sündimisest peale valmisideed.

«Tore lugu!» hüüatab lugeja. «Aga millal siis Kantil õigus on? Kas ma tõesti pean maksma nii kõrget hinda, nagu loobumine tunnetamise võimalusest, mõnu eest näha, et teaduslikel järeldustel on tõepoolest paratamatu ja üldine iseloom. Pealegi, nagu näha, ei tõestanud Kaur ka seda. Ma parem ütlen otse välja: ei tea, miks ja kuidas otsustused kannavad rangelt üldist ja paratamatut iseloomu. Kuid neid aprioorseteks tunnistamast keeldun kategooriliselt!»

67

Kuid . . . kuid filosoofilise mõtte ajaloo kogu loogika sunnib meid mõtlema, et teadvuses ja tunnetuses on midagi Kanti «a priori» taolist, (See ei tarvitse veel meid välja viia agnostitsismi, müstika ja jumala juurde.) Aga miks? Sellepärast, et me oleme koos Platoni ja Aristotelese, Hob-besi ja Descarfes'i, Locke'i ja Kantiga veendunud vähemalt järgmises: selleks et teada, ei piisa nägemisest; selleks et näha ja mõista nähtut, on juba vaja midagi teada; individuaalsest meelelisest kogemusest ei saa abstraheerida midagi tingimata paratamatut, üldist ja olulist, mis sisaldub igas sõnas, igas mõistes.

Ja sellepärast — kui Kant veenab meid kogemuse piiratuses, selles, et oma individuaalses meelelises kogemuses ei või inimene tugineda millelegi talle varem antule, millel on seaduse, paratamatuse, üldisuse iseloom, ilma milleta on võimatu ka individuaalne kogemus ise, siis on Kantil täiesti õigus.

Kuid «robinsonaadi» metodoloogia oma algete otsinguga, mis organiseerivad kogemust «inimeses üldse», isiksuse sisemuses, muudab Kanti õigsuse ebaõigsuseks. Mida võib avastada isiksuse sisemuses? Selles võib konstrueerida aprioorset ruumi ja aprioorset aega, seal võib otsida igavesi instinkte, kaasasündinud ideid ja refleksiooni. Kuid kaemuslikult mõtleva filosoofi aprioorne veendumus, et kõik inimese omadused on temas endas, viib paratamatult sellele, et inimese hinges «tulevad ilmsiks» talle immanentselt omased võimed moodustada meelelisi muljeid, viia individuaalsete sündmuste kaosesse sisse range loogika, kord ja paratamatus. «Asjade iseeneses» maailm osutub küll seejuures põhimõtteliselt tunnetamatuks-, aga mis sellest! See-eest me teame nüüd, mispärast 5 pluss 7 on paratamatult 12!

4. Kas võib endale ette kujutada «kolmnurksust»!

Vestlus Kantisf viis meid mõttele, et midagi Kanti aprioorsete mõistuse tegevuse vormide sarnast peaks nagu olema inimese teadvuses, sest tema individuaalsest meelelisest kogemusest pole meie «Miski» tõepoolest tuletatav.

Ja ometi võib selline apriorismi «rehabiliteerimine» kõigist selgitavatest märkustest hoolimata hämmastada. Selleks et selgitada oma järeldust, millega pole harjunud materialisti kõrv, kes hülgab pikemalt aru pidamata igasuguse apriorismi, tahame juhtida lugeja tähelepanu sellisele küsimusele: kas on võimalik omandada matemaatilisi mõisteid kogemusest kui individuaalsest maailmatajust.

Aga milleks on meil vaja lahendada küsimus, mille püstitas juba Platon? Kust siis mujalt kui mitte kogemusest omandatakse kõik mõisted, sealhulgas ka matemaatilised! Juba koolipõlvest mäletame, et näiteks

68

geomeetria on teadus maamõõtmisest, mis tekkis maatükkide otsesel, kogemuslikul mõõtmisel. Geomeetria mõisted «punkt», «sirgjoon», «kolmnurk» jms. on kahtlemata

abstraheeritud asjade meeleliselt tajutavatest omadustest. Vaadeldes kolmnurkseid esemeid, jäädvustas inimene mälus nende kolmnurkse kuju, andis sellele vastava nime ja sai niimoodi mõiste «kolmnurk». (Tuttav loogika! See on jällegi püramiid, ja me ei väsi pöördumast tagasi ta teravate nurkade juurde, millest lähtus vana filosoofia, enne kui me ei näe täiesti selgelt muud loogikat.) Niisiis mõiste «kolmnurk» on kõikidele kolmnurksetele asjadele üldine kujund, mida nimetatakse nimega-sõnaga. Hiljaaegu tuli meil aga ühe kõrgelt teadusliku vaidluse ajal kuulda tuttavat küsimust: kas võib endale ette kujutada kolmnurka üldse? Küsimus pole uus. Selle esitas Berkeley, praktiliselt oli see päevakorras hoopis varemgi . . .

Me tahaksime paluda lugejat suhtuda erakordselt tähelepanelikult sellesse filosoofia ajaloos paratamatult ja pidevalt esilekerkinud küsimusse. Tõepoolest, kas võib endale ette kujutada «kolmnurka», «kirvest», «puud», «granaatõuna», «inimest», «kassi» jne,? Te arvate, et pole midagi kergemat?

Kuid mõelge küsimuse loogika üle järele! Mis tahes kujund, mis mälus esile kerkib, on alati meeleline kujund, s. o. nähtuse väline pilt. Aga väline pilt ei saa kunagi olla universaalne, ta ei saa haarata endasse antud nähtuse loendamatu hulga üksteisest erinevate variantide väliste iseärasuste kogu mitmekesisust. Me ütleme «kirves». Kuid lubage! Mida kõike inimene selle sõna all ei mõtle — nii meie esivanemate kivikirvest, nii sõjakirvest, nii likfori kirvest, nii keskaegset timukakirvest, nii puuraiumiskirvest kui ka . . . tuhandeid muid raiumisvahendeid,. mis väliselt alati üksteisega ei sarnanegi. Kujutage endale ette kirvest. Isegi selle kõige ähmasem kujund erineb ilmselt mis tahes kirvevariandi välisest pildist.

Kuid ikkagi tuli välja teatud kindel kolmnurk, mis ei sarnane näiteks sellisega:

Sama on lugu ka kolmnurgaga. Siin on kõige üldisemad ja ebatäpsemad kontuurid, mis tekkisid mu teadvuses, kui ma püüdsin endale ette kujutada «kolmnurka üldse»:

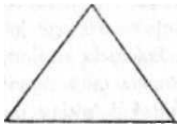

Kuid ikkagi tuli välja kolmnurk, mis ei sarnane näiteks sellisega:

Arutatav küsimus viib meid sisuliselt uuesti tagasi Platoni ja Aristotelese, Baconi ja Hobbesi, Descartes'i ja Kanti juurde. Üldine, paratamatu — idee, vorm , universaal, meie «Miski», mis peitub igas mõistes ja millel pole endaga adekvaatset meelelist piltlikku ekvivalenti, — see on see, mida ei saa ette kujutada, mida ei saa täielikult väljendada kujundi abil!

«Kolmnurka üldse» endale ette kujutada ei saa. Ei saa ette kujutada ka sõna «inimene» tähendust, sõna «kirves» tähendust jne. Inimene, mille mälu joonistab põhimõttel «hark

all, paun peal, pauna otsas kepp , kepi otsas nupp, nupu otsas mets», on muidugi kõigi inimeste väliste eripä -rasuste üldine kujund, kus pole arvestatud ei rassierinevusi ega klassikuuluvuse See tähendab — üldist kujutlust pole kuigi raske oma mälus esile manada. Kuid see on siis üksnes eseme välise pildi üldistatud kujund, meid aga paluti, nagu te mäletate, kujutada endale ette just nimelt «Miskit», mis on omane kõigile taolistele nähtustele ega ole põhimõtteliselt taandatav nende välisilmele. Ja ka kolmnurga küsimuses paluti teid endale ette kujutada sõna «kolmnurk» tähendust. Eseme kujund võib olla üldistatud, ta võib säilitada vaid asja meeleliselt tajutava külje funktsionaalset tähendust omavaid detaile, kuid ta ei anna kunagi täielikult edasi seda tähendust, mida kannab endas sõna. Veel enamgi — inimesel püsib mälus vaid see kujund, mida H. Walloni väljenduse järgi «nimetatakse sõnaga», mis nii või teisiti kuulub tähenduslike, keeleliste assotsiatsioonide süsteemi. Ja jällegi tuleb välja, et mõiste ei või tekkida ja eksisteerida kui üldistatud kujutlus, mille jaoks on teatud kindel sõna-märk, sõna-nimi. Nähtuste väliste joonte kujund ise püsib ju mälus sõna abil, mis kannab endas alati meie «Miskit» — mingit kujundlikkusest vaba tähendust.

Kolmnurga küsimus on teadupärast provokatsiooniline küsimus. Sellele ei saa vastata see, kes täiesti või pooleldi teadlikult lähtub kontseptua-Iist!ikust tunnetusekäsitusest, kes jälgib püramiidi otsast, kuidas inimene tabab nähtustes peituvat üldist, paratamatut ja olulist. Tõepoolest, kui olla seisukohal, et tunnetus saab alguse üksikute asjade lihtsast vaatlemisest, millede meelelised koopiad muutuvad «üldisteks kujutlusteks», mida seejärel hakatakse nimetama sõnaga jms., siis see küsimus üksi — mispärast ei saa endale ette kujutada «kolmnurka üldse» — lõhub maha püramiidi, häirib «terve mõistuse» rahu. Sunnib see ju lahendama muidki küsimusi: kust on võetud mittekujuteldav mõiste «kolmnurk», kuidas ta eksisteerib, kui tegelikkuses sellist «kolmnurka üldse» pole olemas, kui me isegi teadvuses võime endale ette kujutada ainult mingit, täiesti konkreetset kolmnurka? Kõige huvitavam on siin aga see, et ka küsimuse esitaja seisab vankumatult meie püramiidi graniifalusel.

Täielikus kooskõlas klassikalise nominalismi loogikaga arvab küsitu, et meeleline kujund ei või olla üldine, et üldine on ainult nimi, mõiste.

Kumb on siin tõele lähemal? Mõlemad pooled on tõest küllalt kaugel selleks, et me võiksime järgneda nende arutluste loogikale edaspidigi.

Ent «kolmnurga küsimus» näitas meile täiesti selgesti, et geomeetrilist mõistet «kolmnurk» ei saa pidada esemetest abstraheeritud üldiseks kujundiks, mida nimetatakse sõnaga «kolmnurk». Kui see aga nii on, siis tekib, kahtlus, kas mõiste «kolmnurk» tekkis tõesti kui kogemuslikult vaadeldavate kolmnurksete esemete abstraktsioon.

Tõepoolest, kui ma lausun sõna «kolmnurk», ei suuda ma endale ette kujutada kolmnurka üldse. Järelikult on üldine mõiste kas ainult üldine nimi, mis on antud konkreetsetele asjadele (nominalism), või on ta mitte-kujuteldav «kolmnurksus», mis tekkis meie teadvuses mitte kui väliste omaduste järjekindel üldistus, vaid mingil muul teel.

«Kas'i» me oleme sunnitud kõrvale heitma. «Üldine nimi» iseenesest on paljas heli. Püramiidi loogika järgi võib ta omada tähendust ainult kui nähtu tähistus. Me veendusime, et: esiteks — nime «paljas heli» on meile hoopis arusaadavam kui nähtuse väline pilt, ükskõik kui üldistatult me ka seda endale ette ei kujutaks; teiseks — «palja heli» mõistetavale tähendusele ei vasta täielikult ükski kujutluse kujund. Jääb üle «või»:

mõiste ei või olla kogemuses abstraheeritud üldise lihtsaks tähistuseks. Nii tulebki välja, et kui teadmise kogemusliku allika all mõista seda, mida mõisteti filosoofia ajaloos ja mis tahes niinimetatud konkreetse teaduse ajaloos, — välismaailma nähtuste vahetut meelelist peegeldust, siis matemaatilised mõisted ei ole tekkinud kogemusest.

5. Lahendusele

Kogemus on ainus teadmiste allikas. Kui aga kogemuse all mõista inimese vahetut meelelist kontakti üksikute asjadega, siis peab tunnistama, et sellist kogemust juhib «Miski», mis pole kogemuses endas antud, mis on inimesest sõltumatu ja siiski kuulub talle justnagu a priori. Ühed filosoofid on nimetanud seda «Miskit» ideeks, teised vormiks, kol -mandad kaasasündinud ideedeks, neljandad aprioorseteks kaemus- ja mõistusvormideks.

Ent koos filosoofidega olem e välja jõudnu d vaid ummikust, kuhu viis Kanti tema apriorism ja agnostitsism, ning võib jääda mulje, et ka tunnetuse puhfteoreetilised uuringud pole andnud meile nimetamisväärseid tulemusi. Ja siinkohal oleme sunnitud tähendama, et filosoofiliste teooriate loogika, millest senini juttu on olnud, meenutab kogu aeg loomuliku «terve mõistuse» loogikat. Otsustused, millele rajanesid filosoofilised teooriad, on meile tõepoolest tuttavad, me ise tugineme neile «kodus nelja seina vahel», tunnetada, omandada teadmisi, mõista maailma ja iseennast tähendab vaadelda esemeid, asju ja nähtusi ning mõtiskleda

nähtu üle, võrrelda ja analüüsida seda, mis on iga inimese funktsioon . . . Teoreetiline filosoofia, vähemalt kuni Kantini, viimane kaasa arvatud, lähtub samadest eeldustest.

Ummik, kuhu Kant meid viis, näitab veel kord, et ka teoreetiline filosoofia ei lahenda teadmise ja teadvuse loomuse ja olemuse küsimust, kui ta tugineb «terve mõistuse» kujutlustele. Tõsi küll, erinevalt harilikest arutlustest on filosoofia õigesti tõstatanud teadvuse loomuse küsimuse. On ju eespool kirjeldatud tunnetuseuuringud näidanud, et teadmisi omandatakse hoopis võimsamate jõudude abil kui need, mis meil kui elusolendeil olemas on. Inimese teadlik elu kerkib meie ette kui täpselt formuleeritud mõistatus, see aga on juba saavutus. Rahulolev, püramiidi vaatlemisest äranõiutud loomulik «terve mõistus» segas meid eelkõige selletõttu, et ta ei lasknud näha inimese «mina» mõistatuslikkust. Nüüd aga on selgeks saanud, et me suhtume maailmasse teadvalt selle tõttu, et iga meile teadaoleva ja tuntud sõna tähendus ning samuti lausete moodustamise vorm ja loogilise mõtlemise vormid mingil käsitamatul kombel avavad meile asjade loodusliku «tähenduse», nende objektiivse olemuse. Seepärast on inimese «mina» mõistatus formuleeritud meie jaoks kui selle käsitamatuse mõistatus, kui küsimus nende jõudude loomusest, mis võimaldavad inimesel fikseerida sõna tähenduses üksikute esemete nähtamatut mittetajutavat olemust. Siin takerdus puhtteoreetiline filosoofia vastuoludesse, ja seda mitte juhuslikult. Marx kirjutas, et «vaidlus praktikast isoleeriva mõtlemise reaalsuse või mittereaalsuse üle on puhfs kolas t i lin e küsimus».[62] Ja meie mõtlemise «reaalsust, võimsust, . . . polnud võimalik avastada ega tõestada kabinettide vaikuses, mille tihedasti suletud akendest ei tunginud läbi ajaloo argipäevatoimingute tänavakära».

Kanti eluaja lõpuks aga oli ajalugu näidanud, et tema käigu üle ei saa otsustada seinakella ühetasase tiksumise järgi — tema aega lööb revolutsiooniline häirekell. Rahvas tuli välja Pariisi tänavatele. Langes Bastille. Lõi hahetama Prantsuse kodanliku revolutsiooni koidik. Ideoloogide, teoreetikute ja mõtlejate ette kerkisid -nüüd teravalt kaugeltki mitte abstraktsed probleemid. Kodumaa saatus, ajaloo feed, teaduse, moraali, õiguse, riigi, religiooni, perekonna saatus — kõike oli vaja ümber mõtestada. Ei saa ju mõelda selle üle, mis asi on ühiskond, kui ees seisavad tema elukorra radikaalsed muutused, kui kõik, millega ollakse harjunud ja mis arvatakse olevat igavesti nii seatud, kaardimaja-kesena kokku variseb ja rusude kohale uus maailm kerkib. Ja Prantsusmaa läks oma revolutsioonile vastu relvastatuna valgustajate ideoloogiaga. Paljudes teistes maades äratas Bastille'i langemine kodanikuiseteadvuse, andis neile võimsa tõuke omaenda revolutsiooni-

K. Mar x ja F. E ng e I s, Valitud teosed, II, Tallinn 1960, lk. 332.

lise ideoloogia loomiseks. Saksamaa võttis Prantsuse revolutsiooni kui omaenda revolutsioonilise saatuse kutset. Isegi Saksa kodanlus, kes ei

Inud suuteline iseseisvateks otsustavateks aktsioonideks, suhtus Prantsuse revolutsiooni ideedesse poolehoidvalt. Kodanikuentusiasm haaras kaasa tema parimad esindajad ja ideoloogid. Ega Marx muidu ei kirjutanud hiljem klassikalisest saksa filosoofiast kui Prantsuse revolutsiooni saksa teooriast.

aksa filosoofide ette kerkisid teravalt küsimused, mille lahendamine (olgu või puhtteoreetiline) oli seotud nende kodumaa saatusega, inimkonna saatusega. Riigi ja õiguse probleemid, majandusprobleemid, rahva kultuuri saatus, religiooni osa ühiskonna elus — ühesõnaga väga paljud asjad seadsid hoopis uut viisi üles ka küsimuse inimese ja tema teadvuse kohast ühiskondlikus elus. Inimene lakkas olemast rahulik ja kiretu vaatleja. Tema vabadusest müristasid nii kõned kui ka kahurid Prantsusmaal, ta ise võttis filosoofide silme all ühiskonna saatuse enda kätte. Ja ajalugu, mida praktiliselt loovad inimesed, ei võinud enam naida juhuslike sündmuste ahelana. Ajalooliste ülesannete mõistmine suunas inimeste tegevust, kes aktiivselt oma elu ümber kujundasid. Teadvuse küsimus kerkis nüüd üles mitte ainult kui küsimus maailma peegeldamise feedest, vaid ka kui küsimus maailma tõhusa, aktiivse mõjutamise teedest. Asja sellele küljele pööras erilist tähelepanu suur saksa filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Prantsuse revolutsioon avaldas noorele mõtlejale väga suurt mõju. Mõtisklused vajadusest ühendada Saksamaa ühtseks riigiks, pöördumine poliitilise ökonoomia probleemide poole, ristiusu kui passiivsuse ja orjuse ideoloogia kriitika — selliste ideedega astub Hegel teadusesse.

Tõsi küll, reaktsiooni võidukäik ja Saksa kodanluse filisterlik argus avaldasid Hegelile oma mõju ning sundisid teda õige pea omaks võtma kokkuleplaslikke ja seejärel ka lausa reaktsioonilisi ideid. Ent pöördumine ühiskondliku elu probleemide poole, katsed leida ajaloo liikumises endas üksikisikute tahtest ja soovidest sõltumatut seaduspärasust võimaldasid tal läheneda uut viisi tunnetuse küsimusele.

Hegel näeb väga hästi loova teadvuse osa ühiskonna elus. Veel enamgi — ta käsitleb teadvust kui kõige loojat. Ajalooline idealism, mis on iseloomulik kogu Marxi-eelsele filosoofiale, on ka Hegelil kõigi seisukohtade lähtepunktiks ja nurgakiviks. Ja ometi ei saa ta enam käsitleda ajalugu ühtede või teiste isiksuste teadliku tegevuse üksikute

resultaatide ajalise järgnevusena. Hegeli arvates on ajalooprotsess rahvaste vaimse potentsiaali realiseerimise protsess. Tema oli filosoofia ajaloos esimene, kes pöördus selle poole, mida me praegu nimetame ühiskonna materiaalseks eluks, ühiskondlikuks olemiseks. Sügav huvi ühiskondlike institutsioonide saatuse vastu ja poliitilise ökonoomia uurimine viivad filosoofi erakordselt tähtsatele järeldustele. Meie jaoks on

neist järeldustest peamine see, et isiksuse teadvus sõltub kogu inimkonna poolt talletatud vaimsest rikkusest.

Oma kavatsused, soovid ja vajadused kehastab inimene tegevuses, tegevuse objektis ja tööriistades. Siin on inimese teadvus aktiivne, teadvus ei ole selle tulemus, et esemed mõjutavad inimese meeleorganeid, vaid vastupidi — esemed ise pole midagi muud kui inimese «kivistunud» asjastunud kired, vajadused, soovid, kavatsused, mõtted ja arusaamad. Loob ju inimene neid oma kätega, enda jaoks, ta paneb nendesse oma püüdlused ja lootused. Teadvus loob inimese kätega asjade maailma ja selle (oma olemuselt) «mõistusliku» maailma, selle «kivistunud» mõistete riigi ning kujundab lõpuks indiviidi psüühika. Teadvuse aktiivne tegevus on otseses sõltuvuses sellest, mis ta on juba jõudnud teha, mis ta on juba kehastanud asjade mateerias. Teadmine ei kujune seega inimesele võõraste, väliste, kõrvaliste objektide vaatlemises, vaid eelkõige indiviidi osasaamises mõistete liikumise objektiivsest loogikast kõigi oma individuaalse tegevuse vormide kaudu. Loogika ise aga ei kuulu õieti indiviidile, ta on, kui nii võib öelda, üleisikulist päritolu. Sest kui teadvus loob ajalugu, kui ühiskonna elu on ühiskonna hing, mis on esemestunud asjades ja ühiskondlikes institutsioonides, siis ei saa ta ju olla isiksuse, indiviidi hing! Individuaalne teadvus on hing sedavõrd, kuivõrd temas fikseeruvad ja realiseeruvad talle mittekuuluvad, objektiivsed teadmise vormid ja sisu. Individuaalsest teadvusest kui vaimu elu, olemise vormist võib rääkida vaid sedavõrd, kuivõrd ta on omandanud asjades ja mõistetes kehastunud vaimse olemuse. Vaim muutub isiksuse arenemise protsessis tema individuaalseks päris-osaks.[63] Aga kelle vaim? Suur dialektik Hege| on idealistliku ajalookäsituse tõttu sunnitud alternatiivselt tõstatama küsimuse: kas — või. Kas teadvus on isiksuse funktsioon ja on tema enese varal seletatav, või on teadvus eriline, enne igasugust isiksust eksisteeriv reaalsus, mis vaid kehastub indiviidis, asjades jne., kuid ei sõltu neist. Ja kui isiksuse teadvuse määrab ära ajalooline mõistus, kui maailma ei loo individuaalne teadvus, siis järelikult eksisteerib teadvus üldse, mingi absoluutne vaim jms. Hegeli absoluutne vaim ongi ajalooorotsessi idealistliku h innangu abil müstifitseeritud ja isiksuse üle valitsev ühiskondlik vaim, ühiskondlik teadvus.

Me ei hakka siin esitama Hegeli absoluutse idealismi süsteemi. Ei hakka rääkima sellest, kuidas Hegel maalib müstilisi pilte puhta vaimu isearenemisest, kuidas ta kirjeldab tema muutumist looduseks, seejärel kehastumist ühiskonnaks jms, Soovitatav kirjandus aitab neil, kelles on ärganud huvi Hegeli filosoofia vastu, orienteeruda selle «kummalises,

63 Vt. Гегель, Соч., т. IV («Феноменология духа», J. Davõdovi sissejuhatav artikkel); М. Ф. Овсянников, Философия Гегеля, Соцэкгиз, 1959.

metsikus meloodias». Ei maksa unustada, et meie vestluses pole vihjamisigi vaja lahendada filosoofia ajaloo alaseid küsimusi. Meie räägime sellest, kuidas ühiskonna

ajalugu seadis inimese «mina» mõistatust lahendavate filosoofide ette selle probleemi mitte enam kui mõistatuse individuaalsest, vaid juba kui mõistatuse ühiskondlikust teadvusest.

Hegel näeb väga hästi vanade gnoseoloogiliste kujutluste piiratust. Ta käsitab nüüd tunnetust mitte kui individuaalset akti — väliskeskkonna, vaatlejale vastuseisvate objektide peegeldamist. Mitte indiviidi isoleeritud vaim ei puutu kokku asjade maailmaga. Ei, loodusele, asjadele, mateeriale seisab vastu hoopis kõrgem vaim, midagi niisugust, mis indiviidilegi kuulub vaid sedavõrd, kuivõrd viimane ühineb oma elus vaimuga. Mispärast Kant komistas apriorismi otsa? Mispärast ta jõudis paratamatult välja agnostitsismini? Sellepärast, et ta arutles «gnoseoloogilise robinsonaadi» seisukohtadest lähtudes. Nii kirjutab Hegel. (Termin on meile tuttav, siinkohal tarvitseb vaid öelda, et selle eest me oleme samuti Hegelile tänu võlgu.) Vaim, teadvus pole isiksuse kui niisuguse omadus. Ajalugu on kujukalt näidanud, et isiksus on tema arenemise produkt. Kõige väljapaistvam inimene on vaid aste, millele tõuseb ühiskond, järgides omaenese arenemise loogikat. Meie «Miskit», mis eelneb individuaalsele kogemusele, seletab Hegel mitte kui isiksusele omaste tunnetusvahendite iseärasust, vaid kui absoluutse vaimu isearenemise protsessi vormi ja sisu. Kanti agnostitsism on ummik, ja sellest saab Hegel väga hästi aru. Ei, tunnetus on mitte ainult et võimalik, ta on ka reaalne, ta teostub kui vaimu ühtesulamine iseenesega pärast seda, kui ta on muutunud «kivistunud mõistete riigiks», looduseks. Oma arenemises vaim justnagu rullub lahti ajas ja ruumis, seab ennast vastu iseendale ja, küllalt ennast looduse peeglist imetlenud, tunnetab, et see tema ise ongi . . .

Ja ometi pole «teadvuse tiirlemine iseeneses» väljaspool isiksust eksisteeriva maailma vaimu tasemel kuigivõrd produktiivsem kui tema suletus, kui tema väljapääsutu piinlemine Kanti poolt visandatud individuaalsetes raamides. Subjektiivse idealismi ummik asendus objektiivse idealismi ummikuga. Kui me nimetame teadvust jumalaks, ei taba me veel tema olemust. Ent otsingutetee hindamine on meile praegu tähtsam kui otsingute lõpptulemus. Hegel pööras esmakordselt teaduse ajaloos tähelepanu materiaalse tootmistegevuse ja tööriistade osatähtsusele teadmiste arenemise protsessis. Ta tõstis teravalt üles küsimuse, et individuaalne teadvus kujuneb ühiskonna poolt talletatud teadriste mõjul, ta näitas kujukalt, kuivõrd paikapidamatu on pidada teadvust isiksuse looduslikuks anniks. Ühiskonna objektiivselt arenevate institutsioonide ja vaimse elu vormide uurimisega Hegel ainult rõhutas vajadust lahendada ühiskondliku ja individuaalse teadvuse vahekorra

küsimus. Kuid filosoofia ajaloo poolt püstitatud probleemide lahendamise au kuulub Karl Marxile.

Kuna me raamatu kõik ülejäänud peatükid pühendame jutustusele sellest, kuidas lahendatakse inimese «mina» mõistatus marksistlikest seisukohtadest lähtudes, siis pole meil vaja kirjeldada Marxi teed filosoofia põhiküsimuse teaduslikule lahendusele. Selle tee loogika on küll ühtlasi ka meie mõistatuse lahenduse loogika, ja seepärast peame erakordselt huvitavaks uurida, kuidas noor heegellane Karl Marx läks Euroopat ja eriti Saksamaad haaranud revolutsiooniliste sündmuste mõjul üle revolutsioonilise demokratismi positsioonidele, kuidas temast sai rõhutute ja varatute ideoloog, kuidas poliitilise, klassivõitluse loogika juhtis ta hindama proletariaadi ajaloolist osa ja kuidas «ühiskonna anatoomia» — poliitilise ökonoomia uurimine võimaldas tal formuleerida

põhiteesid «Filosoofid on maailma ainult mitmeti seletanud, kuid asi seisab selles, et teda muuta.»[64]

Kordame veel — sellepärast olekski meie eesmärki silmas pidades erakordselt kasulik jutustada üksikasjaliselt marksismi kujunemisest. Nähtavasti talitame aga õigesti, kui soovitame lugejal tutvuda mõnede seda küsimust käsitlevate huvitavate teostega.55

Meie ees seisab teine ülesanne. Asi on selles, et kuigi Marx on inimese «mina» mõistatuse printsipiaalselt lahendanud, on see seniajani jäänud mõistatuseks neile, kes püüavad läheneda sellele mittemarksistlikelt positsioonidelt lähtudes.

Meie kaasaegsed kodanliku Lääne filosoofid seavad seile praegugi ikka ja jälle teaduse ette. Mõnedest küsimustest, mis paratamatult kerkivad üles seoses nende teooriatega, ongi juttu järgmises peatükis.

" K. Marx ja F. Enge l s, Valitud teosed, II, lk. 334.

" О. Корню, К. Маркс и Ф. Энгельс. Жизнь и деятельность, т. 1, ИЛ., 1959; т. 2, ИЛ, 1.961;, Л. Пажитнов. У истоков революционного переворота в философии, Соцэкгиз, 1960; Г. М он де, Путь Карла Маркса от революционного демократа к коммунисту, ИЛ, 1957.

Kolmas peatükk ÜHISKONDLIKUST JA INDIVIDUAALSEST TEADVUSEST

1. Bertrand Russelli viga

Palju sajandeid on möödunud ajast, mil Platon püüdis välja selgitada, mis on teadmine. Palju on inimkond selle aja jooksul teada saanud. Ent vaevalt et me jõudsime unustada B. Russelli sõnad, et pärast kõiki korrektiive, mida kaks aastatuhandet on teinud Platoni filosoofiasse, on üks asi ikka segane: kuidas me mõistame üksteist ja iseennast, kasutades tervete klasside kohta käivaid nimesid, kui reaalses maailmas eksisteerivad vaid üksikud asjad? Ja kuna mõiste loomus, olemus määrab lõppude lõpuks teadvuse loomuse ja olemuse tervenisti, on inimteadvuse küsimus Russelli arvates seniajani lahtine. Tekib küsimus, kas on muutunud lähenemine selle lahendamisele filosoofias, mis — pehmelt öeldes — ei jaga marksistlikku seisukohta? Märgime esialgu ainult seda, mis silma torkab. Üldtunnustatud on tõsiasi, et teadmiste omandamise protsessi filosoofiliseks analüüsimiseks on tarvis uurida ühiskondlikke nähtusi.

Meie päevil on filosoofid inimese «mina» mõistatuse lahendust otsides lihtsalt sunnitud pöörama oma pugu ühiskondlikele suhetele, sotsiaalsete institutsioonide iseseisvale elule ja eelkõige keelelise suhtlemise spetsiifilistele, isiksusest sõltumatutele seadustele. Selles suhtes on õpetlikud selle filosoofilise koolkonna otsingud, kelle hälli juures seisis toosama Bertrand Russell.

Paljud filosoofid on pööranud suurt tähelepanu keele uurimisele. Keele gnoseoloogilise osa uurimisel abstraheerusid nad aga faktist, et keel on ühiskondlik nähtus. «Keel kui minu mõtte väljendamise vahend», «Keel kui terase mõistusega inimese leiutis, kes tundis muret selle üle, et tema mõtted ei kaoks koos temaga», «Keel kui tulemus, mille

andis indiviidide vaheline kokkulepe nimetada neile ilma keeletagi mõistetavaid asju üksteisega suhtlemisel» — sellised on üldiselt vanad arusaamad keele tekkimisest, olemusest ja funktsioonist. Indiviid on siin keskpunktis, tema leiutab keele, tema annab keele abil oma mõtteid edasi.

77

Ja peaaegu alati elas keel vanade filosoofide teostes kummalist, kahepaikset elu. Ühelt poolt on ta suhtlemisvahend ja seega ühiskondlik nähtus. Ent mõtted, mida keele abil edasi antakse, tunded, mida me sõnadega väljendame jms., on puhtindividuaalsed, isiklikud psüühilised seisundid ja protsessid. Keele «ühiskondlikkus» redufseerus praktiliselt ainult tema välise materiaalse kesta kollektiivsele kasutamisele. Akustilised võnked said kogu ühiskonna varaks, keele tähenduslik külg aga, see, tänu millele me kõnest aru saame, jäi puhtisikuliseks, indiviidile kui sellisele omaseks.

Võiks arvata, et hoopis teisiti hindavad keele loomust ja olemust tänapäeva kodanlikud filosoofid. Neopositivistid jõudsid teaduse enese loogika varal välja selleni, et hakkasid pidama keele ühiskondlikku iseloomu tõestust mittevajavaks faktiks.

Jutustame üldjoontes, kuidas see toimus. Kapitalism (ja eriti selle kõrgeim staadium) arendab ühiskonna tootlikke jõude sellise määrani, et saab silmanähtavaks teadusliku teooria osavõtt ühiskondlikust tootmisest. Veel enamgi — teadus ise muutub järk-järgult ühiskonna tootlikuks jõuks, mis näitab kujukalt ja usutavalt, et tunnetusprotsessil on ühiskondlik iseloom. Avastuste kallal töötavad nüüd enamasti suured loomingulised kollektiivid, konkreetsete uurimistööde edukus sõltub vahetult tööstuse arengutasemest.

Teadusliku teooria progress on meie päevil seotud veel ühe erakordselt tähtsa asjaoluga. Väga mitmesugustes teaduse valdkondades on teoreetilise uurimistöö hädavajalikuks aparaadiks saamas ja paljudel juhtudel juba saanudki matemaatika.

Seesama matemaatika, mis on alati hämmastanud filosoofe oma otsustuste range paratamatuse ja üldisusega, sellega, et matemaatiliste järelduste harmoonilise hoone vundamendiks ei ole isiksuse üksikud kogemuslikud tähelepanekud ja meelelised muljed, vaid intuitiivselt selged otsustused.

Eriti käegakatsutavaks muutub abstraktse matemaatilise mõttemõju konkreetsete uurimiste käigule tehnikas ja füüsikas, mis seab päevakorda matemaatiliste abstraktsioonide gnoseoloogilisfe funktsioonide uurimise küsimuse, millede aprioorsus, sõltumatus individuaalsest kogemusest vanu filosoofe nii väga segadusse viia. Füüsika matematiseerumine, millest V. I. Lenin kirjutas «Materialismis ja empiriokrititsismis» kui teaduse ajaloos tõelist revolutsioonilist tähtsust omavast faktist, ei mahtunud vana, empiirilise tunnetusteooria harjumuspärastesse raamidesse. Selle tagajärjeks oligi idealismi sissetungimine füüsikasse. Küsimus kerkis üles äärmiselt teravalt: individuaalne kogemus, mille piiridest mahhistid ei mõelnudki väljuda, ei või enam olla filosoofiliste uurimuste (ja lisame — spekulatsioonide) ainukeseks objektiks.

Uus füüsika — mikromaailma füüsika — sündis vapustatud uurijate silme

78

all, kui nii võib öelda, pahupidi pööratult. Peaaegu täielikult puhta matemaatika baasil tuli esiteks teha järeldusi niisuguse füüsikalise reaalsuse käitumise kohta, millega ühelgi eksperimenteerijal polnud senini tegemist olnud, ja teiseks esitada ideid, mis polnud sugugi kooskõlas klassikalise mehaanikaga. Olukord muutus seda teravamaks, et tekkis dilemma: kas avaldada usaldamatust kõige täpsemale teadusele — matemaatikale —i või

. . . tunnistada, et tunnetusprotsess ei ole teadlase individuaalse meelelise kogemuse ratsionaalne seletus.

Just nimelt loodusteadlasele harjumuspäraseks saanud kujutlust tunnetusprotsessis ähvardaski füüsika matematiseerumise fakt. Kahtlemine kõige selle usaldusväärsuses, mis uurijad olid oma pingelise tööga sajandite vältel saavutanud, kahtlemine klassikalise füüsika tõesuses jõudis mõnede teadlaste teadvuses välja skeptitsismi, agnostifsismi ja subjektiivse idealismini hoopiski mitte sellepärast, et uusimad avastused ei olnud kooskõlas Galilei ja Newtoni poolt joonistatud maailmapildiga. 19. sajandi lõpul oli klassikalises füüsikas küllalt palju omavahel lahkuminevaid kujutlusi, ja terve skepsis kõigi teaduse seisukohtade vankumatuse suhtes on tõelistele teadlastele alati omane olnud. Asi oli hoopis tõsisem. Sündivate füüsika-alaste hüpoteeside ilmsete vastuolude taga olid peidus filosoofilised kontseptsioonid, ja nimelt need mõjutasid üldisi järeldusi ning puhtfüüsikalisi kujutlusi. Kes loodusteadustest võis kahelda selles, et kogemus on igasuguse teadmise allikas? Uusaja materialismi esiisa Francis Baconi valem kõigi teadusta kogemusliku päritolu kohta võistles loodusteadlaste teadvuses matemaatiliste valemite usaldusväärsusega. Ja kuidas siis teisiti! Kas siis füüsikud «senini» ei tunnetanud Baconi järgi? Kas füüsik algul «ei hoidnud käes», «ei kompinud» oma uurimisobjekti? Kas tal ei olnud kogemuses tegemist sellesama mateeriaga, mille olemasolusse keeldub uskumast filosoof Berkeley?! «Oh neid filosoofe küll!» kordas loodusteadlane endamisi masendustundega. Ja üks neist koguni ütles välja kuulsad sõnad? «Võtaks kaika ja koputaks sellisele filosoofile pähe, küll ta siis veenduks kohe tema teadvusest sõltumatute objektide reaalses olemasolus!» «Kaika»-argument pole teaduse jaoks just kaalukate killast. Kuid mida muud pidi loodusteadlane filosoofilisest idealismist mõtlema, kui ta muutis sellesama kaika omaenda kätega kangiks ja kangi tegevust kirjeldades pani aluse kogu klassikalisele mehaanikale!

Loodusteadlasele oli selgem kui selge: käe all on mateeria, ta aistib seda, eksperimenteerib sellega ja teeb sel alusel üldisi järeldusi, mida nimetatakse teadusalasteks teadmisteks. Järeldusi võib kujutada matemaatilise valemi näol. See on ilus, mugav ja ökonoomne. Ja las filosooiid nuputavad: mispärast matemaatika on ilmeksimatu. Näen, vaatlen, teen järelduse, kirjeldan matemaatika abil ja saan vajalikke absoluutselt tõeseid teadmisi . . .

Ja äkki lõi harjumuspärane ning pealtnäha ainuvõimalik kujutlus tunnetusprotsessist kõikuma. Ja mitte selles ei olnud asi, et matemaatika «mõnevõrra kogemusest ette jooksis»! Ebatavaline oli ja loodusteadlaste filosoofilist dogmaatilist suigatust häiris miski muu. Matemaatika lükkas ümber järeldused, mis, nagu siis tundus, olid saadud empiirilisel teel. Ratsionaalne, aprioorne feadus empirismi vastu! Vahetult aistitav, kogemuses meeleliselt tajutav mateeria justnagu lakkas olemast ainuke ctsene teadmiste allikas. Meenutame sellega seoses Lobatševski geomeetriat. Huvitav on siin see! Paralleelsete sirgete postulaat on lihtne j« selge ning vastab täpselt meie kogemusele. Ja kogu Eukleidese geomeetria on niisama selge ja nagu iseenesestmõistetav. «Terve mõistus» võib isegi oletada, et geomeetriaalased teadmised saavadki alguse puhtempiirilistest üldistustest: inimene näeb paralleelseid sirgeid, näeb üks kord, teine

kord, ja panebki tähele, et need ei lõiku kunagi. Ent suur vene matemaatik oletas «täiesti meelevaldselt» ja, nagu võiks arvata, kogemuse kiuste, et paralleelsed sirged lõikuvad kunagi (täpsemalt — ta formuleeris Eukleidese geomeetria postulaatide süsteemis teisiti viienda postulaadi: tasapinnal võib läbi väljaspool sirget asuva punkti tõmmata mitte ühe (nagu see oli Eukleidesel), vaid vähemalt kaks (ja rohkem!) antud sirgega paralleelset sirget). Ja selle postulaadi alusel püstitas Lobatševski uue geomeetria hoone, mis on kaunis oma matemaatilises ranguses. Uus paralleelsete sirgete postulaat kõlas kui terve mõistuse mõnitamine, kui ilmne nonsenss! Tähendab — kogu Lobatševski geomeetria on lihtsalt lõbus mänguasi, midagi spetsiaalselt väljamõeldud kunstliku keele taolist, mida ei saa elus kasutada?

Nii oleks pidanud olema puhtempiirilise tunnetusteooria seisukohast. Nii teatavasti hindasidki Lobatševski loodud geomeetriat paljud tema kaasaegsed.

Kuid möödus aastaid ... Ja «äkki» ilmnes, et ruumi omadused, mida kirjeldas Lobatševski, eksisteerivad reaalselt, et tema geomeetria on tegelikkuse õige kujund! Praegu teenib ta kohusetruult praktikat. Arvutused liikumise kohta, mille kiirus on lähedane valguse kiirusele, tehakse uue geomeetria alusel.

Selliseid näiteid teab teadus hulganisti. Peaaegu nagu meelevaldselt luuakse aksioomide süsteem, nende alusel ehitatakse üles midagi täiesti foimaliseeritut ja «sisutut», pärast aga selgub, et seda «midagi» on väga mugav ja laula hädavajalik kasutada objektiivselt eksisteerivate nähtuste iseloomustamisel.

Pöördume aga tagasi füüsika juurde. Ka tema revolutsioonilise tähtsusega põhilised järeldused, mis pööravad harjumuspärased kujutlused maailmaruumist pea peale, on sündinud abstraktsetes matemaatilistes uuringutes ja kogemuse osa on hakanud etendama matemaatiline valem. Valemid kogemuse asemel, mateeria asemel! See juba on midagi, mis

võib «terve mõistuse» meeleheitele ajada. Siin, uues füüsikas, on kogemus kusagil pärastpoole,, algul on aga võrrandid, võrrandid, võrrandid .. . Kes teab, kas nende taga ongi mingit objektiivset sisu? Võrrandeid interpreteeritakse mingil moel, vastavalt nendele kujunevad teadlastel kujutlused füüsikalisest reaalsusest, kuid kujutlused peavad ju (empirismi seisukohalt) tekkima ainult tajude alusel. Kas «matemaatika oletuste» alusel sündinud kujutlused tõesti peegeldavad maailma? Nad ei sõltu ju meeleliselt tajutavast faktist, vaid mõttest, mõistuse üldistest ratsionaalsetest teesidest, s. o. subjektist. (Pange tähele: toodud arutlustes ilmneb selgesti filosoofiline kontseptsioon. Teadvuse fakt on minu teadvuse fakt, mõtte loogika on alati subjektiivne. Objektiivne on ainult see, tnilleJe on suunatud välismaailma vaatleva inimese meeleorganid!)

Nii jäi stiihiline materialist harjumuspärase tunnetustee ootamatu pöörde ees nõutult seisma. Talle sai selgeks, et ta edaspidised uurimised kulgevad uut ja kummalist teed mööda: matemaatiline prognoosimine, füüsikaline interpreteerimine ja alles seejärel eksperiment, kogemus.

Nii tõstis loodusteaduse enese arenemine üles probleemi, mille lahendamise kallal filosoofid olid sajandite jooksul pead murdnud. Loodusteaduse ette kerkis nüüd küsimus kogemuse osast tunnetuses, tema piiratusest ja alluvusest üldisele, paratamatusele, olulisele . . . Tavaline harjumuspärane kujutlus tunnetusest hakkas kokku varisema, kuid tema rusud ainult katsid püramiidi vundamendi pealt kinni. Et ka seda minema pühkida, selleks oli vaja kardinaalselt ümber mõtestada inimese koht ja seisund maailmas. Üldiselt

ei olnud puudust «revolutsionääridest», kes "pretendeerisid Koperniku loorberitele, kes näitas, et inimesel pole maailmaruumis kaugeltki mitte keskne koht. Elanud üle revolutsioonilise tõusu õnneliku aja ning pidanud ära Vabaduse ja Mõistuse uhked pulmad, tundis kodanlik teadvus võõras pidulauas kassiahastust. Ja kibedat kassiahastust. Inimene ei muutunud sellest paremaks, et kapitalism oma enneolematu tehnilise progressiga elu ümber ehitas. Vastastikune vaen, vihkamine, hirm, sõjad, kuriteod, rahvuslikud konfliktid... Ei, Vabadus, Võrdsus ja Vendlus ilmselt ei löönud läbi. Inimene jäi samasuguseks . . . metsloomaks. Ja mis poliitilisi teooriaid uuest revolutsioonist, maailma uuest ümberkorraldamisest seal veel olla võis! Esialgu «tehke inimesest inimene»! — hüüdsid need, kes olid progressis pettunud. Kõik uued «inimkonna päästmise projektid» on müüt, jõuetu mõistuse illusioon, la mis mõistusest saab juttu olla selles ülemaailmses hullumajas, kus talitsevad julmus, sõjad, vihavaen ja patoloogiline tapmismaania. Üksteise järel tekkisid teooriad, mis kiskusid mõistuselt aupaiste maha ja andsid talle loomainstinkti kõikvõimsate ilmingute registreerija tagasihoidliku osa. Kodanliku maailmakäsituse esindajate seisukohalt pole inimene

nüüd enam maailmaruumi keskpunkt, jumal. Maailmas valitsevad saladuslikud tunnetamatud jõud, ja mida suudab nendega peale hakata olend, kes kunagi kuulutati looduse krooniks?

Kui aga sõnastada ümber üks Russelli teravmeelne märkus Kanti kohta, siis võib öelda: kõik sellised «kopernikliikud revolutsioonid» osutusid tegelikult tüüpilisteks «ptolemaioslikeks kontrrevolutsioonideks». Kõigi lähteotsustuste ja metodoloogiliste printsiipide keskpunkti jäi ikka seesama looduslik, loomulik, igavene «inimene üldse». Individualistlik teadvus, mida oli kultiveerinud eraomanduslike suhete sajandeid kestnud ülevõim, võis kuulutada inimese metsloomaks, stiihiliste hirmujõudude mängukanniks, üldse milleks tahes. Kuid kõigis sellistes teooriates osutus just nimelt inimene, ainult et antropoloogilises käsituses — kui «looduse poolt sünnitatud» —, kõige keskpunktis olevaks, ta jäi muutumatuks, igavesest ajast igavesti antuks, iseenesega samaseks. Kuid mõista, et inimene on inimese maailm, ühiskond, et inimesed ei muutunud pärast poliitilise vabaduse kuulutamist paremaks sellepärast, et nad majanduslikult jäid orjadeks, mõista, et filosoofid seniajani ainult seletasid maailma, mida on vaja muuta, — seda kodanlik teadvus ei suutnud, ta jäi kodanluse piiratud, kartlikuks ja kohanevaks teadvuseks.

Sellepärast püsibki empiirilise tunnetuse paabeli torni vundament nii kaua isegi pärast gnoseoloogilise robinsonaadi mõningate illusioonide purunemist. Ehmatus, peataolek, lahtiütlemine tervest mõistusest, stiihilisest materialismist, müstiliste, idealistlike ja agnostitsistlike teooriate deklareerimine, ühesõnaga — ükskõik mis tahes, ainult mitte ühiskonna arenemise objektiivsete seaduste, seega ka tunnetuse seaduste tundmine. Sest ühiskonnast, klassidest ja revolutsioonidest «korrutavad» ju marksistid. See on juba poliitika. Aga teadus «peab poliitikast kaugel olema». Ja seetõttu sattus filosoofiline mõte raskesse olukorda: ühelt poolt säilitab filosoofide klassipositsioon, mis ei pea võimalikuks tõsiselt lahti mõtestada materiaalse tootmise osa tunnetusprotsessis, robinsonaadi põhilise metodoloogilise printsiibi, teiselt poolt püstitab teaduse loogika tunnetuse ühiskondliku iseloomu küsimuse.

On loomulik, et matemaatika, mis etendas loodusteaduses sajandeid valitsenud empiristlike illusioonide purunemise! «saatuslikku osa», teadus, mis kõige selgemini

demonstreerib oma üldist ja paratamatut iseloomu, köitis filosoofide tähelepanu, kes püüdsid selgusele jõuda, mis õige juhtus tunnetusega ja kuidas inimene tegelikult jõuab üldise teadmise tippude juurde. Üks esimesi, kes asus tegutsema uues uurimisvaldkonnas üsna 20. sajandi alguses, oli Bertrand Russell. Ta võttis matemaatika loogika kriitilise uurimise alla seoses selle enese sisemiste nõudmistega. Ja koos matemaatika ees seisvate konkreetsete loogiliste ülesannete lahendamisega hakkas järk-järgult välja kujunema selge arusaamine: matemaatika ja seda enam loogika aluseks on kindlad mõtlemis

seadused, üldise «teaduse keele» seadused, mis võimaldavad teha järeldusi ning millel on antud loogilises struktuuris rangelt paratamatu iseloom.

Russelli ning teiste loogikute ja filosoofide uurimused näitasid, et loo-gikalised ja seejärel ka keelelised konstruktsioonid on sõltumatud, iseseisvad, ning tõstsid teravalt üles küsimuse ühiskondliku keele domineerimisest isiksuse kogemuse üle. Sai silmanähtavaks tõde: inimtead-mistes on midagi, millel on esmajärguline tähtsus kogu nende süsteemile ja mis kuulub, kui nii võib öelda, ühiskonnale tervikuna. Selleks tead-miste mitteisikuliseks, ühiskondlikuks vundamendiks on eelkõige mõtlemise loogika, mis on fikseerunud ühe või teise keele reeglites. Teadusliku uurimise keel, teatud; kogum teaduse termineid, milledest igaüks omandab kindla tähenduse, kui on olemas niisama kindlad terminite vastastikust seost reguleerivad reeglid, printsiibid ja seadused, kujutab endast isiksusest ja seepärast, nagu näis neoposifivistidele, ka kogemusest kõrgemal seisvat süsteemi. Põgeneda selle fakti eest meie püramiidi varju, pugeda peitu kokkuvarisenud stiihilis-empiiri 1 iste kujutluste taha tunnetusest kui isiklikku kogemust üldistava indiviidi loomingust osutus põhimõtteliselt võimatuks. Üle poole sajandi on filosoofid ja loogikud tähelepanelikult uurinud teaduse keele ja rahva keele struktuuri objektiivseid seaduspärasusi. Jättes praegu kõrvale nende uurimuste positiivsed tulemused, märgime vaid, et üle poole sajandi on seisnud nende ees seesama «neetud» küsimus: mispärast iga sõna üldistab, mispärast ta on mõistetav. On ju siin vastus inimese «mina» mõistatusele.

Huvitav on, et oma katsetes vastata sellele küsimusele jõuavad kodanliku Lääne filosoofid üsna lähedale keelelise suhtlemise vahendite kujunemise ühiskondlikele allikatele — tootmistegevusele —, kuid sealsam-is komistavad tegevuse individualiseerimise otsa ja eemalduvad asja tuuma tõelisest mõistmisest. Peirce, üks pragmatismi rajajaid, arvas, et sõnade tähendus on tegutsemisoskuse ja toimingu tulemus, mida sõna alal hoiab. Operatsionalisf Bridgman on veendunud, et sõnade tähenduse määrab ära praktilise tulemuse saavutamiseks vajalike operatsioonide kogusumma. Tema arvates kujutab iga sõna endast esemega sooritatavate operatsioonide kogusummat ja sõna tähendust ei maksa otsida kõnest, vaid tegevusest. Tänapäeva neoposifivism peab sõna tähendust loogikaliste või keeleliste operatsioonide, toimingute tulemuseks. Ja kõikidel juhtudel seisab sõnade tähendus meie ees mitte kui ükskõk missuguse nime suhe ühtedesse või teistesse objektidesse, vaid kui aktiivse ajaloolise protsessi — tegevusoskuste ja -võtete ning tegevuse resultaadi korrelatsiooni — tulemus. Kogu häda on selles, et tegevuse all mõistetakse endiselt indiviidi või indiviidide rühma toiminguid vana empirismi jaoks kõige tavalisema meelelise kogemuse raamides. See-

pärast saavutab vastuolu ühiskondliku ja individuaalse, isikulise ja mitteisikulise vahel oma ülima väljenduse.

Kõige kujukamalt ilmneb see B. Russellil. Üht oma raamatut («inimtun -netus, selle sfäär ja piirid») alustab tuntud inglise filosoof peatükiga, n iile pealkirjaks ongi «Individuaalne ja ühiskondlik tunnetus». Selles on antud kogu raamatu, filosoofi kogu kontseptsiooni võti ja metodoloogiline telg. Russelli vaadete analüüs sunnib meid viimast korda «proovima» klassikalise filosoofia teed, mis «on arenenud mitteisikulise», ühiskondliku keele uurimise arvel ning püüab «ilma Marxita» ja «Marxi vastu» lahendada inimtunnetuse ja -teadvuse probleeme. Lühikese peatüki individuaalsest ja ühiskondlikust tunnetusest tahaks ära tuua tervikuna, sest see on niivõrd kujukas ja iseloomulik. Algab fa üpris tähtsa fakti konstateerimisega: «Teaduslik tunnetus püüab saada absoluutselt mitteisikuliseks ning kinnitada seda, mida on avastanud inimkonna kollektiivne mõistus.»66 Jah, nagu me ütlesime, teadusalaste teadmiste ühiskondlikku, «mitteisikulist» iseloomu ei saa ignoreerid-). Ja kellele siis veel kui mitte Russellile on selge, et «keel, meie ainuke teadusalaste teadmiste teatavakstegemise vahend, on oma olemuselt päritolult ja peamiste funktsioonide poolest sotsiaalne.»67 Ja edasi: « . . . keele peamiseks eesmärgiks on suhtlemine ja selleks, et seda eesmärki teenida, peab ta olema rahvakeel, mitte aga keeletarvitajate pooit leiutatud isiklik dialekt.»68 Siit aga johtubki tunnetuse ja teadvuse põhiline vastuolu. Tõene saab ju olla ainult isikuline teadmine (sest pole olemas teadvust üldse; teadvus üldse on platonism, hegelianism). On see nii? Kahtlemata on. Ainult et tahaks juba praegu öelda: pole siin ka hirmsat kuristikku, härra Russell! Ei maksa mõelda lausa vastanditega. Mitteisikuline ongi isikuline, isikuline on aga . . . Kuid me nähtavasti tõttame liiga. Ei maksa nii äkki tänapäeva silmapaistva loogiku «harmoonilisse» arutluste süsteemi sisse murda. Jälgime esialgu tema mõttekäiku ja hoidume kõike seletavatest kommentaaridest.

Niisiis eksisteerib teaduse kuivades protokollilistes terminites väljenduv mitteisikuline teadmine ainult tundva ja mõtleva indiviidi peas. Ja tema kas usub sellesse või ei usu, peab seda teadmiseks või ei pea olenevalt oma individuaalsest, lõppkokkuvõttes meelelisest kogemusest. Ini mene elab, tunneb, näeb, kuuleb, tajub ümbritsevat maailma, ja mis siis veel võib pretendeerida tõele, teadvuse nimetusele, kui mitte see sisemine maailm! Mis on kollektiivne teadmine individuaalsega võrreldes? «Kollektiiv teab rohkem ja vähem kui indiviid: kui kollektiiv teab fa kogu entsüklopeedia sisu ja kõike, mis on talletatud teaduslike asutuste töödesse, kuld fa ei tea neid südamelähedasi ja

66 Б. Рассел, Человеческое познание, ИЛ. 1957, lk. 39.

67 Sealsamas.

68 Sealsamas.

intiimseid asju, mis moodustavad individuaalse elu koloriidi ja koe.»1'9 Kas on veel tarvis öelda, et üksnes tänu individuaalse elu koloriidile omandab ka kollektiivne teadmine mingi tähenduse. Russell kirjutab teatud huumoriga isegi sellisest igavast asjast, nagu seda on vastuolu inimese intiimmaailma ja selle väljendamise vahel keelevahendite abik Keele õppimise protsessis on tähendus, mida laps peab seostama teatud situatsioonis lausutava sõnaga, «tema isikliku kogemuse saadus ning omab erinevusi vastavalt asjaoludele ja tema tajumisvõimele».'" Niisiis \cps, kes näeb sageli peenikest tibutavat vihma, ei seosta sõnaga «vihm» sedasama ideed, mis see laps, kes on näinud ainult

troopilist paduvihma. «Tõsi küll, haridus,» ironiseerib autor, «viib — ja üsna edukalt — keele muutumisele mitteisikuliseks.»[71] Tulemuseks on, et te muutute (täiesti ühiskondlikuks inimeseks, ja isegi teie kõige salajasemad mõtted osutuvad täiesti sobivaks entsüklopeedia jaoks. See-eesf ei või te enam loota poeediks saada, ja kui te proovite mängida armunu rolli, siis te leiate, et teie mitteisikuline keel pole kuigi kõlblik teis peituvate tunnete väljendamiseks.»[72]

Paraku on täiesti ühiskondlik inimene olla üpris kurb asi. Meie individualisti peamine mõte seisneb aga selles, et kõige abstraktsemgi teadmine on võimatu ilma mitteisikuliste sõnade ja teaduslike definitsioonide tähenduse puhtisikulise verifikatsioonita (kogemuse varal kontrollitavuseta). Olgu kuidas on, arvab Russell, kuid meie isikliku maailmataju subjektiivsusest teadmine ei pääse. Ja alati on tema aluseks isiklik, individuaalne, meeleline taju. «Individuaalsed tajud on kogu meie tunnetuse aluseks, ja pole olemas mingit meetodit, mille abil me võiksime alustada paljudele vaatlejatele ühistest andmetest.»[73] Nii lõpeb raamatu esimene peatükk. Nii algab — ja kui mitmendat korda! — mõistuse odüsseia, kes püüab individuaalsetest, juhuslikest, meelelistest tajudest tuletada teadusliku tunnetuse paratamatust, üldisust ja usaldusväärsust. On loomulik, et see skeptitsismirajake, mille on sisse tallanud paljud sellest lähtepunktist startinud filosoofid, muutub peaprospektiks, mida mööda kulgevad Russelli filosoofilised otsingud. Ta ütleb: «Kuid üks asi on algusest peale selge: ainult sedavõrd, kuivõrd taju algandmed pälvivad usaldust, võib olla mingit alust nendel põhineva suure kosmilise järeldusehoone vastuvõtmiseks».74 Ja kogu oma raamatuga, kogu oma loominguga püüab Russell näidata, et erilist alust oma taju usaldada meil ei ole. Tema otsingute tulemuseks on kahtlus, rafineeritud skeptit-

69 Б. Рассел, Человеческое познание, lk. 39. £
70 Sealsamas, lk. 40.
Sealsamas.
72 Sealsamas, lk. 40 — 41.
71 Sealsamas, lk. 40.
1 Sealsamas, lk. 44.

sism, ühesõnaga — filosoofiline agnostitsism, mis seaduspäraselt viib välja subjektiivsele idealismile. See ummik on meile juba tuttav. Ja polekski mõtet peatuda sellel, kui poleks üht asjaolu, millest meil juba üsna alguses juttu oli. Meie kaasaegse, mitte ammu enne Marxi surma sündinud filosoofi teoorias on ilmselt märgata teadmiste ühiskondliku loomuse äratundmist. Kuid lord Russelli klassiline põlgus «ühiskonna anatoomia» vastu, «madala» praktika vastu viib välja selleni, et ta ei mõista ka «ühiskonna füsioloogiat», ühiskonna põhilisi elufunktsioone, sealhulgas ka tunnetusfunktsiooni. Seepärast eksisteerib tema filosoofias tunnetuse ühiskondliku loomuse mõistmine rahumeeli koor, veendumusega, et «mitteisikulise» teadmise aluseks on üksikute asjade individuaalne meeleline tajumine, pluss kõik siit tulenevad raskused. Ja kui nüüd lugeja ikka veel küsib, milles siis õieti seisneb B. Russelli viga, oleks lühim vastus järgmine: viga on ühiskondliku ja individuaalse tunnetuse ning teadvuse vastandamises.

2. Ühiskonna teadvus...

Mitte korrata B. Russelli viga — selline on ülesanne, ja muide üpris raske ülesanne. Sest inimteadmiste ühiskondliku iseloomu tunnistamine ei annulleeri veel intuitiivselt selget fakti: teab ja mõistab just nimelt isiksus. «Ühiskonnal üldse» pole mingit erilist, omaenda mõtlevat pead. Ja ometi on ühiskonnal teadvus, mida ei saa käsitleda kui kõigi ühiskonnaliikmete teadmiste lihtsat summat.

Ei kõik meie kokku, kes me praegu elame, ei ükski meist omaette suudaks haarata endasse kogu seda vaimset rikkust, mida on talletanud ühiskond, mis on asjastunud inimkäte tohutus loomingus ning mis säilib miljardites raamatutes, maalides, noodikogudes, heliplaatides, filmilintides jne. Kõik, mis on loodud põlvkondade tööga, kannab endas teatud ühiskondlikku teadmist. On ju mis tahes inimtoiming mõtestatud ja enne kui inimene midagi korda saadab, laseb ta selle endal «peast läbi», ta teeb kõike teadlikult. Seepärast räägivad kõik meid ümbritsevad asjad meiega meile arusaadavas, inimlikus keeles. Igaühega muidugi isemoodi. Mõnele meist näitavad tähed oma vilkuva «morseaparaadiga» teed, mõnele avavad maailmaruumi saladusi, mõnele aga on nad seni-ajani vaid nagu liikumatusse taevavõlvi taotud naelad, mis tummalt ja töntsilt hoiavad kinni öise taeva sametkafet. Ka kivi geoloogi käes jutustab sellest, mis oli miljoneid aastaid tagasi. Jah, mineraalist on nagu saanud ühiskondliku teadvuse osake, sest ta annab inimestele teadmisi, räägib grandioossetest looduslikest protsessidest. Aga rahva keel? Selles on fikseeritud inimkonna ajalugu, aastatuhandete pikkune praktiline tegevus. Mis aga on tegevus ilma teadmisteta? Isegi selleks, et

valmistada kõige lihtsamat tööriista, on tarvis teada, milleks seda tööriista vaja läheb. Muidugi ei saa ühiskonna teadvus olla piiratud antud momendil indiviidide peas tekkivate ideede raamidega. Vaimne ja materiaalne põimuvad ühiskondlikus elus, ja nagu kogu ühiskonna elu ei saa olla inimelude lihtne summa, nii ei saa ka ühiskonna teadvus, ühiskonnaelu vaimne külg olla individuaalsete teadmiste summa. Sellepärast peabki inimene ellu astudes omandama kogu selle mitmesugustes normides eksisteeriva teadmise. Ja selleks, et osa saada ühiskondliku teadvuse rikkusest, ei piisa hoopiski emakeele äraõppimisest. Peab õppima tegutsema selles esemete maailmas, kogu eelneva ajaioo poolt loodud sotsiaalsete suhete maailmas.

Ühiskondliku ja individuaalse teadvuse ühtsuse kogu komplitseeritus seisneb selles, et see ühtsus on dialektiline. «Terve mõistus» ei salli, kui ühes lauses öeldakse üht, teises otse vastupidist, kolmas aga kutsub üles pidama mõlemat lauset tõeseks, sealjuures veel tõeseks ainult koos. Ent proovigem «terve mõistuse» kiuste esineda järgmiste väidetega: 1) peale indiviidide (igaüks omaette ja kõik koos võetuna) teadvuse on olemas ka eriline ühiskonna teadvus, 2) e i ole muid teadmisi, ei ole muud teadvust peale indiviidide teadvuse; ka nüüd — 3) mõlemad väited on tõesed ainult koos. Jah, «on» ja «ei ole» korraga — selline on tõde ja selles tões peitub individuaalse teadvuse mõistatuse lahenduse võti.

Käsitleme järjekorras kõiki esitatud väiteid.

On olemas eriline ühiskonna teadvus, ühiskondlik teadvus. Selgituseks kasutame analoogiat keelega, seda enam, et see pole üksnes analoogia. Eksisteerib ju teadvus keele vormis, nii et teadvusest rääkides me lihtsalt püüame tema materiaalse eksisfeerimisvormi varal demonstreerida oma esimese väite tõesust. Peale antud isiksusele omase keele on olemas «mitteisikuline», ühiskondlik keel. Kas see üldiselt

triviaalne mõte vajab selgitust? Hiljuti kuulsime tahtmatult pealt, kuidas keegi noormees jagas autobussis oma sõbraga muljeid filmist. Jutuajamine on peaaegu sõnasõnalt kirja pandud:

Naera kas või lõhki! Saad aru? Vaatad, vaatad ja rõkkad naerust. Milline jama! Rahast on kahju. Seal nad varganäod oma kambaga olid. Siledad lõustad, portfellid, igavesed hangeldajad. Üks oli pealik. Jootis teisi . . . Hoiavad topkast kinni, aga see, kas tead? peab kõnet. Üks ei pidanud vastu, vajus ära. Aga kui neid pärast kinni nabima hakati, võis raha kühvliga kokku ajada. Üldiselt aga igav. Ptüi! Üldine jama. Selge?»

Imelik küll, aga jutustaja sõber sai sellest nähtavasti aru. Kas maksabki öelda, et vene keel on midagi printsipiaalselt erinevat sellest «keelest», milles väljendus meie juhuslik reisikaaslane. Võib-olla on näide «kinosõbraga» lihtsalt ebaõnnestunud. Ütleme ju mõnikord:

«Puškin lõi vene kirjakeele.» Võib-olla tuleks antud juhul rääkida Puš-kinist, aga mitte sellest, kes lihtsalt pole keelt ära õppinud. Loomulikult pole ka Puškin keelt loonud. Geniaalne poeet oskas paremini kui keegi teine ära kasutada keele rikkusi ja oli esimene, kes tegi selle rikkuse vene kirjanduse pärisosaks. Puškin õpetab vene keelt sellepärast, et ta on ise seda õppinud, on võtnud selle rahvalt. Isiksus võib palju ära teha keele arendamiseks ja rikastamiseks, kuid ainult tänu sellele, et ta on õppinud hoolikalt ja tõsiselt ümber käima rahvale kuuluva keelevaraga. Glinka kirjutas, et helilooja ei loo muusikat; muusikat loob rahvas, helilooja ainult arranžeerib seda. Sedasama võib öelda ka keele kohta. Suur kirjanik või luuletaja, Majakovski tabava ütluse järgi rahva-keelelooja käealune, võib armastusega lihvida juba loodud keelevorme ja anda rahvale tagasi tema enda teose, mis mängleb ja helkeb mingist uuest küljest

Puškini keel on vene keel, kuid siiski ei saa neid samastada. Vene keel on mõõtmatult rikkam. Ja Puškin ei solvuks sellise märkuse pärast. Rahvakeel kuulub rahvale, aga mitte üksikisikule. Üksikisikud õpivad selle kas hästi või halvasti ära, rikastavad seda oma keelelises, kirjanduslikus või kunstiloomingus, aga võib ka olla, et labastavad ja moonutavad teda oma igapäevases kõnes.

Ja veel tahaks öelda: vaevalt et keegi räägib tänapäeval tõemeeli «•Lugu Igori sõjaretkest» keeles või kasutab kõigi sõnade kõiki tähendusi, mis on ära toodud Dali «Seletavas sõnaraamatus». Ometi on vene keel oma suhteliselt iseseisvas liikumises, arenemises ja ajaloos ühtne. See on vool, millesse on suubunud kõik murrakud ja murded. See voo: on tormakas, tujukas ja petlik. Alati kannab ta aga endaga kaasas oma ajalugu, alludes оста sisemistele seadustele, oma erilisele objektiivsele loogikale. Seepärast võib kõhklematult öelda: peale üksikisikute keele (ja teadvuse) on olemas eriline, ühtne, «mitteisikuline» keel — rahva, ühiskonna keel (ühiskonna teadvus). Ent analüüsime nüüd meie teist näidet.

Pole teist teadvust peale indiviidi teadvuse.

Võtame jälle appi analoogia keelega. Kõik argumendid rahva keele iseseisva eksistentsi kaitseks jäävad jõusse. Keel eksisteerib kui eriline ühiskondlik nähtus, Russell aga eksib, pidades keelt «mitteisikuliseks» nähtuseks. Jah, keel on üksikisiku suhtes objektiivne. Ent ta eksisteerib ainult siis, kui teda kõneldakse, kui üksikisikud tema abil mõtlevad. Ja esimene väide on tõene ainult sellepärast, et on tõene teine. Keel — iseseisev ja üksikisikute keelepruugiks mittetaandatav nähtus — eksisteerib ainult selle tõttu, et

üksikisikud teda kõnelevad, alludes tema loogikale ja seadustele. Ilma individuaalse kõneta või väljaspool seda pole keelt olemas.

Igaüks meist astub ellu ja leiab eest juba valmis keele, õpib teda kasu-

tama ja omandab ta vastavalt oma võimetele. Aga kui me kõik ühel või teisel põhjusel keelt ei omanda, siis ta kaob, sureb välja. Nii tulebki välja, et peale meie omaenda keele on olemas veel rahva keel ning see eksisteerib vaid meie kõnes ja mõtetes.

«Rahva keel on tema hing, tema ajalugu, tema kultuur,» kirjutas Kuprin. «Rahva hing,» ühiskonna teadvus säilib keeles, elab tema elu. Ühiskonna teadvuses peegeldub materiaalne, rahva poolt praktiliselt loodav ajalugu, ühiskonna teadvus hoiab alal kõik kultuuri saavutused. Sündinud indiviid puutub kohe kokku rahva materiaalse ja vaimse kultuuriga. Ta saab sellest osa, võtab selle jaokaupa omaks. Ta võib anda sellesse oma panuse, «rahva hing» aga määrab ära tema isikliku teadvuse avaldused. Ja üldinimliku ljultuuri arenemise seesmine loogika «sunnib sellest kultuurist osasaavatele indiviididele peale küsimuste teatud asetuse, teatud projektid nende lahendamiseks. Inimkonna poolt talletatud teadmised pole lihtsalt grandioosse entsüklopeedia köited. Nad peituvad ühiskonna praktilises tegevuses, mille loogika on niisama objektiivne kui loodusseaduste loogikagi.

Kui panna praegu seisma tehased ja vabrikud, siis ühiskond laguneks ja häviks. Tootmise materiaalses loogikas säilib inimkonna kogu ajalugu. Siin ei saa midagi muuta oma suva järgi, ilma et see tootmisprotsessile korvamatut kahju tooks. Tootmise seadused on niisama vankumatud ja objektiivsed kui looduse enese seadused. Meie sündimine lülitab meid nende toime sfääri. See, kes sündis ürgkogukondliku korra ajal, ei oie põhimõtteliselt võimeline leiutama kõige lihtsamatki jalgratast, Kuitahes «geniaalne» tema aju ka ei oleks. Praegusaegse tootmise ja tema nõudmiste juures ei oleks mõeldav, et poleks leiutatud aatomireaktorif.

Kas võib siis pidada tootmise seadusi tuletatuks üksikisikute tegevusest? Vastupidi — iga inimese eksistentsi määravad ära tootmisviisi objektiivsed seadused. Nii on ka vaimu valdkonnas, teadvuse valdkonnas. Me ei saa enam tootmise poolt püstitatud keeruliste tehniliste ülesannete lahendamisel mööda minna kõige lihtsamatest aritmeetilistest arvutustest.

Me ei saa apelleerida päikesejumala poole ja paluda pühakuid, kui tehnika ja teadus on teinud ülesandeks vallutada kosmos. Primitiivsed labased laulukesed, alasti haltuura ei rahulda enam seda, kes on sõnulseletamatu naudinguga lugenud Thomas Manni «Võlumäge». Kultuuri, teadvuse, vaimu arenemise sisemine, meist sõltumatu loogika haarab meid oma kütkeisse, alistab meid, lülitab oma voolu. Kuid seda voolu ei ole, kui isiksus, indiviid ei mõista matemaatiliste arvutuste ilu ja rangust, ei murra pead kosmose vallutamise keeruliste tehniliste ülesannete lahendamisega, ja Manni raamatud on ainult tahmaga määritud paber, kui neid pole avanud ja imetlenud indiviid. Ainult isiksuse teadvuses eksisteerib ja funktsioneerib ühiskonna teadvus. Täpselt samuti eksisteerib isiksusest sõltumatu ja isiklikuks tegevuseks mitferedutseeritav

materiaalne ühiskondlik tootmine ainult isiksuste praktilistes toimingutes.

Üksikisik lülitub inimvaimu, teadmiste sajandeid kulgevasse pulbitsevasse voolu. Ja mõtlemisvormid, milles eksisteerib teadmine, on üksikisiku jaoks aprioorsed. Ta lülitub olemasolevasse inimsuhete ja keelesüsteemi ning keelelise suhtlemise seadused ja vormid

ning koos nendega ka mõtlemisvormid antakse talle kätte nagu valmiskujul. Isikliku, individuaalse kogemuse varal ei suudaks inimene luua isegi teadmiste alust, ei suudaks lihtsalt maailma õigesti aistida. Indiviidi silmadega vaatab maailma ühiskond, tema ajalugu. Ainult tänu sellele mõistab indiviid midagi.

Ja imelik küll, et ometi on asjade olemuse kohta käivate teadmisie omandamist seniajani käsitletud mingi individuaalse aktina, ja seda isegi marksistlikus kirjanduses (eriti populaarses). Võtke mõni raamat, mis on pühendatud tunnetusteooria küsimustele näiteks arsti mõtlemise, diagnostika suhtes, ja te võite sealt lugeda sõnasõnalt järgmist: haiguse olemust tunnetatakse nende aistingute varal, mida arst saab otsesel kokkupuutel haigega abstraktse loogilise tegevuse (mõtlemise) kaudu ja mida hiljem kontrollitakse kogemuse varal (eksperimenteerimisel, laboratoorsel uuringul, patoloogilis-anatoomilisel lahkamisel jms.). Ajast ja arust läinud kujutlust tunnetusprotsessist esitatakse marksismi pähe. Kõige lihtsamat ei suuda filosoof seejuures ära seletada: mispärast arsti meele-organid (mille füsioloogiat ta muidugi üksikasjaliselt kirjeldab) aistivad haiguse sümptoome, mispärast arst kuuleb südames iseloomulikke kahinaid, kuna mifte-arsti meeleorganid, mille füsioloogia on täpselt samasugune, on haiguse sümptoomide suhtes pimedad ja kurdid. Miks? Aga sellepärast, et arsti meeleorganid on saanud «teoreetikuteks» (Marx), et — ja seda olekski tulnud näidata — haiguse olemuse tunnetamine algab ammu enne seda, kui tulevane arst haiglasse tuleb. Tutvumine teaduste aabitsaga keskkoolis, teoreetiliste distsipliinide õppimine kõrgemas õppeasutuses, järkjärguline lülitumine arenevate meditsiinialaste teadmiste üldisesse voolu — kõik see häälestab teatud viisil arsti meele-organeid. Inimkonna poolt väljatöötatud mõtlemisvormid ja neisse kätketud meditsiinialased teadmised on need, mis enne igasugust meelelist kogemust mitte ainult et aitavad diagnoosi panna, vaid üldse teevad diagnoosimise võimalikuks.

Selleks et teada saada, mil viisil arstiteadus tabab ära haiguse olemuse, oleks naiivne uurida üksiku arsti meelte tegevust ja loogilist mõtlemist. Isikuline, individuaalne transformeerub seejuures impersonaalseks füsioloogiliste protsesside skeemiks, mis kulgevad arsti organismis samade seaduste ja reeglite järgi kui füüsiku, filosoofi jne. organismiski. Omandatavate teadmiste sisu mõistmiseks ei anna selline «arsti-robinsoni» analüüs mitte midagi. Meditsiinilise tunnetuse protsessi teed ja eesmärgid,

selles esinevad raskused ja nendest ülesaamise abinõud saavad meile selgeks ainult siis, kui uurida ühiskonna «mitteisikulist» tegevust, praktika arenemist, mis annab eksperimentaalsete uuringute abinõud ja vahendid, abstraktse loogilise mõtlemise vorme, meetodeid ja, võtteid, mida annavad meditsiinile täppisteadused, teiste sõnadega — kui uurida ühiskondlikku tunnetusprotsessi. Need filosoofid, kes veel praegugi õpetavad meedikuid treenima meeleorganeid ja tutvuma aistimise füsioloogiaga, kes veel praegugi taandavad tunnetusprotsessi välismaailma objektide individuaalseks vaatlemiseks, võivad ainult segada meditsiinilise nii nagu mis tahes muugi tunnetuse metodoloogia arenemist.

Järeldused kipuvad nüüd ise tulema. Iga isiksuse jaoks aprioorseks ja ühiskonna kui ainsa tõelise tunnetussubjekti jaoks aposterioorseks tunnetusprotsessi aluseks on ühiskonna kui terviku praktiline ja vaimne tegevus. Isiksus võib ainult siis maailma tunnetada ja temasse teadvalt suhtuda, kui ta oma esimestest sammudest peale saab osa ühiskonna materiaalsest ja vaimsest pärandist. Teiste sõnadega — isiksus toetub tunnetusprotsessis alati sellele, mida ta ise pole talletanud, ta saab alati isiklikult teada

seda, mida ühiskond juba teab ja talle edasi annab koos keelega, koos ühiskonnale omaste oskustega asju käsitseda.

3. ... ja isiksuse teadvus

Mõte, et mitteisikuline (ühiskondlik) teadmine eksisteerib ainult kui isikuline, indiviidi poolt läbielatav seisund, nõuab nähtavasti edasiarendamist. Selle oma olemuselt dialektilise teesi formuleerimine on ainult pool asja. Võib ju selles peituv mõte, nagu seda üsna sageli juhtub, luua vaid illusiooni tegelikust teadmisest. Tõeliseks saab see siis, kui lugeja seda omaenda kogemuse varal kontrollib, kui see talle omaseks saab, kui ta seda ise läbi elab ja läbi tunnetab.

Paljude laialdasele lugejaskonnale mõeldud filosoofiliste teoste puuduseks on see, et meie, nagu ütleks Russell, ohverdame väljenduse ilmekuse informatsiooni kasuks ning seepärast on meie teadustus kuiv ja abstraktne. See puudus polegi nii ilmsüütu, nagu pealtnäha tunduda võib. Asi pole mitte lihtsalt stiilis. Kuiv ja abstraktne esituslaad ning teaduslik terminoloogia tunduvad tihti väga veenvana ja lugeja võtab talle pakutud mõtte teadmiseks. Vaielda nagu polekski millegi vastu —nii see arvatavasti ju ongi —, aga öelduga kogu hingest nõustuda ja seda isiklikult omaks võtta lugeja ka ei saa. Märgime muuseas, et kui maa peal poleks mitte ühtki inimest, keda erutaks hingepõhjani uus mõte või uus fakt, siis poleks ka «mitteisikulist», ühiskondlikku teadmist, poleks ka võimalust väljendada seda teadmist kuivas, protokollilises teadusekeeles ning erutada teisi otsivaid, teadmishimulisi inimesi.

«Mitteisikulises», «teadustavas» stiilis, milles enamasti serveeritakse lugejale teadusalaseid ja eriti filosoofilisi teadmisi, peitub veel üks tõsine oht. Jutt on abstraktse verbalisatsiooni harrastamisest, mis loob illusiooni, nagu esitataks teaduslikke tõdesid, kuna tegelikult pakutakse teadusetaolisi truisme, harilikke pinnapealseid mõtteid või siis üldse mitte midagi. Nii vastavad mõnikord eksamil üliõpilased. Ladusas vastases oleks kõik nagu omal kohal, definitsioon järgneb definitsioonile, õpikust võetud näited nagu kinnitaksid definitsioone. . . Kuid — pilk on kuidagi tühi, vastuses pole midagi isikulist. On vaid üks mõte: kui oleks juba ära tehtud, saaks vaevast lahti . . . Tõtt-öelda üliõpilane segeli ei mõtlegi selle üle, mispärast nimelt tal on vaja teada, mis asjad on need mingisugused «idealismi gnoseoloogilised juured». Süda rahul, et sai filosoofia kaelast ära (viisakas keeles — sooritas õnnelikult eksami), unustab ta need keerulised «juured» mõne minuti pärast niisama õnnelikult. Ja häda pole üksnes selliste «teadmiste» ebakindluses. «Andmeid», mida üliõpilane ette vuristas, ei saa üldse teadmiseks nimetada. Nähtavasti pole ei see, kes üliõpilasele teoreetilisi seisukohti sei-gitas, ega liiatigi veel üliõpilane ise näinud teadusliku valemi, üldinimlike sõnade taga sisu, mõtet, mis on vajalik isiklikult sulle endale, mis võiks saada inimese poolt läbitunnetatud teadmiseks. Peamine ohi on siin järgmises. Poola keeleteadlane Stanislav Szober, keda on pooldavalt tsiteerinud Adam Schaff, märgib: «Alludes keelelise fantaasia võimsale mõjujõule, nihutame me tagaplaanile meid reaalse maailmaga siduvad keelevälised kujutlused (viimane termin pole meie arvates täpne. Keeleväliseid kujutlusi, s. o. «kujutlusi, mida psüühika kujundab väljaspool keele mõju», inimesel pole. Siin võib juttu olla ainult puht-isiklikust meelelisest kujundist, elamusest üldse, mida ei ole sõna üldinimlikus

tähenduses. — F. M.) ja rebides seega katki vahetu seose tegelikkusega, rahuldame vajadust tajuda seda tegelikkust iseseisvat tähendust mitteomavate helisümbolitega. Just selles peitub keelelise mõtlemise suur oht: kes sellega kuritarvitab, hävitades kergemeelselt sellega seotud reaalsete kujundite väljenduslikkuse, see satub tühja verbahsmi libedale teele, mis peab varem või hiljem viima mõistuse väljasuremisele.»75 Selles, et niisugune oht pole paljas sõnakõlks, on meil tulnud korduvalt veenduda, jälgides, kuldas filosoofiateaduse teese mitte ainult et võetakse omaks, vaid koguni selgitatakse teistele ilma nende olemust tõeliselt, isiklikult, sügavalt ja huvitatult mõistmata. Väliselt on aga seejuures kõik kõige paremas korras — akadeemiline, õige, justnagu õpikus.

75 Tsiteeritud raamatust: Адам Шафф, Введение в семантику. ИЛ, 1963, lk. 42.

Mis tahes tõde, mille levitamisest on huvitatud propagandist, agitaator või kasvataja, ei või ega tohi olla ainult «maailma-ajalooline», kuiv, abstraktselt õige. Ta peab olema tihedalt seotud inimeste endi kogemustega, kogu nende elamuste, mõtete ja tunnete süsteemiga. Õpetus-ja kasvatustöös pole miski nii hirmus kui jagatavate teadmiste isikupäratus, abstraktne ja kuiv verbalisatsioon.

Abstraktse loogilise teadmise seost kogu elamuste, mõtete ja tunnete süsteemiga ei tohi käsitada lihtsustatult. On arusaadav, et näiteks leninlikku teesi idealismi gnoseoloogilistest juurtest ei saa esitada lugejatele või kuulajatele «elavate näidete» varal üliõpilaste elust, tsiteerides seejuures luuletusi jne. (kuigi mõned autorid sageli kasutavad sellist meetodit filosoofia elavamaks tegemiseks, märkamata, et luuletuse kujunduslikkus ainult rõhutab nende enda stiili kuivust ja mannetust). Teadmine muutub isiklikult omaseks, läbitunnetatuks ja mõistetavaks siis, kui ta riivab lugeja või kuulaja intellektuaalseid huve. Tee südamesse ei pea tingimata olema isiklike perekondlike elamuste ringi viiv lüüriline rejake. Tõsi küll, sel juhul, kui objekt, keda kasvatatakse ja õpetatakse, on piiranud oma elu koduse ringiga ega suuda enam põhimõtteliselt sellest ringist väljuda, ei aita mingi «informatsiooni» asendamine «ilmekusega». Ent jutt pole üksnes neist, kellel puudub teadmishimu. Juurdlev ja otsiv mõistus ei reageeri huviga ja elavalt raamatule, kus üksteise kõrvale lükitud abstraktsed mõtted kuulutavad talle vaieldamatuid tõdesid.

Ent nähtavasti lasksime end liialt kaasa kiskuda probleemi didaktilisest küljest. Aga ega me pole unustanud peamist mõtet — «mitteisikulise», ühiskondliku teadmise personaliseerimist. Asi on aga milleski muus. Sel ajal kui me kõige üldisemas vormis deklareerisime ühiskondliku ja individuaalse dialektilist samasust, jäi üks küsimus varju. Kõik oleks nüüd nagu õige: isikuline teadmine (seega ka teadvus) sõltub ühiskondlikust, ühiskondlik eksisteerib vaid isikulises. Aga kust on pärit teadmine ise? Kui ühiskondlik on ainult isikulises, kui tõeline teadmine peab olema isiksuse poolt läbi kogetud ja läbi tunnetatud, korrelatsioonis tema enda tajuga, milles on siis Russelli viga? Võib ju mõelda, et ainult individuaaitaju ongi alus, vundament, kuhu tänu mitmesugustele ühiskondlikele juurdeehitistele (näiteks keel) kerkib inimteadmiste hoone. Siis ongi käes meile tuttav püramiid ja Russellil on õigus, kui ta suhtub tunnetuse võimalustesse rafineeritud skeptilise irooniaga. Viimast korda kerkib meie ette küsimuse vormis tees

individuaalse teadmise ühiskondlikust loomusest. Nüüd kõlab see küsimus täiesti ühemõtteliselt: kuidas tekib indiviidi psüühikas ühiskondlik teadmine?

Kui see tekib kui konkreetsete esemete välistest, meeleliselt tajutavatest omadustest saadud isiklike muljete korrelatsioon, assotsiatsioon inimeste

poolt väljamõeldud häälikuliste tähistustega — asjade nimedega, siis tuleb määratlus «ühiskondlik» ära jätta. See ei lisa midagi uut tavapärasesse, omaenda vastuoludes takerduvasse vanasse empiirilisse tunnetusteooriasse. Me nägime seda näite varal Russelli filosoofiast, kes ei väsinud rõhutamast keelelise mõtlemise ühiskondlikku, kollektiivsef Icomust, ilma milleta ei saa olla teadmist, kuid kes oli sügavalt veendunud selles, et tunnetav ühiskond on lihtsalt kogum isiksusi, kelle individuaalne meeleline kogemus on igasuguse teadmise aluseks. Kui aga ühiskondlik teadmine tekib indiviidi psüühikas, minnes mingil moel mööda subjektiivsest, meelelisest maailmatajust, siis . . . tuleb loota, et probleemi sellises lahendusvariandis tunneb lugeja hõlpsasti ära puht-ratsionalistlikku, võib-olla ka objektiividealistlikku laadi ürituse. Ei skeptitsism ega subjektiivne idealism, ei kaasasündinud ideed ega objektiivse idealismi absoluudid pole meie jaoks. Praegu pole aeg koguda viljatuid tunnefuseõisi.

Järelikult on tarvis otseselt vastata esitatud küsimusele: kuidas indiviidi psüühika lööb särama ühiskondliku teadmise valgusest ning seega muutub teadvuseks, eneseteadvuseks, meie isiklikuks «min ak s»?

Seda me püüamegi teha järgmises peatükis.

Neljas peatükk TEADMISEST JA TEADVUSEST

1. Psühhofüüsilise probleemi lõpp

Teadvus on olemas inimesel. Ega me muidu ei räägi just inimese «minast». Oleme jälle jõudnud välja sinna, kust omal ajal alustasime: kuidas meie keha omandab võime mõista maailma, mõelda ja tunnetada? Jah, just nimelt keha, sest inimene tuleb ilmale kui keha, kui oiganism. Kuidas siis kehaline, orgaaniline, füsioloogiline «muundub» psüühiliseks?

Me veendusime juba, et inimpsüühika kõik iseärasused, inimpsüühika olemuse määrab ära mateeria liikumise ühiskondlik vorm,. Mis kombel aga tekivad organismi füsioloogilises elutegevuses inimese sisemaailma kõige elementaarsemad koostisosad — elamused, aistingud, tajud, tunded jms.? Kust võib leida ideaalse mõtte, kui ajus pole võimalik avastada mitte midagi peale puhtmateriaalsete füsioloogiliste protsesside, inimene aga mõtleb ajuga? Nii et meie ees seisab jälle niinimetatud psühhofüüsiline (psühhofüsioloogiline) probleem.

Ent kas lugejale ei tundu, et psüühilise külje ja aju füsioloogia vahelise suhte printsiip — kuidas seda nüüd delikaatsemalt öelda — pole just eriti õnnestunud printsiip? Kas siis meie elamused peegeldavad närvide või neuronite seisundit? Nii mõtles J. Müller. Feuerbach nimetas täie õigusega tema teooriat «füsioloogiliseks idealismiks». Ükskõik mis ajus ka ei toimuks — kas elektrilise potentsiaali tõus või neuroni erutus, minu mõte

leivast peegeldab reaalse, väljaspool mind eksisteeriva leiva omadusi, mitte aga seda, mis sel hetkel ajus toimub. Ainult siis, kui ma clen füsioloog ja mõtlen füsioloogilistest protsessidast, peegeldab mu mõte neid. Aga ega siiski ei teki mõte neuronite erutusest sellepärast, et aju neuronid erutusseisundis on (sel juhul oleksid kõik «füsioloogid» ja muud teadmist lihtsalt ei eksisteeriks). Ainult «võõra» aju, s. o. teadvuse suhtes välise neuronite erutuse fakti uurimine võimaldab vastavaid teadmisi saada.

Muidugi, kui ajus ei toimuks teatud füsioloogilised protsessid, ei saaks ma teadmisi omandada, mõelda, tunnetada . . . Ent minu teadmise sisu,

see, millest ma mõtlen, mida ma tunnen ja mõistan, s. o. minu psüühilise tegevuse sisu, ei peegelda hoopiski seda, mis toimub ajus. Mõte ei ole närvikeskuste kontakt, välgatus elektroentsefalograaf i ekraanil. Mõte on alati mõte millestki. Seepärast võib psüühilisi fakte võrrelda ja seosesse viia ainult sellega, mida nad peegeldavad, — objektiivse maailma endaga. Teadvuse ja mateeria, peegelduse ja peegeldatava vahekord on see, mis filosoofiat erutab.

Inimene elab füsioloogilisi protsesse läbi kui teatud subjektiivset seisundit. Mõnedes psüühilise ja füsioloogilise vahekorra küsimust käsitlevates töödes vilksatab mõte, et kui inimese siseelundid töötavad normaalselt, on see puhas füsioloogia. Kui aga tuleb ette mingi häire ja inimene aistib seda valuna, haiglase olekuna jms., siis on siin tegemist juba psüühilise nähtusega. Aga kas siis reibas või lihtsalt normaalne enesetunne ei tähenda seda, et organism aistib omaenda tervist? Ega vc.nad kreeklased muidu ei öelnud: terves kehas terve vaim. Kas terve vaim ei ole siis psüühiline?

Katsed käsitleda psüühilist kui närvisüsteemi teatud seisundit puhtfüsioloogilisfe seisundite kõrval pole kuigivõrd paremini õnnestunud kui nende otsene ja avalik samastamine. Pole mõhimõttelist vahet kahe väite vahel: «Psüühika ongi füsioloogia» ja «Psüühiline on üks füsioloogilise seisundeid». Psüühilise ja füsioloogilise võrdlemine, samastamine ja vastandamine on ühe ema lapsed, kõik see tuleneb psühhofüüsilisest probleemist, sellest, et teadvust peetakse inimesele looduse poolt antuks, tunnetuse robinsoni individuaalseks loomulikuks omandu-
seks.

Võib uurida füsioloogilisi protsesse, võib ja peab uurima, mis kombel välisärrituse energia «raputab läbi» kogu närvisüsteemi, muundudes organismi seisundiks, mida organism ise aistib. Aistingute sisu aga ei saa seejuures mitte kuidagi uurida. Millises vahekorras on psüühiline (mida aistitakse, elatakse läbi jms. — elamuste sisul) füsioloogiaga? Umbes samasuguses kui filmi sisu projektsiooniaparaadi tööga. Ekraan ei löö helendama ja kujutist ei teki enne, kui projektor tööle hakkab. Ent ekraanil ei näe me seda, mis toimub töötava projektori mehhanismis, vaid seda, mis on toimunud väljaspool mehhanismi — välismaailmas — n.ng mida kaamera on fotografeerinud ja filrrfllindile jäädvustanud. Igasugune analoogia lonkab, ka antud analoogia poie täiuslik. Ometi aga tehaksime seda jätkates küsida: kuidas lugeja hindab uurija katseid leida projektori mehhanismis võtit ekraanil toimuva tegevuse sisu mõistmiseks? Filmi kangelaste saatus on projektsiooniaparaadi eriline seisund — selline väide kõlab üliabsurdselt. Kuid ometi inimesed vaidlevad selle üle, kuidas ja mis momendil füsioloogiline muundub psüü-
hiliseks! Räägitakse ju (ja üsna tihti!) psüühikast kui närviprotsesside erilisest valdkonnast, isegi kui nende osast!

Organism ei näe närviteid ega füsioloogiat. . . Kaugete tähtede valgus ja sügislehtede sahin, päikesekiirte soojus ja lillelõhn — see on inimese sisemaailm. Rõõm, vaimustus, soovid ja kannatused pole keemiliste, elektriliste ega füsioloogiliste protsesside peegeldus. Isegi pakitsev näljatunne, mis on otseselt tingitud füsioloogilistest põhjustest, ei peegelda mao-, sülje- jne. näärmete sekretoorse talitluse seaduspärasusi. Näljatunne on aisting (see võib isegi hallutsinafoorseks muutuda!) ärasöömafa biifsteegist ja kotlettidest.

«Tühjalt töötava» seedeaparaadi sisemine aisting tähendab seda, et organism tajub oma elutalitlust tema vahetus ühtsuses välismaailma teguritega.

Psüühika jaoks on valu sõrmes ja kauge tähe valgus nii seesmiselt kui väliselt umbes üks ja seesama. Mul on valus, ma näen valgust, miski teeb mulle haiget, miski särab mulle. Kogu aja ma aistin midagi (mis pole enam mina) ja kogu aja on mu aisting midagi välist, mida ma läbi elan. Seesmine ja väline on siin niivõrd tihedalt läbi põimunud, niivõrd objektiivselt samastunud, et üsna tähendusrikkad tunduvad olevat sõnad: minu jaoks on kõik väline ja minu enese keha seisundid minu aistingud, minu seesmine «mina», minu aistingud aga eksisteerivad niivõrd, kuivõrd minu keha ja kõik see, mis väljaspool teda on, sunnivad mind pidevalt aistima, tundma, läbi elama.

Kõik organismi senised kogemused, kõik organismi senised seisundid, kõik kujundid ja tundmused, aistingud ja elamused sulavad pidevalt ühte, nad on olemas ja määravad ära käesoleva momendi vahetu läbielamise. Võib koguni öelda, et mitte keha, vaid just mälus püsiv tajutud ja läbielatud välismaailm reageerib igal antud momendil uutele muljetele, uutele välisteguritele. Uut kujundit kontrollib see, millega me juba tuttavad oleme, tundmused kontrollivad tundmusi ja kõik senised aistingud annavad hinnangu sellele, mida ma praegu aistin. Mitte aju biovoolud ei määra ära, kas ma pean rõõmustama või nutma, vaid minu tundmused, kogu senise kogemuse varal kujunenud elamuste süsteem reageerib teatud sündmusele kas pisaratega või õnneliku naeruga. Kui ma tahan uurida oma meeleolude vaheldumise seaduspärasusi, tusa või rõõmu põhjusi, siis tuleb pöörduda välismaailma poole, tuleb uurida, milline objektiivne tähendus asjadel minu jaoks on. Objektiivsele maailmale on psüühika vastu seatud, objektiivne maailm määrab psüühika ja peegeldub temas. Meeleorganite ja närvisüsteemi füsioloogia aga on üks (kuid hoopiski mitte ainus!) elumehhanisme, mille abil organism näeb, tunneb ja mõtleb.

Mis siis sundis teadlasi nii visalt psüühilist füsioloogilisele vastu seadma? Mis sundis neid otsima närvisüsteemi füsioloogias ühe või teise tundmuse põhjusi? Aga ikka see, et inimene on looduslik, bioloogiline olend, kõik tema omadused, sealhulgas ka psüühika, on teatud kehalise

organisatsiooni tulemus. Seepärast lootis see, kes tahtis loodusteaduslikult, faktidele toetudes otsustada «inimese üldse» teadvuse ja psüühika üle, leida ainult füsioloogias, indiviidi materiaalses organisatsioonis vastust küsimusele: kuidas mateeria mõtleb?

Selline lähenemisviis ajas kõik kaardid segi. Filosoofia peensustes kogenematud loodusteadlased (ja nende järel ka mõned filosoofid, kes ei usalda filosoofiat ja peavad oma ülesandeks «teha filosoofilisi järeldusi tõelise teaduse avastustest») pidasid vajalikuks käsitleda ka filosoofia põhiküsimust — teadvuse ja olemise, mateeria vahekorra küsimust — ainult kui hinge ja keha, psüühilise ja füsioloogilise vahekorra

küsimust. Filosoofiline probleem asendati märkamatult küsimusega, mis ei ulatu kaugemale loodusteaduse konkreetsete, positiivsete huvide raamidest.

Füsioloogiliste peegeldusmehhanismide uurimine on tähtis selle poolest, et see aitab paljuski hajutada müstilist udu, mis ümbritses pikka aega seda fakti, et teadvus on olemas inimesel. Kõrgema närvitalifluse teatud füsioloogiline organisatsioon ja seadused on psüühilise elu hädavajalik tingimus, psüühika materiaalne substraat. Selle tõestamine, et tajub, tunneb ja aistib keha, on väga tähtsaks loodusteaduslikuks kinnituseks materialistliku maailmavaate tõesusele, sest mitte jumalik, mateeriast sõltumatu hing, vaid teatud viisil organiseeritud ja muu materiaalse maailmaga teatud suhetesse astuv mateeria ise omandab võime aistida, tunda ja seejärel ka mõelda. Psüühika on mateeria arenemise saadus, üks mateeria omadusi. Olgu füsioloogia pealegi võimetu seletama psüühiliste protsesside sisu ja tähendust, jäägu psüühilised seaduspärasused pealegi avastamatuks füsioloogia analüüsimise teel, — peale oma otsese ülesande kinnitab füsioloogia iga uus avastus fakti, et mis tahes psüühiline seisund on võimalik ainult organismi teatud seisundi korral, tema närvisüsteemi teatud föörežiimi korral.

See aga, kes näeb psühhofüüsilise probleemi lahendamises võimalust välja selgitada psüühilise olemus ja ühtlasi lahendada filosoofia põhiküsimus, unustab V. I. Lenini hoiatuse, mis väärib tähelepanu oma filosoofilise sügavuse poolest. «Mitte selles ei seisa need vaated, et aistingut mateeria liikumisest tuletada või mateeria liikumisele taandada, vaid selles, et aisting tunnistatakse üheks liikuva mateeria omaduseks.»76

Ei, materialism ei seisne hoopiski selles, et aistingut mateeriast tuletada või mateeriale taandada. Ja muidugi mitte selles, et psüühilise spetsiifika suhtes silmad kinni pigistada. Just vastupidi — nimelt idealism tõstab pead, kui sõna võtavad vulgaarmaterialistid. On ju psühhofüüsilise probleemi tõstatamine iseenesest võimalik vaid vulgaarmaterialistliku

V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 34 (Minu sõrendus. — F. M.)

kujutluse alusel: on keha, ta aistib — aisting on kehaline. Aga kui ei ole kehaline? Siis ei ole ta seotud kehaga, ta on iseseisev, vaimne, siis hüvasti materialism! Kõik küsimused, mis seisid materialistide ees Marxi-eelses filosoofias, tuginesid nii või teisiti ühele ja samale: kuidas ehitada silda mitteaistivait mateerialt aistivale mateeriale, kuidas on elutust, tundetust tekkinud niivõrd jumalik vaimne omadus, nagu seda on aisting ja seejärel ka mõte? Selle küsimuse lahendust tahtis loodusteadlane leida mateeria aineliste omaduste uurimises. Tuleb leida aines eneses midagi niisugust, mis võimaldab tal mõelda. Kas jõud või mingi eriline omadus... Siit tulenevad katsed ühelt poolt hingestada kogu mateeriat, teiselt poolt pidada reaalselt eksisteerivaks vaid aistimise, meelelise kogemuse fakti, s. o. lülitada teaduslike probleemide hulgast hoopis välja küsimus teadmise vastavusest tegelikkusele. Mateeria vundamendis, ütleb V. I. Lenin, peitub tõepoolest aistinguga sugulaslik omadus — omadus peegeldada. Midagi «vaimset» selles ei ole. Kui aga uurida teineteist mõjutavate külgede materiaalset vastastikust toimet, teineteises peegeldumist, siis võib näha, et pole ei siin maailmas ega väljaspool seda midagi, mis tekiks nagu «deus ex machina» — ilma soliidse materiaalse, objektiivse põhjenduseta, ilma loomulike eeldusteta. Koos mateeria liikumise vormide komplitseerumisega muutuvad keerulisemaks ka vastastikuse toime vormid ja peegeldusvormid. Kõige lihtsamgi ärrifatavus kui elusaine omadus on kvalitatiivne hüpe

peegeldusvormide arenemises. Füsioloogilise organisatsiooni uurimine, mis on võimeline ühtse tervikuna valivalt, hävimata reageerima välismaailma nähtuste toimele, — see on täiesti õiguspärane aspekt, kui rääkida füsioloogiast seoses psüühikaga (antud juhul õieti psüühika eelajalooga). Teine niisama õiguspärane aspekt seisneb selles, et looma käitumine, tema suhe mitmesuguste elutingimustega kujuneb organismi struktuuris ja organismi funktsioneerimise seadustes, ilma milleta ei eksisteeri psüühilised peegeldusvormid.

Siin tekib ainult üks probleem, õieti mitte filosoofiline (kuigi filosoofia seisukohalt väga tähtis), vaid loodusteaduslik probieem: milline peab olema elusmafeeria organisatsioon, milline peab olema organismi eluviis, et ta saaks võimaluse aistida, tajuda oma seisundit ja elutegevust? Kuidas ja mida ta hakkab aistima ja tundma, ei sõltu enam niivõrd füsioloogilise substraadi organisatsioonist, kuivõrd sellest, mida ta aistib, s. o. objektiivsest maailmast endast.

«Ilma liikumiseta ei õieks meie aistingutel ja tajudel sellist omadust nagu esemelisus, s. o. suhtumus välismaailma objektidesse, ainult selle tõttu nad õieti ongi psüühilised nähtused.»77 Järelikult ei ole psüühiline neuronite ärritus,

77 А. Н. Леонтьев, Проблемы развития психики, Москва 1959, lk. 133. (Minu sõrendus — F. M.)

ei ole iseenesest ajuolluse füsioloogiline tegevus. Võti psüühika avamiseks peitub looma käitumise (liikumise) suhtumuses välismaailma objektidega, selles, et organism oma käitumisega, oma liikumisega ja vajadustega pidevalt hindab asjade kujundeid.

Niisugusest vaatevinklist on arusaadav, miks psüühiline ei ole vastandatud füsioloogilisele, vaid objektiivsele maailmale, kuigi looma iga liigutus toimub füsioloogia seaduste järgi, on arusaadav, miks psühhofüüsilise probleemi tõstatamine iseenesest absurdne on. Rääkides psüühilisest ja füsioloogilisest, räägime ju lihtsalt eri asjadest. Ma aistin — tähendao ma reprodutseerin, peegeldan välismaailma eset, kuid aisting ise ei ole pitsatijäljend kirjalakil, ei ole see, mis toimub analüsaatori neuronites eseme survel . . . Aisting on vajadus, korrutatud kogu organismi tegevusega, kes otsib ja reprodutseerib aktiivselt oma liikumises välismaailma eset. Aisting, taju jms. on valgus või ese niivõrd, kuivõrd valgus ja ese sunnivad organismi liikuma, end kaitsma, ründama ja otsima, kuivõrd nad (asi ja tema omadused) muutuvad sisemiseks elustii-muliks.

Kõige rafineeritumadki füsioloogilise uurimistöö metoodikud ei seleta meile kunagi ära teadvuse saladusi, mõiste olemust, sest füsioloogilised protsessid pole adekvaatsed isegi kõige elementaarsema psüühilise aktiga — aistimise või tajumisega. Füsioloog uuris ajutiste närviseosfe mehhanismi, erutus- ja pidurdusprotsesse jne. Ta seletas ära, kuidas tajumine füsioloogiliselt toimub, kuid psüühilist tajufenomeeni selles seletuses pole. Pole selles tajutava individuaalset nägemist. Psühholoog räägib tajust hoopis teisest aspektist. Psühholoogi meelest on taju, kui nii võib öelda, mitte «seespool», mitte närviaparaadis, vaid — kui imelik see ka ei ole — «väljaspool». K. Marx kirjutas: «... mõne eseme valgusmõju nägemisnärvile (füsioloogiline. — F. M.) ei tajuta nägemisnärvi enese subjektiivse ärritusena, vaid väljaspool silma oleva eseme objektiivse kujuna (psüühiline. — F. M.).»78 Psüühiliselt on taju alati justnagu kantud väljapoole organismi, ta on elati kujund, mis seisab teadvuse ees. «Teekäänaku tagant avanes mulle imepärane vaade. . .» Ja see vaade pole minus, ajukeskuste ajutistes närviseosfes, vaid teekäänaku taga, minu ees. Psüühiline on just nimelt välismaailmas, minu ees olevas maailmas, '-kujundites, mis

kangastuvad minu pilgule, kujundite emotsionaalsetes hinnangutes ja käsituses. Muidugi mõista ei samasta psühholoog «väljaspool asuvat» kujundit nende objektiivsete esemetega, mis tõepoolest asuvad väljaspool minu teadvust, eksisteerides objektiivselt. Järelikult psüühikast me räägime siis, kui hindame meie ees olevat objektiivset maailma kui meie poolt tajutud maailma.

K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn 1953, lk. 71 (minu sõrendus — F. M.)

100

Tajukujund . . . Sellele tulebki praegu mõelda! Kui tajumisprotsess seisneb selles, et aju peegeldab passiivselt välismaailma esemete ja nähtuste toimet organismile, siis võib asja järgmiselt ette kujutada. Meie ees on ese (näiteks põlev küünal) ja aju oma täievolilise esindaja — silmaga. On tarvis kindlaks teha, kus asub see sisemine küünla kujund, mis tekkis sellest, et valguskiired, mida küünal peegeldas ja tema leek vahetult silma saatis, avaldasid toimet silma võrkkestale.

Mispärast on nii tähtis leida see subjektiivne kujund? Aga sellepärast, et kogu psüühiline maailm moodustub sellistest kujunditest, need kujundid on rakukesed psüühiliste nähtuste võrgus. Niisiis — kuidas ja kuskohal ajus lokaiiseerub põleva küünla kujund?

Harilik kujutlus psüühilise peegeldamise protsessist kui passiivsest, kaemuslikust aktist lõi pildi, mis meenutab filmilindi valgustamist fotografeerimise momendil. Ranges vastavuses optika seadustega koonduvad küünla pealispinnalt peegelduvad ja leegist lähtuvad valguskiired silma optilisse tsentrisse ning projitseerivad võrkkestale tagurpidise kujutise (küünal leegiga allapoole). Seejärel pöördub kujutis kusagil ajus jälle ringi. Seda kujutist me näemegi, see ongi põleva küünla kujund. Kus ta asub, milliste seaduste järgi ese oma esialgse asendi tagasi võtab — kõigile sellistele küsimustele annab füsioloogia kunagi vastuse. Senini aga tuleb uskuda, et kujund tekib kusagil ajus . . . Mis puutub sellesse, et kujund uuesti normaalse asendi võtab, siis on isegi olemas spetsiaalne oletus, et kujutuse «teistkordset» pööret üldse ei toimugi. Seda teostab psüühika ise. Vastsündinu näeb algul kõike tagurpidi ja tajub maailma niimoodi senikaua, kui hakkab oma keha ruumis orienteerima. Korrigeerituna asjade tegeliku asendi poolt, lakkavad tagurpidised kujutised võrkkestal äkki õiget maailmataju segamast: laps nagu harjub sellega, et näeb kõike «tagurpidi», ja niimoodi hakkabki maailma õigesti nägema. Mäletan, kuidas mind koolipõlves hämmastas seletus tagurpidipöörde hookus-pookuse kohta . . . See jäi eluajaks meelde. Tähendab et tegelikult näeb silm kõike «uperkuuti», ja mina lihtsalt olen sellega harjunud! «Vahva,» mõtlesin siis. «Vahva, kuid. .. arusaamatu!»

Tõepoolest, palju on lihtsas, tavalises nägemistajus arusaamatut. Aga olgu kuidas on — aisting ja taju on sellelt seisukohalt närvisubstraadil ilmutatav foto, aineline jälg, mille jätab välismaailma esemete toime. Kuid, nagu võiski oodata, mida üksikasjalisemalt on uuritud tajumisproi-sessi, ,seda vähem on jäänud lootust selleks, et kunagi avastatakse närvisüsteemis põleva küünla jäljend. Eelkõige on ilmsiks tulnud, et silma ei saa võrrelda optilise riistaga. Silm, nagu füsioloogid mõnikord ütlevad, on «väljapoole ulatuv ajukooretükike». Võrkkesta välimise kihi valgustundlikud närvimoodustised transformeerivad momentaanselt vaigusvood

101

puhtfüsioloogilisteks protsessideks, neuronite ärrituseks, laskmata neil jätta kuhugi jäljendit kujutise näol. Teiste sõnadega — elektromagnetilised võnked muunduvad närviimpulssideks . . . Aga kus on siis küünla psüühiline koopia?

Silm sarnaneb pigemini televisiooniaparaadiga, mis muundab objektist lähtuvad valgusvood saatejaama radioelektronseadmete keeruliseks tööks. Ja nii nagu televisiooniaparatuuris toimuvate protsesside kogu kompleksis pole jälgegi kujutisest, nii ei saa seda olla ka peas. Tõsi küll, televiisor võib kineskoobil taas luua selliseid luminestsentskihi valgustuse muutusi, mida me tänu oma nägemise vastavale konstruktsioonile tajume -kui selle objekti väliste omaduste kordumist, millelt peegeldusid val -gusvood kusagil meist kaugel. Aga kas ajul on sellist võimalust? Ärritus, mis tekib võrkkesta välimise kihi valgustundlikes närvimoodustistes, kandub edasi kesknärvirakkudele. Samal ajal võtavad võrkkesta teised rühmad vastu ajukoore nägemiskeskustest tulevaid impulsse, reguleerides «tagasiside» protsessis võrkkesta üksikute alade ärritatavust. Meie ees on närvisüsteemi omapärane elu, närviprotsesside erutuse ja pidurduse, irradiatsiooni, kontsentratsiooni ja vastastikuse induktsiooni mosaiik. Närvisüsteemis toimuvad salapärased biokeemilised muundumised, ja ei ükski neist ega kõik need kokku ei taasta põleva küünla kujundit ei peas ega nägemisretseptoris.

Ei, kui me endiselt arvame, et tunnetus on välismaailma esemete kujundite peegeldumine peas, ajus, võrkkestal, siis just ajus tajumise momendil toimuvate protsesside füsioloogiline uurimine osutub kõige mõjuvamaks argumendiks maailma tunnetamatuse poolt. Kuidas siis muidu! Sest kui peas on vaid närvirakkude spetsiifiline elu, närviprotsesside biokeemia ja ei mingeid kujundeid, siis on psüühika tõepoolest vaid omaenda neuronite seisundite läbielamine.

Me seisame valiku ees: me kas jääme selle juurde, et tunnetus on esemete väliste joonte peegeldumine ajus, ning oleme seega sunnitud otsima edasi nende subjektiivseid kujundeid ajus, heites kõrvale tänapäeva neurofüsioloogia autoriteetsed tõendused; või siis, asudes füsioloogia poolele, peame loobuma pidamast tunnetust välismaailma esemete toime passiivseks peegelduseks. Selline on alternatiiv. Aga kus on alternatiiv, seal on ka vaidlus. Jälgime sedö vaidlust. «Aga mis tähendab «asudes füsioloogia poolele»? Olgugi tunnetuse käsitlemine passiivse kaemusena mitte väga range, võimalik, et see moonutab kuidagi psüühilise kujundi saamise tegelikku teed. Aga kujundit ma ju ometi näen! Kus ta on? Mis kombel ta minu ette tekib?» «Kus ta tekib? Teiste sõnadega — kus on praegu põlev küünal, mida te näete ja fajute? Imelik küsimus. Kus ta siis mujal on kui mitte leual!»

«Te vist naerate minu üle? Te ju teate väga hästi, et ma ei räägi tõeli-

sest, reaalsest küünlast, vaid tema psüühilisest kujundist. Seda ma ju näen, et tõeline küünal laua peal seisab. Aga kus asub minus tema kujund?»

«Pidage, te ju ise ütlete: «Ma näen küünalt, mis seisab laual.» Mis küünalt teil veel vaja on? Imelik tahtmine iga hinna eest maailma kahestada — küünal peas, küünal laual . . . Saage ometi aru, et pole ega ole kunagi olnudki mingit «teist» küünalt! On vaid täiesti reaalne objektiivne küünal. Seda te näetegi. See ongi teie, nagu te ütlete, visuaalne kujund.»

«Ja kas te mõtlete seda tõsiselt?» «Absoluutselt.»

«Ei usu. See on ju kõige puhtam subjektiivne idealism! Kuulake õige: «Minu visuaalne kujund ongi reaalne ese ise.» Nii, jah? Andsin ma teie sõnad täpselt edasi?» «Enam-vähem.»

«Aga kas ma ütlen sedasama, kui ma vahetan teie väites aluse ja öeldistäite koha: reaalne ese ongi minu visuaalne kujund?»

«Ei, formaalne loogika ägab sellise operatsiooni käes. Kaugeltki mitte iga ese pole minu visuaalne kujund. Lihtsamalt öeldes — ega ma kõiki esemeid ei näe. Need aga, mida ma näen või näinud olen, eksisteerivad sõltumatult minu tajust, ja selleks, et ma näeksin eset, peab ta eksisteerima. Minu taju kujund aga, ma kordan, ongi antud eseme väline pilt. Mingit muud kujundit pole.»

«Hästi. Jätame formaalse loogika mängust välja. Teie mõte viib mitte vormi poolest, vaid oma sisult välja subjektiivsele idealismile. Minu vormiline (ma rõhutan — vormiline!) viga otsustusega võimaldas teil demonstreerida, kuidas eklektiliselt ühendada usku esemete reaalsesse eksistentsi Berkeley subjektiivse idealismiga. Teie ebajärjekindlus ei pane mind imestama, järjekindel ei olnud ka George Berkeley ise, kes väitis, et eksisteerida tähendabki olla tajutav. Aga kas teie mitte sedasama ei räägi? Ma usun meeleldi, et teie isiklikult ei kahtle praegu esemete reaalses olemasolus. Ent tajust rääkides te ju praktiliselt samastasite tajukujundit ja tajutavat eset ennast! Te koguni hüüatasite minu poole pöördudes teatud paatosega: milleks küll on tarvis maailma kahestada?! On olemas see küünal, mida me tajume, ja ei mingit muud küünalt. Jah, aga kui pole mingit muud küünalt peale selle, mida me tajume, siis eksisteerida tähendab olla tajutav! Elagu Berkeley!»

«Just niinimetatud «kahestamise» tõttu kerkiski teaduse ette filosoofia põhiküsimus: mis on primaarne — kas tegelikkus või tema ideaalne kujund teadvuses? Kui te aga arvate, et psüühiline kujund ongi ese ise, siis fe kordate Joseph Dietzgeni tuntud viga, pöörates enne tema argumendid pea peale. Jah, Dletzgen ütles: kui juba teadvuse fakt (näiteks eseme psüühiline kujund nagu meil teiega) on olemas, siis on ta niisama

reaalne ja objektiivne kui näiteks laud.79 Te ju arvate, et laud ongi minu teadvuse fakt. Nahatööline Dietzgen, kes tuli iseseisvalt dialektilise materialismi põhiseisukohtadele ja laskis oma filosoofilistes töödes läbi üksikuid ebatäpseid formuleeringuid, eksis sõnadega, nimetades mõtet materiaalseks. V. I. Lenin tähendas tema keelekomistuse kohta üsna teravalt, et nimetada mõtet materiaalseks tähendab astuda ekslik samm materialismi segamiseks idealismiga.80 Teie teete paremal juhul sama vea, kui peate eset selleks visuaalseks kujundiks, mis teil tekib tajumis-protsessis.»

«Te olete süüdistanud mind seitsmes surmapatus, kuid, ma kinnitan teile, täiesti ilmaasjata. Aga muide — teie süüdistused tulid päris parajal ajal. Nüüd, kui te olete nõus mind lõpuni ära kuulama, püüan ma kogu aja silmas pidada, et on lubamatu materialismi idealismiga segi ajada, mis ehk võimaldab ära hoida edaspidiseid arusaamatusi.

Alustan siiski sellest, mis andis teile põhjust mind süüdistada. Kui me vaatame eset, siis näeme eset ennast, aga mitte veel mingit «teist» eset, eseme kujundit, mis tekib peas. Me ei näe muidugi kõike, mis esemes on, ja võib-olla mitte nii, nagu tegelikult on. Seepärast pole see, mis ma esemes näen, ja ese ise üks ja seesama. Seega pean ma nii nagu teiegi vajalikuks rõhutada, et eseme visuaalne kujund ja ese ise erinevad filosoofilises plaanis teineteisest printsipiaalselt, on gnoseoloogiliselt teineteisele vastandatud ja neid segi ajada tähendab teha eksisammu, sammu idealismi ja materialismi segiajamiseks. Ainus, millega ma nõus pole, on see, et minu peas peaks olema mingi eriline, «eseme teine kujund.»

«Mitte millestki ei saa aru! Kuidas siis nii? Te just äsja tunnistasite, et on olemas visuaalne kujund, mis pole ese ise! See ongi «teine» kujund, mitte aga «esimene», s. o. mitte ese ise! Kus ta siis on kui mitte peas?»

«Seal kus «esimenegi», laua peal . . . Pidage, pidage, laske mul lõpuni rääkida! Aga veel parem, kui avame kohe praegu selle raamatu ja loeme koos . . .»

«Peamiseks takistuseks nägemistaju ajumehhanismide õigel mõistmisel . . . oli see «retseptoorne» aistingute- ja tajudeteooria, mis valitses peaaegu jagamatult 19. sajandi)a QO. sajandi alguse psühholoogias ning neuroloogias . . .

Vastavalt sellele teooriale ... on aistimine passiivne protsess, mis tekib selle tulemusena, et väljastpoolt tulevad agensid ärritavad meeleorga-

79 J. Dietzgen kirjutas: «...kujutlus on meeleline, materiaalne, see on — tegelik... Vaim ei erine lauast, valgusest, helist mitte rohkem kui need asjad erinevad üksteisest.» (Tsiteeritud: V. I. Lenin, Teosed, 14. kd. lk. 223 — 224.)

80 Vt. V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 224.

neid. Ärritused siirduvad võrkkestalt ajukoore retsepfoorsetesse keskustesse, kus nad võtavad aistingute iseloomu; alles seejärel ühinevad need aistingud tajudeks, mis omakorda ümbertöötamise tulemusena muutuvad tunnetustegevuse keerulisemateks üksusteks.»

Näete nüüd, millise konkreetse teadusliku kuju võttis füsioloogias ja neuroloogias teile tuttav tunnetusteooria, mis käsitleb teadmiste omandamist passiivse kaemusaktina. Sellisel seisukohal olles pidid ka füsioloogid arvama, et aistingud, tajud ja kujutlused tekivad kui «teised) kujundid ajukoore retseptoorsetes keskustes. Pange tähele — autor nimetab antud seisukohta «peamiseks takistuseks ajumehhanismide õigel mõistmisel». Veel üks näide selle kohta, kuidas kaemuslikkus, tunnetusprotsessi selline käsitus, mis on meile tuttav pseudonüümi «püramiid» all, takistas loodusteaduslikke uuringuid. Aga loeme edasi . . . «Selle keerulise tee esimesi etappe kaldus «retseptoorne» aistinguteteooria pidama elementaarseteks ja passiivseteks füsioloogilisteks protsessideks, viimaseid etappe aga keerulisteks ja aktiivseteks psüühilise tegevuse liikideks. Sellest teooriast tulenes paratamatult... lõhe tunnetustegevuse elementaarsete ja kõrgemate vormide vahel . . .

Teisiti läheneb paljudele neist nähtustest reflektoorne taju -kontseptsioon, millele pani aluse juba I. M. Setšenov ja mida eksperimentaalselt põhjendas J. P. Pavlov .. .

Vastavalt reflektoorsele teooriale käsitletakse aistimist ja tajumist kui aktiivseid protsesse, mis on teatud määral valivad ja sisaldavad efe-rentseid (liigutus-) komponente ... I. M. Setšenov näitas, et nägemistaju iga akt lülitab oma koosseisu tsentripetaalsete (aferentsete) mehhanismide kõrval ka tsentrifugaalseid (eferentseid) mehhanisme. Silm, mis vaatab ümbritseva maailma esemeid, «kombib» neid aktiivselt, ja need «kompimisliigutused» lähevad koos silma liikuma panevatest lihas-test tulevate propriotseptiivsete signaalidega kui elemendid nägemistaju koosseisu . . . Niisiis — nägemistaju uurimine spetsiaalsetes tingimustes näitab, et nägemistajul on keeruline ehitus, mis põhimõtteliselt sarnaneb taktiilse tajuga, kus kompiv käsi eristab järjekindlalt mitmeid tunnuseid, mis järk-järgult ühinevad üheks simultaanseks tervikuks (A. I. Kotljarova, 1948; B. G. Ananjev, 1959). Geneetilised uurimused (Pia-get, 1 935; A. V.

Zaporožets, 1960; V. P. Zintšenko, 1958, jt.) on näidanud, et ka lapse nägemistaju teeb läbi vastavad arenguetapid: algul eseme laiahaardeline «läbikatsumine» käega ja silmaga ning alles siis kontsentreeritud, koondatud tajumisvormid. Kui nägemistaju tingimused komplitseeruvad, muutub tajutava objekti ja eriti tema kujutise üksikutes tunnustes orienteerumise protsess uuesti laiahaardeliseks ja silmitsemine muutub eseme pikaajaliseks «läbikatsumiseks» liikuva silma poolt.»81

81 А. Р. Лурия , Высшие корковые функции человека и их нарушение при локальных поражениях мозга, Изд-во МГУ, 1962, lk. 104—115.

Meil teiega pole mõtet süveneda praegu nägemistaju üksikute etappide neurofüsioloogiliste karakteristikate peensustesse. Ma loodan, ?t te panite tähele kõige peamist: aktiivses, otsivas liikumises silm «kom-bib» eset. Jah, meie nägemisorgan sarnaneb pigemini käega kui fotoaparaadi objektiiviga. Muide, te ju ei esita mulle küsimust: kus on eseme raskus, kõvadus, soojus, kuju ja muud käe liikumisega aistitavad omadused? Siin te ütlete täpselt sedasama, mis mina nägemistaju kohta ütlesin: käsi aistib eseme enese reaalset kuju, leiab selle eset kompides. Mispärast te aga reageerisite nii tormiliselt, kui ma ütlesin, et eseme silmaga leitav vorm kuulub esemele endale? Ja-jaa, silm just nimelt «kombib» eset, libiseb üle selle, ja nagu käsigi (muidugi, mitte sõna otseses mõttes, kuid ma kasutan siin teadlikult seda head analoogiat) reprodutseerib oma liikumises eseme vormi. Kus on siis eseme vorm, visuaalne kujund? Kas peas? Ei, täites kuulekalt ajukoorelt tulevaid käske, leiab nägemise närviaparaaf vahemaa tagant elektromagnetiliste, valguslainete abil üles reaalselt eksisteerivad esemed ja mööda nende pealispinda libisedes justnagu reprodutseerib oma erakordselt keerulises liikumises nende kuju. Ja tulebki välja, et visuaalne kujund on silma liikumine mööda eset. Ta on samavõrd minu sees kui väljaspool mind, ja ilma välismaailma esemeta, ilma tema reaalse vormita, miile leiavad meeleorganid, pole mingit erilist, ainult minus eksisteerivat «teist» kujundit.

Too laual seisev küünal, millest meil juttu oli, ei asunud pähe selle tõttu, et käsi teda pimeduses kobas ja ta põlema süütas ning et silmad kohe temast «kinni hakates» leidsid ta ja nägid teda. Just seda ma tahtsingi öelda, kui rääkisin, et küünal, mida ma näen, seisab laual. Kus on siin siis subjektiivne idealism? Tunnistage, et te kiirustasite.»

«Tunnistan, ja seda suurema heameelega, et alles nüüd sain ma tõesti aru, kui suur võim on traditsioonilisel, kaemuslikul kujutlusel tunnetusprotsessist! Seda ma ju tegelikult oofasingi, et ajus võib leida meie küünla iseseisvalt eksisteeriva kujundi, omamoodi foto. Jah, aga kuidas on siis lugu mälukujunditega? Ja unenägudega? Ma näen ju suletud silmadega eset, mida ei ole! Kus on siis mälu- või unenäokujund? See on ju ilmselt minus! Ja kui on võimalik, et mälukujund eksisteerib minus, SIIS . . .»

«Ei! Kui imelik see ka ei ole! Kui inimene näeb unenägusid, on kogu tema nägemisapaiaat liikvel. Suletud laugude all silm töötab, silm on liikvel, alludes jällegi ajukoorest tulevatele impulssidele. Ja nii liikudes ta nagu kordab seda «kompimist», mida ta tegi ärkvel olles, «hakates kinni» reaalse eseme pealispinnast. Täpselt sama lugu on meenutamisel. Pingeliselt meelde tuletades, kuidas see või teine objekt välja näeb, pilgutame me hoolega silmi, püüdes nende liikumises korrata cbjekti välist pilti.»

Ent jätame nüüd selle vestluse.

Kui me meenutame eset, mida ei ole, me ikkagi nagu näeme teda enda ees. Mälu kujund, millel puudub konkreetse, vahetult silme ees seisva objektiivse eseme ilmekus, on ähmane ja laialivalguv; unenägudes on see tihtipeale eriskummaline ja fantastiline, hallutsinatsioonide korral haiglaselt konkreetne ja pealetükkiv. Ent kõigil juhtudel täidab ta reaalse välisobjekti aset. Ja ainult subjektiivne idealism, spekuleerides sellega, et psüühiline (aisting, taju, kujutlus) eksisteerib kui kujundi projektsioon, kui meie ees seisvate kujundite läbielamine, samastab inimese psüühilist maailma, reaalse, objektiivse maailmaga. Ega siis mineviku ja tänapäeva idealistide paljud argumendid muidu algaks nõutu küsimusega: kuidas saab reaalselt eksisteeriva ja tajutava objekti kujundit eristada hallutsinatsiooni või unenäo kujundist? See küsimus esitati mitte ainult 1710. aastal, vaid ka 300-ndail aastail enne meie ajaarvamist. Siin on aga väljavõte tõsisest, arukast raamatust, mis on kirjutatud 1948. aastal: «Võib-öelda, et unes võin ma mõelda, et ma olen ärkvel, aga kui ma tõepoolest ärkvel olen, siis ma tean, et olen ärkvel, (s. o. tajun reaalselt eksisteerivaid objekte, mitte aga kujutluse loodud une-näokummitusi. — F. M.). Ma aga ei näe, kuidas me omandame sellise usu; ma olen tihti unes näinud, et ärkan üles; ükskord, kui ma olin võtnud annuse eetrit, nägin seda unes ligemale sada korda ühe uneaja jooksul. Me ignoreerime unenägusid tegelikult sellepärast, et nad ei vasta elu tõelisele kontekstile, kuid see argument ei ole otsustav, nagu seda on näha Calderoni näidendist «Elu on unenägu». Ma ei arva, et ma praegu magan ja und näen, kuid ma ei suuda seda tõestada. (Minu sõrendus. — F. M.). Sellegipoolest olen ma täiesti kindel, et ma elan praegu midagi läbi, olgu siis unes või ilmsi.»82 Jah, ka tänapäeval ei näe lord Russell võimalust eristada reaalse objekti aistingut unenäost: võib-olla ärkame iga päev ainult. . . unes ja meil seisab alles ees ärgata ükskord päriselt, lõplikult? Russellil ei ole vahendeid selle väite ümberlükkamiseks.

Mis siis ikka! Tunneme Russellile kaasa. Meile on aga selge, et tegelikkuse tajumine on aktiivne protsess, kus organism «kombib» välismaa-Mma eseme jooni, tegelikkust tajuda tähendab näha välist, mis on nagu kujundist väljapoole toodud. Psüühiline taju- (kujutlus-jms.) kujund «sulab ühte» objektiivse välismaailma esemega. V. I. Lenin kirjutas: «Tekib küsimus, kuidas võivad inimesed, kes ei ole hulluks läinud, väita kaine mõistuse ja kindla mälu puhul, et «meeleline kujutlus (millistes piirides, see on ükskõik) ongi väljaspool meid eksisteeriv tegelikkus»?»"3 Tõeline filosoofiline probleem seisneb «meelelise kujutluse» õiges vahe-

S2 Б. Рассел, Человеческое познание, lk. 204. 83 V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 99.

korras «väljaspool meid eksisteeriva tegelikkusega», mitte aga selles, et tõandada aisting füsioloogiliseks või leida otsest seost neuronite seisundi ja . . . objektiivse maailma kujundite vahel. Siin ei ole ilmselt tegemist probleemiga, vaid pseudoprobleemiga, mis on üles kerkinud nende inimeste mõtlemise sirgjoonelisuse ja piiratuse tõttu, kes võibolla tahaksidki olla materialistid, kuid pole lihtsalt suutelised vabanema subj-kti ja objekti vahekorra kaemuslikust käsitlusest. Kogu (marksismile) eelneva materialismi peamiseks puuduseks pidas Marx kaemuslikkust. Kaemusliku materialismi suunitlus, mis on sirgjooneline ja ühekülgne nagu kogu metafüüsikagi, sunnib teadlast käsitlema subjekti välismaailma objektide toime suhtes passiivsena. Ese on pitsat, aju kirja-lakk ... Et tundma õppida jäljendi omadusi ja iseärasusi, tuleb loomu-

likult uurida lakki ennast. Siis on iseenesestmõistetav, et jäljend on sisuliselt pifsafijoonise lihtne koopia. See ongi see kurikuulsa psühhofüüsilise probleemi loojate loogika!

Ent aju pole kirjalakk ega organism ainetükk, millele välismaailm oma pitseri vajutab. Isegi loom «kombib» eset ning fikseerib selle kuju ja muid omadusi vastavalt oma vajadustele, rääkimata juba maailma ümberkujundamisest inimese poolt. Seepärast pole aistingud, tajud jms. selle peegeldus, mis peas on, vaid nad peegeldavad pea abil välismaailma.

Eseme nägemine, suhtumine temasse, tema tajumine välisena, vastuseis-vana on tingitud organismi elutegevuse iseloomust ja esemest enesest. Organismi seisundit, esemete tajutud omaduste läbielamist võib nimetada läbielamiseks niivõrd, kuivõrd esemed mitte lihtsalt et rahuldavad füsioloogilist vajadust, vaid hoiatavad hädaohu eest, signaliseerivad toidust, sunnivad organismi tegutsema, otsima, ennast peitma, ründama . . . Psüühilise peegeldamise peamiseks mehhanismiks ongi kohanemine, mis toimub väga mitmesuguste loodusesemete ja -nähtuste kasutamise kaudu organismi vajaduste rahuldamiseks.

Elutegevus toimub sisemise ja välise dialektilises ühtsuses. Kõige alge-lisemadki organismid eksisteerivad pidevas vastastikuses toimes mitmesuguste väliskeskkonna teguritega. Keskkonna nähtused, mis ei ole organiga vastastikuses toimes, mis ei murdu organismis tema talitluse seaduste järgi, ei kuulu rangelt võttes keskkonna hulka. See ei ole väline, vaid on midagi kõrvalist, millel pole organismiga otseselt tegemist.

Mõista, et väline on üksnes see, mis kaob, kuid pole veel kadunud sisemises, et sisemine on ühtlasi välise teisitiolemine, tähendabki tabada loodust salajastel momentidel, mil ta oma olemust paljastab. Organism on elutegevuse protsessis alati murdunud välispilt, ümbertöötatud keskkond. Iga reaktsioon välismõjule on organismi sisemine seisund, milles jätkub väliskeskkonna seisund. Mitte aga mehhaaniliselt, vaid nimelt

selles vormis, mida organism juba on. Nii näiteks on taimede fotosüntees taimeks saanud päikese eriline elu. Ei, ei maksa endale ette kujutada joonisfilmi kaadreid: päikesekiired kerivad ennast sujuvalt säravale niidikerale, millest aegamisi ilmuvad nähtavale lilleõie kontuurid. Helde ja ammendamatu päike jääb iseendaks, ja pole piiri tema olemise avaldumisvormidel. Ta on kõikjal, kõiges ja alati isemoodi. See on tema, ja juba enam mitte tema. Jäädes meie planeedisüsteemi keskpunkti, kiirgub ta ühtlasi igas välgus ja peidab ennast iga lehekese keemilistes protsessides.

Taim sirutub päikese poole, pöörab oma lehed päikesele vastu . .. Kogu taimorganism on pingeliselt päikesega ühte sulamas, ja päike, nagu on ette nähtud taimeriigi seadustes, transformeerub elukemismiks ja -mehhanismiks. Taimorganism on vastastikuses toimes päikesekiirtega, järgneb nende kutsele, kuid ... ei aisti seda. Selles asi ongi, et antud organism allub veel liiga otseselt päikese käsule, jaatab ümbritseva keskkonna tingimustes veel liiga passiivselt. Taimel on kindel «pind jalge all» ja üsna stabiilsed sidemed keskkonnaga. Taim võib lubada endale luksust olla liikumatu ja, kasvades visalt sisse ümbritsevasse maailma kindlalt püüda paratamatut.

Olikeerulisi vastastikuseid seoseid väliskeskkonnaga, mida taimorganism biokeemiliselt ümber töötab, võib kõige üldisemas plaanis iseloomustada kui vahetuid seoseid: taim asub kogu aja enda tarvis homogeenses keskkonnas, mis on vajalik ja piisav

eluks. Väliskeskkonna toime «jäljendid» seisnevad siin õieti taime sisemiste protsesside spetsiifikas. Taim võib «pöörduda päikese poole», avada ja sulgeda oma õie kroon-lehti jms., kuid taime käitumine on vahetu füsioloogiline vastastikune toime keskkonnaga. Sellises käitumises pole esemelisust, pole korrelatsiooni esemega. Organism reageerib stereotüüpselt teda otseselt puudutavatele keskkonna muutustele (ärritafavus), kuid ei aisti neid muutusi, sest need ei eksisteeri tema jaoks kui väline. Tõepoolest, tema jaoks on väline sisemine.

Looma organism «ei oota looduselt armuande», vaid otsib neid, otsib aktiivselt, valivalt ja visalt. Nabanöör on katkenud, organism on jäetud omapead. Joosta ja otsida, kaitsta ennast ja rünnata, olla liikvel, asuda muutuvas keskkonnas ja pidevalt ise muutuda — selline elu nõuab ka vastavat organisatsiooni. Niivõrd arvukate ja mitmekesiste funktsioonide täitmiseks on vaja spetsialiseeritud sise- ja väliselundeid, mis omakorda nõuab nende tegevuse pidevat koordineerimist.

Organismi mitmekülgset, keerulist ja diferentseeritud elutegevust vastastikuses seoses keskkonnaga koordineerib närvisüsteem. Suunates looma aktiivset käitumist, garanteerib ta organismi adekvaatseid reaktsioone mitte ainult bioloogilist tähendust omavatele ärritajatele, vaid ka kõige mitmesugusemafele nähtustele, mis on objektiivselt nendega seotud ja

mis seega nagu annavad neist eeiinformatsiooni. Loom hindab meele-organitega «haaratavaid» objektiivse maailma esemeid ja nähtusi kõigi omandatud kogemuste ja iiarjumusfe alusel, mis esinevad signaalidena, tegutsemisstiimulina.

Looma käitumist teatud olukorras kinnistab tingimatute ja tingitud reflekside mehhanism. Ent tingitud refleksi mehhanism toimib ju vaid siis, kui on pidevalt olemas tagasiside, kui toimub pidevalt bioloogilise fegut-sem.sstiimuli projitseerimine refleksi väljatöötamise välistingimustele. Mis stimuleerib silmalihaste kokkutõmbumist? Mis sunnib silma mööda eseme pealispinda liikuma? Ese ise! öeldu käib organismi käitumise kohta tervenisti. Oskus näha, haista, jälitada, ära oodata, hädaohu eest põgeneda jne. on oskus reprodutseerida tegevuses esemeid ja esemelisi situatsioone. Ja see kordamine säilib alalises võimaluses sooritada vajaduse korral antud toimingut. Eset ei ole silme ees. Kui aga miski teda meenutab, siis silmalihased, kogu nägemisanalüsaator «otsib» eset, kordab toimingut, mis ta sooritab eseme vahetul nägemisel, joonistab, reprodut-seerib eset. Toimingud projitseerivad reaalsele maailmale nende poolt reprodutseeritavaid eseme kontuure ja . . . organism elab taas eset läbi nagu siis, kui see päriselt tema ees seisaks. Aga mis tähendab «elab läbi»? See tähendab, et kogu senise kogemuse jälgede süsteem84, kõigi esemeid ja esemelisi situatsioone reprodutseerivate meeldejäänud ja kinnistunud toimingute süsteem (s. o. tegevuse korratud ja meeldejäänud välismaailm, milte aga füsioloogiline protsess kui niisugune) reageerib teatud viisil organismi ette ilmunud uuele kujundile. Välismaailma esemete eriline, suhteliselt iseseisev elu, mida nad nüüd elavad, välismaailma esemed, mis korduvad ja säilivad lakkamatus kogemuses, organismi elutegevuse harjumuste terviklikus süsteemis, ongi looma sisemine, psüühiline maailm.

Seega on psüühiline (looma «subjektiivne» sisemaailm) välise füüsilise maailma sünnitis, tema reprodutseering, tema peegeldus. Järelikult ei tule psüühilist otsida neuronite puhtfüsioloogilises vastastikuses toimes, vaid selle toimega tagatavates organismi käitumisafctides välismaailma objektide suhtes. Seepärast on alust oletada, et

looma ja inimese kõrgema närvitalitluse füsioloogiline mehhanism iseenesest ei erine omavahel põhimõtteliselt. Muidugi on homo sapienši keerulisemal ajuorgani-satsioonil ja bioloogil istel eripärasustel suur tähtsus: inimorganismi uus bioloogiline struktuur võimaldab inimesel osa võtta teistest, hoopis keerulisematest seostest ja suhetest keskkonnaga ja endataolistega. Kui tavaliselt räägitakse sellest vahest, mis torkab silma näiteks inimese ja ahvi

81 Just nimelt süsteem, sest organismi vastastikused suhted maailmaga pele kaootilised: organismi toimingud ja ümbritsev keskkond ise on kooskõlastatud, korrastatud, «süstematiseeritud» loodusseaduste objektiivse püsivuse läbi.

aju võrdlemisel, siis antud tekstis on niisama kohane meenutada ka teist. Kes meist ei teaks juhtumeid, kus metsloomade emasisendid on «kasvatanud» inimlapsi? Need lapsed ei erine oma füsioloogiliselt organisatsioonilt mitte millegi poolest oma arvukatest eakaaslastest, kes inimeste hulgas elavad. Nii aju maht, struktuur kui ka kaal on kõik nagu inimestel ikka. Ent, nagu te mäletate, aju ei hakanud mõtlema, ei hakanud mõistma ega aru saama, neil juhtudel aga, kui laps oli mõtlemisvõime juba omandanud, kaotas ta selle oma uute toitjate ja «kaaslaste» ühiskonnas. Inimaju füsioloogia täitis edukalt kõiki looma funktsioone keskkonnaga kohanemisel, kuid ei taganud inimpsüühika, inimteadvuse tekkimist. Ei, nähtavasti ei ole inimese teadliku psüühilise elu ja looma ebateadliku psüühilise elu erinevuse põhjuseks mitte füsioloogilise substraadi erinevus! Mitte füsioloogiline substraat kui niisugune ei produtseeri ega määra inimese psüühilist sisemaailma. Järelikult ei tule selleks, et leida põhjust, miks inimese psüühika erineb kvalitatiivselt looma psüühikast, uurida erinevusi füsioloogilistes mehhanismides, vaid erinevusi eluviisis, selles, milline on vastastikune toime objektiivse, materiaalse välismaailma esemetega. Ja kui me tahame formuleerida õigesti psühhofüüsilist probleemi, siis selle suhte «füüsiliseks» küljeks, mida ta uurib, ei või ega tohi olla «füsioloogiline», vaid eelkõige «füüsikaline», «keemiline», «bioloogiline», lühidalt — kõik mateeria liikumise vormid, mis objektiivselt seisavad meeleorganite ees välismaailma esemete ja nähtustena.

2. Reaalse elu keel

Nii me siis tegime veel ühe keeru oma jutustuse käänulisel teel. Kui eelmine osa algas sõnadega «teadvus on olemas isiksusel», siis lõpus esitatud mõtted sunnivad meid uuesti ühiskonna poole pöörduma. On ju indiviidi sisemaailm, tema psüühika teatud mõttes see välismaailm, mida indiviid on võimeline leidma väljastpoolt. Otsimisvõime ja otsimis-vahendid ei olene aga mitte ainult inimorganismi nii- või teistsugusest morfoloogilisest (anatoomilisest) ehitusest, vaid suurel määral eluviisist (vilumustest, kogemustest), mis on füsioloogiliselt kinnistunud kõrgema närvitalitluse niinimetatud «funktsionaalsetes organites»85. Inimese eluviis, niisamuti kui moodused ja vahendid tema vastastikuseks toimeks välismaailma esemetega ja endataolistega, oleneb omakorda ühiskonna eluviisis,!.

85 А. Н. Леонтьев, Проблемы развития психики; О социальной природе психики человека («Вопросы философии», 1961, № 1); Мышление («Вопросы философии», 1964, № 4); А. Р. Лурия; Мозг и психика («Коммунист», 1964 г. № 6).

Sellelt seisukohalt on tavaliseks lõivuks inimese olemuse antropoloogilisele käsitusele katsed määratleda inimese sisemaailma spetsiifikat tema meeleorganite ja aju. füsioloogiliste eripärasuste analüüsi teel. Algul tavaliselt rõhutatakse, et looduslikud, meelelised peegeldamisvahendid on loomal ja inimesel ühed ja needsamad, siis aga viiakse sisse erakorraline täiendus: teine signaalsüsteem — keel kui sotsiaalne nähtus. Ei maksa unustada, ef põhimõtteliselt samadel positsioonidel on ka Russell. Ainult et ta on selle seisukoha suhtes hoopis järjekindlam, jõudes paratamatult välja skeptitsismi ja subjektiivse idealismini. Mis siin vaielda, maailma meelelise tajumise vahendid on inimene pärinud oma ahvist esivanematelt. Oskust orienteeruda pidevalt muutuvates väliskeskkonna tingimustes, oskust spetsialiseeritud elundite liikumises reprodutseerida asjade eluliselt tähtsaid omadusi, otsida neid, reageerida käitumisega nende bioloogilisele «tähendusele», s. o. looma «situa-tiivset intellekti» (H. Wallon) tagab tema arenenud kõrgem närvi-talitlus.

Looma käitumist juhib pärilik bioloogiline «kood» — tingimatute reflekside süsteem, millede baasil üksikisendi arenemise protsessis (ontogeneesis) kujuneb välja paindlik, liikuv pealisehitus — tingitud refleksid. Tänapäeval teab neid tõdesid iga koolilaps. Ent mitte iga koolilaps ei pööra tähelepanu küllaltki tähtsale pisiasjale: looma individuaalne käitumine, tema valiv suhtumine välismaailma esemetesse on nagu varakult, enne kogemust ette ära määratud liigi bioloogiliste vajaduste kogusummaga. Loom näeb teda ümbritsevas maailmas ainult seda, mida tal on vaja näha, mille tajumist on ette valmistanud liigi evolutsioon ja mida organism nagu ootab. «Kui loomal ei ole instinktiivset suhtumist antud asjasse ... ja antud asi ei ole seoses selle suhtumise reali-seerimisega, siis sel juhul ka asi ise nagu ei eksisteeri looma jaoks.»88 Kuid loom ju ometi näeb tema jaoks mitteeksisteerivat asja. Inimene tajub iga asja, mis tema nägemispiirkonda satub. Aga kui ta mingitesse tähtsatesse mõtisklustesse süvenenult kõrvale kaldub? Siis me ütleme tavaliselt, et inimene ei märka, mis tema ümber toimub. Nii tekib väga õnnestunud analoogia, mis aitab A. A. Leontjevil selgitada, kuidas eksisteerivad looma jaoks asjad ja nähtused, millel pole otsest bioloogilist tähendust. Ta kirjutab järgmist: «T-E lähete mõtteisse vajunult mööda tänavat. Teel kohtate inimesi, annate neile teed; te näete maju ja autosid; jääte teeristil seisma, oodates valgusfoori rohelist signaali — ja kõik see toimub automaatselt, ebateadlikult või, nagu öeldakse, alateadlikult, sest te mõtlete sel ajal oma mõtteid. Umbes samuti tajub enda ümber toimuvat ka loom, ainult selle olulise vahega, et ta pole seejuures süvenenud oma mõtetesse, sest tal pole neid.

s' А. А. Леонтьев, Возникновение и первоначальное развитие языка, М, Изд-во АН СССР, 1963, lk. 12..

Arendame analoogiat edasi. Te kiirustate üle tänava minema, kuid olete sunnitud peatuma ja mööduvad sõidukid läbi laskma. Kui te seejuures millestki muust mõtlete, siis

tajufe sõidukeid lihtsalt kui mingit tüli ja takistust oma teel, mõtlemata sellele, kas teie ees on autobuss või trollibuss, sõiduauto või veoauto, liiatigi veel sellele, mis marki need autod on. Tuntud saksa psühholoogi Uexkülli arvates tajub loom ümbritsevat maailma just samamoodi.»87

Sellele võib vaid lisada, ef loomal puudub võimalus hinnata ühtesid või teisi asju oma teel takistusena, tülina jne. Teiste sõnadega — loomal pole mitmesuguseid takistuste liike üldistavaid mõisteid. Igat välismaailma eset tajub loom ainult kui individuaalset. Ja tajumisel suhtub ta ükskõikselt ja tähelepanematult asja sellistesse omadustesse, millega pole seotud tema instinktiivne suhtumine maailmasse.

Sellises seoses tundub eriti naiivsena mõningate mineviku (ja tänapäeva) filosoofide arusaamine inimtunnetuse protsessist, mis koosnevat kahest astmest; tunnetuse aluseks on meil loomadega ühine meeleline aste (1), mille baasil tekib teatud sotsiaalne, ühiskondlik lisand — keel ja keeleline mõtlemine (2). Ent loom, kes tajub tähelepanematult ja ükskõikselt kõike, mis kuulub väljapoole tema individuaalsete vajaduste raame, ei ole võimeline eritlema objektiivses maailmas esemete suhteid. Selline «meeleline aste» ei või põhimõtteliselt saada mõistelise üldistuse aluseks. Jääb vaid üle haletseda seda inimest, kes on sunnitud leppima «temale loomadega ühiste» tunnetusvahendifega. Tegelikult aga satub sellise inimese olukorda see, kes kasvab ja areneb väljaspool ühiskonda. Niisugused juhtumid räägivad aga vaid sellest, et keskkonnaga toimuva meelelise kontakti bioloogilised vahendid, mis me oleme pärinud oma loomselt esivanemalt, pole iseenesest suutelised mingiks tunnetuseks, kui neid ei juhi põlvkondade ühiskondlik-ajalooline koge-mus.Es

inimese meeled on saanud «teoreetikuteks» (Marx), ja ainult seetõttu nad ongi inimmeeled, ainult seetõttu on indiviid võimeline midagi nägema, kuulma jms. inimese kombel. Looma meelelised tajud aga

87 А. А. Леонтьев, Возникновение и первоначальное развитие языка, lk. 12 — 13.

88 On muuseas esinenud selline ajalooline juhtum, mis võimaldab meil esile tuua isiksuse psüühika kujunemise paratamatust. Laps, kellel on olemas kõik «meile loomadega ühised» tajumisvahendid, minetas oskuse (kui tal see oligi) tajuda seda, mis inimesele eelkõige silma torkab, minetas oskuse (või ei suutnud ära õppida) olla inimene, isiksus. Lapsest (Oiga Skorohodova), kes oli kaotanud haiguse tagajärjel nägemise, kuulmise ja kõnevõime, sai tänu oskuslikule juhtimisele nende poolt, kes antud juhul kujutasid endast põlvkondade ühiskondlik-ajaloolist kogemust, poeet, teadlane, tõeline loov isiksus. (Vt. O. Скороходов a. Как я воспринимаю и представляю окружающий мир, Москва 1954.)

mitte ainult et ei ole «teoreetilised», nad on koguni puhtempiirilised, veel täpsemalt ja lihtsamalt öeldes — bioloogilised, instinktiivsed. Asjade meelelised kujundid, mis tekivad ainult bioloogilise kohanemise seaduste järgi, ei saaks orienteerida indiviidi psüühikat selles mitmeplaanilises esemete maailmas, mida nimetatakse ühiskonnaks. Seega ei saaks nende abil teadmisi omandada. Meeleorganid omaette ju lihtsalt ei eksisteeri. Orienteerituna oma «omanike» ühe või teise olemis-voWn i poolt, häälestuvad nad antud olemisvormi seaduste järgi ja nende tegevuse tulemust — maailma meelelist peegeldust — ei määra üksnes objekt ise ega üksnes meeleorgani ehitus, vaid ka see, mis

kombel teostub organismi side, vastastikune toime välismaailmaga. Ühiskondliku inimese psüühika erineb looma psüühikast mitte talle immanentselt omaste «lisandite» poolest, vaid selle poolest, mille poolest üldse ühe indiviidi sisemaailm erineb teise indiviidi omast, — nende välismaailma, nende olemise poolest. Olemises tulebki otsida põhjust, miks inimese psüühika erineb kvalitatiivselt looma psüühikast.

Inimesed eraldusid loomariigist ja said inimesteks tänu kollektiivsele tööle. Me ei hakka siinkohal refereerima F. Engelsi klassikalisi teoseid «Töö osa ahvi kujunemise! inimeseks», «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine» jt. Vaevalt et keegi meie lugejatest ei kujutaks endale ette, kui tähtsat osa etendasid tööriistad inimese kujunemise protsessis. Nendele, kes spetsiaalselt uurivad antropogeneesi (inimese tekkimise) probleeme, võib soovitada ulatuslikku antropoloogiaalast kirjandust.89 Räägime siin ainult kõige vajalikumast. «Tähelepanematud» kõige selle suhtes, mis ulatus kaugemale nende bioloogilistest vajadustest, olid meie kauged esivanemad — inimahvid — sunnitud pidevalt kasutama, alal hoidma ja seejärel ka täiustama mitmesuguseid looduslikke esemeid, mis täiendasid individuaalsete bioloogiliste toiduhankimis-, kallaletungija kaitsevahendite arsenali. Loodus ise on ükskõik kui hästi või halvasti relvastanud iga looma raskeks olelusvõitluseks. Ja seepärast loom elab, eristamata ennast ja oma eluks vajalikke vahendeid loomulikest loodus-

89 Kõigepealt tasuks tutvuda kogumikuga «Происхождение человека и древнее расселение человечества», Москва 1951, samuti järgmiste töödega: Э. Г. Вацуро, Исследование "высшей нервной деятельности антропоида (шимпанзе), Москва 1948; Н. Ю. Войтонис, Предыстория интеллекта (К проблеме антропогенеза), Москва-Ленинград 1949; Л. С. Выготский, Развитие высших психических функций. Из неопубликованных трудов, Москва 1960; П. П. Ефименко, Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени, Ленинград 1938; М. Ф. Нестурх. Происхождение человека, Москва 1958; Ю. И. Семенов, «Происхождение семьи, частной собственности и государства» Ф. Энгельса и современные данные этнографии. «Вопросы философии», 1959, Na 7, jt.

likest seostest keskkonnaga; ta lihtsalt ei märka neid, nii nagu inimenegi tavaliselt ei märka, et ta hingab. Spetsiifiline tegevus aga, mis on suunatud karja-kollektiivi eluks vajalike tööriistade säilitamisele ja täiustamisele, tähendab nende objektiivset eraldamist bioloogilise eksistentsi üldisest voolust.90

Kollektiivse töö riistad omandavad objektiivselt teise tähenduse kui nende asjade omadused, mida tajuvad loomad. Eelkõige tööriist iseenesest ei rahulda otseselt ühtki bioloogilist vajadust. Tema kuju, lõhn, värvus, raskus ja muud meeleliselt tajutavad omadused ei kutsu esile mingeid emotsioone, mis on seotud vajadusega toidu järele, ei too mingit otsest rahuldust. Teiselt poolt ei saa ürgkari enam ilma tööriistadeta eksisteerida, iga üksikisend aga ei saa rahuldada vajadust toidu järele. Järelikult tekib vajaduse ja selle rahuldamise vahel ajavahemik tulvil toiminguid, mis esiteks otseselt bioloogilise vajaduse rahuldamisele ei vii ning teiseks toimuvad otseses ja alalises sõltuvuses teiste karjaliik-mete toimingutest. Teiste sõnadega — see ajavahemik pole midagi muud kui tööriistade valmistamine.

Algul oli tööriistade valmistamine instinktiivset laadi ega viinud ürginimese psüühikat tavalise «situatiivse intellekti» piiridest kaugemale. Näiteks toimus pihukirve alaline

kasutamine ja täiustamine, s. o. töötlemine üksikisendite poolt nagu harilik tööeelne tegevus: ahv kasutab looduslikes tingimustes kive ja keppe kaitseks ja kallaletungiks, kasutab abivahendeid selleks, et oksalt puuvilju kätte saada jms. Erinevus tavalisest tööeelse:t esemetega manipuleerimisest seisneb siin selles, et raske kivi muutub ürginimese alaliseks kaaslaseks, on nagu tema bioloogiliste «tööriistade» loomulikuks jätkuks. Ja veel: manipuleerides sellise tööriistaga teda otseselt kasutamata, tagus ürginimene sellega vastu teisi kive, tagus teise kiviga vastu seda, rakendades suurima heameelega parandatud varianti, mis lõpuks juhuslikult välja tuli. Pikapeale muutub see «kõrvalharrastus» harjumuspäraseks ja isegi vajalikuks. Asi on selles, ei täiustatud tööriistad on ustavamad ja töökindlamad. Ja ürginimesed hakkavad, esialgu küll veel ebateadlikult, otsima kivide hulgast parajaid ja tegema neid teise kivi abil käepäraseks. Kordame veel, et esialgu et ulatunud selline keeruline fegevusliik põhimõtteliselt loomade «situatiivse intellekti» piiridest kaugemale. Ent vahepealse tegevuse muutumine alaliseks objektiivseks vajaduseks tähistab teise — mitte enam bioloogilise, vaid juba ühiskondliku vajaduse tekkimist. Sest nüüd

99 Lihtsuse mõttes tähendame, et kui meil tuleks hingamiseks kasutada mingit spetsiaalset seadeldist, siis muutuks see oma funktsiooni ja otstarbe tõttu spetsiifiliseks tähelepanuobjektiks. Analoogiliselt sellele kerkib esile, muutub alaliseks tähelepanuobjektiks mis tahes protees, ku.g. enne seda, kui protees kahjuks vajalikuks osutus, funktsioneeris elund märkamatult.

oleneb edu ka keskkonnaga kohanemisel, olelusvõitluses mitte organismi funktsioonide bioloogilistest muutustest ja elundile vastavast ümber-korraldumisest (kuigi need muutused jätkuvad veel), vaid tööriistade enam või vähem õnnestunud muutumisest. Organismi arenemine hakkab alluma tööalase tegevuse funktsioonidele ja ülesannetele. Seoses inimkeha sellise organisatsiooni saavutamisega, mis rahuldab täielikult igasuguseid tööriistadega manipuleerimise vorme, lakkab bioloogiline evolutsioon selle sõna otseses mõttes. See toimus kromanjoonlase staadiumis, kellest tänapäeva inimene erineb niivõrd vähe, et võib isegi antropoloogide kombel öelda: kui kromanjoonlased oleksid elanud meie päevini, oleks nende «rass» saanud võrdõigusliku koha inimrasside peres. Antropogeneesi protsessis toimunud bioloogilised muutused ei olnud teadvuse tekkimise põhjuseks, need etendasid vaid vajalike tingimuste osa. öeldu kehtib täiel määral ka aju kohta. Ent pöördugem tagasi ürginimese juurde. Paratamatuks muutunud vahepealne tegevus — tööriistade valmistamine — seob meie esivanemaid, ühendab neid just siis, kui puhtbioloogiline vastastikune sõltuvus nõrgeneb. Tööriistu võib ju valmistada siis, kui pole vaja kollektiivselt rünnata, kaitsta ennast kallaletungiohu eest, kui pole vaja otsida toitu ja rahuldada muid loomulikke vajadusi. Bioloogiliselt «vaba» aeg oleks pidanud jätma isendi nii-öelda omapead, kuid toiduhankimist ettevalmistava tegevuse paratamatus ühendab inimesi uute, järjest tugevnevate sidemetega.

Antropoloogid räägivad stiihiliselt tekkivast funktsioonide jaotusest tööriistade valmistamise protsessis: ühed valivad välja «toorikud», teised raiuvad kivimunakatest kilde, kolmandad «retušeerivad» neid jne. Nii või teisiti seab vajadus sooritada

tööriistade valmistamisel mitmesuguseid operatsioone ürginimesed otsesesse sõltuvusse üksteisest, loob nende vahel teatud suhted, mis on sisuliselt juba tootmissuhted. Ilmselt kannab tegevus nüüd iseseisvat iseloomu, mis on sõltumatu instinktiivsest seosest keskkonnaga. See aga omab tähendust ainult kujunenud inimestevaheliste suhete süsteemis.

Pöörame tähelepanu sellele, et toiming on alati suunatud objektiivselt eksisteerivale asjale ja peegeldab tema tegelikku olemust. Kivist tööriist tähendab inimesele midagi sellepärast, et ta on tugev, raske, temaga võib taguda, loomanahka nülgida jms. Kivi küljest kilde lahti raiudes ja kivi «retušeerides» haarab inimene oma toimingus kõikidele kividele ühiseid (ainelisi) olulisi omadusi. Kollektiivses töös peegeldub mitte lihtsalt eseme passiivselt peegelduv väline pilt (see võib oila mitmesugune, see on alati eriline, juhuslik), vaid see, mis osutub töö jaoks vajalikuks ja mis peegeldab taoliste esemete paratamatuid, olulisi, üldisi omadusi. Nagu lugeja arvatavasti aimab, on viimane märkus väga tähtis. Me hakkame kätte leidma teed teadmise juurde, inimese rasket

teed, kelle lihaselisi käsi ei võtnud tunnetuse mõistatuse lahendamisel arvesse ükski vana filosoof.

Me vastandame sageli tootmistegevust kui tunnetuse alust ja allikat ning indiviidi meelelist kaemust, mis vanades gnoseoloogilistes teooriates pretendeeris sellele osale. Selline vastandamine on kasulik poleemika-võte. Ent mitte ainult seda. See on täiesti õigustatud, kui koos sellega vastandatakse teineteist välistavatena kaks tunnetusekontseptsiooni, kui teineteisele seisavad vastu kaks tunnetuse subjekti — indiviid ja ühiskond. Kui aga rääkida ühiskondlikust tunnetusest kui tunnustatud ja ainu-võimalikust teaduslikust kontseptsioonist, kaotab indiviidi poolt objektide meelelise peegeldamise ja ühiskonna praktilise tegevuse vastandamine igasuguse mõtte.

Meenutame Marxi tähelepanuväärset tööd «Teesid Feuerbachi kohta». Marx kirjutab, et Feuerbach, kes ei ole rahul abstraktse mõtlemisega, apelleerib meelelisele kaemusele, kuid ei suuda käsitada seda meele-lis-praktilise revolutsioonilise tegevusena. Ühes mõistes on inimkonna tegevuse, tunnetusprotsessi jaoks peamise tegevuse olemus. Tootmisprotsessis, ühiskondlik-ajaloolise praktika protsessis ei tegutse abstraktne «ühiskond üldse», vaid elavad indiviidid, kes aistivad ja elavad läbi oma toiminguid. Nende «meelelisus» ei ole eriline «aste tunnetusprotsessis», loodust vaatleva mõtleja «meelelisus». See on elav kontakt loodusega looduse praktilise ümberkujundamise protsessis. Asjade objektiivne olemus, mille avab töö, tootmine, on elavale, aistivale inimesele vajalik. Teiselt poolt ei saa ilma kivi kõvadust aistimata (tööriistade kasutamise otsest eesmärki ja sugukonnaliikmete kollektiivsete jõupingutuste tulemusi ette kujutamata), lühidalt — ilma selleta, et indiviidi psüühikas peegelduksid meeleliselt tema tegevuse tingimused ja objektid, toimuda ka tootmisprotsess kui ühiskondlik protsess. Ühiskonna praktiline tegevus on ühtlasi tema liikmete individuaalne tegevus, kellest igaüks on võimeline tegema midagi niivõrd, kuivõrd ta elab läbi, tajub oma meeltega ümbritsevat maailma. Meelelis-praktiline, ühis-kondlik-individuaalne tegevus muudab pidevalt nii ühiskonda tervikuna kui ka iga indiviidi eraldi, olles seega tõeliselt revolutsiooniline. Marx nimetas tööd ainevahetuseks ühiskonna ja looduse vahel. Ühiskonna praktilisse tegevusse lülitatud looduslik aine ei mineta

ega muuda oma olemust. Sest ainult niisugusena, nagu ta on, võibki ta tootmist teenida. Ent ühiskonna teenistuses olles muutub looduslik aine ühtlasi millekski eriliseks, mis on piiratud ühiskonna seadmete toime raamidega ja mida ühiskond ümber kujundab. Loodus iseenesest, ilma inimese abita, ei valmista pihukirvest. Aga ka ühiskonnas on kivi «võimeline» vaid selleks, mida tingib tema enese olemus, mehaanika, füüsika jms. seadused. Olemus on seesama mis lihtsal looduslikul, töötlemata kivil ja toime seadused needsamad mis «puhtlooduslike» kivide stiihilistes vastastikustes seostes.

117

Töötlemata kivi aga ei raiu ega lõika, teiste sõnadega — ta ei võta osa sellistest püsivatest seostest ja paratamatutest suhetest, mis on võimalikud ainult ühiskonnas. Kasutades kivi, tuld, metalli ja muid looduslikke aineid ning nende olekuid, kasutab inimene loodusseadusi, tühistamata ja muutmata neid. Ent inimese käes võtavad looduslikud ained erilise materiaalse protsessi — tootmise objektiivsetest nõudmistest (seadustest olenevalt) uue kuju.

Aatomireaktorls toimuvad protsessid mikromaailma seaduste järgi, kuid nende suunitlus ja režiim, see, kuidas ja millal nad algavad ning millega lõpevad, oleneb reaktori ehitusest ja otstarbest. Elementide keemiline ühinemine erilisteks polümeerseteks molekulideks võib toimuda ainult keemia seaduste järgi. Ent loodus ise ei loo selliseid polümeere. Nende keemilised ja füüsikalised omadused, nende struktuuri määravad ära ühiskondliku praktika nõuded. Ja ka inimene ise võib olla suurepäraseks näiteks selle kohta, kuidas mateeria liikumise kõrgemas vormis kaovad ja kujunevad ümber madalamad vormid. On ju inimene organism ja organismis toimub kõik bioloogia (omakorda keemia, füüsika jne.) seaduste järgi. Ja ometi on see bioloogia eriline: kui mõnevõrra ümber sõnastada Engelsi tähelepanuväärset mõtteavaldust, siis võib öelda, et teda nagu piirab ja ühtlasi tõstab ka kõrgemale astmele[91] ühiskondlike seaduspärasuste toime. Spetsiifiline, ainult inimesele omane kehaehitus, tööks kohanenud käed, inimese aju, toitumise ja paljunemise viisid, õieti kõik kuni pisimate vereliblede ni välja, nagu ütleb ameerika psühhiaater J. B. Furst, erineb kvalitatiivselt loomade bioloogilisest organisatsioonist. Korraldanud ümber inimorganismi bioloogia, kasutas ühiskondlik olemine selle ära, luues sotsiaalse olendi, kes elab mateeria liikumise ühiskondliku vormi seaduste järgi.

Ja täpselt samuti, nagu organism ei saaks eksisteerida, kui kõik tema bioloogilised funktsioonid ei toimuks keemiliste reaktsioonide arvel, mille seadused kehtivad ka anorgaanilises maailmas, nii ei saaks ka ühiskond astuda «ainevahetusse loodusega», kui ta ise ei kasutaks neidsamu seadusi, mis toimivad ka väljaspool ühiskonda. Seepärast on materiaalne ühiskondlik tootmisprotsess looduse objektiivse olemuse ärakasutamine ja ümberkujundamine. Ta kuulub looduse juurde, muutudes looduse koostisosaks, ning on samal ajal ühiskonnaelu tähtis element, selle alus.

Põlvest põlve antakse edasi ja hoitakse alal tööriistu ja mõningaid tootmistegevuse saadusi. Need esitavad inimestele oma nõudmisi, määravad ära nende tegevuse ja seega elab inimtegevuses looduse enese vaim, looduse käsud, asjade objektiivne olemus. Samal ajal kehastab iga tööriist tema käsitsemise oskusi, inimese toiminguid ning tema suh-

91 Vt. F. Engels, Looduse dialektika, lk. 195.

tumist loodusesse ja teistesse inimestesse. Kirvega ei saa õmmelda, nõel ei ole sobiv riist puuraiumiseks. Pottsepakedra võib käima panna üksainus inimene, masinaline tootmine ühendab sadu ja tuhandeid inimesi, sundides neid astuma teatud kindlatesse suhetesse, tsehh või automaattehas aga korraldab need suhted põhjalikult ümber, nõudes materiaalsete hüvede tootjailt uusi, hoopis suuremaid töövilumusi. Tööriista ehituses eneses, olgu see siis kivikirves või sammuv ekskavaator, peitub toimingu kogu mõte ja eesmärk, selle teostamise viis. Kui uurija püüab leida indiviidi organismis selliseid protsesse, mis määraksid ära inimese sihipärase, teadliku tegevuse, siis on selge, et uurija ' on eksiteel. Eesmärk esineb alati meie tegevuse tähendusena, mõttena, meie tegevuse lõpptulemusena, mida me teadlikult ootame, ette näeme, ette kavatseme. Tuleb nõustuda tuntud poola marksistliku filosoofi Adam Schaffiga, kes arvab, et just nimelt tähendus kaob organismi elu-tegevuse füsioloogiliste mehhanismide objektiivsel analüüsimisel.92 Ja meile on arusaadav, miks see nii on: meie mõtete ja elamuste, järelikult ka meie eesmärkide tähendus ei sünni füsioloogias kui niisuguses. Teine asi on looduslike esemetega sooritatavate objektiivselt paratamatute ühiskondlike tootmisalaste toimingute analüüs. Tööriistas, tema ehituses on tema objektiivne otstarve. Toimingu eesmärgi määrab lõppude lõpuks täielikult ära nende asjade objektiivne olemus, mida ühiskond kasutab.

Just nimelt ühiskondliku inimese välismaailmas, tööriistades ja töösaa-dustes elab ja materialiseerub asjade objektiivne otstarve ja seega ka olemus. See, kes võtab kas või sadade aastate pärast pihukirve kätte, teab, milleks seda kasutatud on, milliseks operatsiooniks see on vajalik olnud, mis laadi pidid olema inimestevahelised suhted, et võidi tööriista vastavaks otstarbeks kasutada. Tootes tööriistu ja nende abil saadusi, toodavad inimesed ühtlasi ka omavaheliste suhete struktuuri koos sellele iseloomulike sotsiaalsete institutsioonidega. Vahenditel, mille abil funktsioneerib antud ühiskonnaorganisafsioon, on samuti teatud praktiline, inimeste tahtest ja soovidest sõltumatu otstarve. Et meie vestlust mitte väga keeruliseks ajada, ei hakka me spetsiaalselt käsitlema seda osa, mida etendavad ühiskondliku inimese psüüsika kujunemisel sotsiaalsed institutsioonid, kuigi nende osatähtsus on üldiselt erakordselt suur. Peamist mõtet püüame illustreerida eelkõige näite varal tööriistade kohta.

Niisiis, nagu eespool juttu oli, toimus tööriista käepäraseks tegemine ja ühiskondliku funktsiooni täitmiseks kohandamine algul ebateadlikult, stiihiliselt, kui esemega manipuleerimine. Kord aga juba esemes asjastu-nud, ei läinud ühiskondlik toiming ja tema eesmärk kaduma, vaid jäid

Vt. A. Uladpctp, BBeAeHHe B ceMaHTHKy, lk. 251 .

püsima ning nõudsid meie esivanemailt teatud ühistoiminguid. Tööriist nagu ise näitab nüüd paratamatult kätte ühiskondliku toimingu lõppeesmärgi, oma otstarbe ja eesmärgi saavutamise viisid. Tööriist muutub ühiskondliku tähenduse kandjaks, omamoodi arusaadavaks «sõnaks», mis ühendab inimesi.

Marx kirjutas, et kujutluste produtseerimine, teadvuse produtseerimine ol; esialgu sisse põimunud «reaalse elu keelde». Tööriistad ja tööobjektid, samuti kõik muud tööprotsessis loodavad objektiivsed tegurid, mis ühendavad inimesi ning loovad inimeste vahel alalisi vastastiku-' seid suhteid ja on nende suhete teenistuses, — need on inimeste peamised materiaalsed suhtlemisvahendid. Oma kogusummas kujutavadki nad endast «reaalse elu keelt», just nimelt keelt, s. o. teatud märgisüsteemi, kus iga märk — tegevusobjekt — ühendab inimesi, reguleerib nende toiminguid ja suunab nende tegevust. Veel enamgi — see on ainus märgisüsteem, mille koostamine ei nõua mingit aluskeelt. Keele tekkimiseks üldse on vaja teatud hulka meelevaldselt valitud või stiihiliselt leitud märke, mille tähenduse määravad ära reeglid, mille järgi neid antud süsteemis kasutatakse ja kombineeritakse. Igasuguseid niinimetatud kunstlikke keeli (mitmesugused signaliseerimissüsteemid, matemaatiliste, loogiliste jne. sümbolite keel) võib luua ainult loomuliku, hariliku keele baasil. Ainult «reaalse elu keel», mille «märkidel» — tööriistadel, esemetel, inimeste kollektiivse töö saadustel — on teadvusest sõltumatu objektiivne tähendus, ei teki juba olemasoleva suht-lemissüsfeemi alusel, vaid ise loob ja determineerib inimeste suhtlemise laadi. Asjade esemestunud otstarve reguleerib inimsuhteid, juhib ühistoiminguid, luues inimestevahelise suhtlemise paratamatu, objektiivse, inimeste tahtest ja soovidest sõltumatu süsteemi ning struktuuri. Ja iga asi, mis võtab osa materiaalsest tootmisprotsessist, täidab peale oma otsese, tootmisalase funktsiooni ka veel suhtlemisvahendi funktsiooni. Täpsemalt öeldes — mitte «peale», vaid «ühtlasi», isegi «just selle tõttu», sest asja tootmisalane funktsioon, tootmisalane otstarve nõuab oma teostumiseks inimeste ühistoiminguid ja nende suhtlemise vastavat organisatsiooni.

Seega siis informeerib «reaalse elu keel» neid, kes on ta omandanud (siin võiks öelda ka «neid, keda tema on omandanud»), ühiste või individuaalsete tpimingute objektiivsest otstarbest, objektiivsest eesmärgist, juhib inimeste tähelepanu asjadele, olenemata indiviidi instinktiivsest suhtumisest neisse. Inimese meeleorganid leiavad ja fikseerivad oma liikumises mitte ainult seda, mis on seotud inimese bioloogiliste vajadustega, vaid ka seda, mis on iseenesest vajalik ühistegevuseks.

Inimese pilgu eite kerkib ese esmakordselt omaenda osas. Looma jaoks on nii asi kui nähtus tema ise, loomulik elutalitlus, milles pole aistitavat,

läbielatavat suhtumist objektisse kui sellisesse. «... Loom,» kirjutas K. Marx, «ei «suhtu» millessegi ega «suhtu» üldse; looma jaoks ei eksisteeri tema suhtumine teistesse kui suhtumine.»93 Võib põgeneda tagaajajate eest, võib otsida, ära oodata, rünnata omaenda elutalitluse täielikus ühtesulamises objekti käitumisega. «Ahaa, seal on jänes!» — hundil pole vaja seda fikseerida. Rohi lügahtas, välgatas valge kerake, ja lihased tõmbusid iseenesest pingule — algas tagaajamine. Jänest pole silmapiiril. On nälg, meeleorganite otsiv liikumine, signaal, ajujaht, nälja rahuldamine. Ja ainult ühiskonna «reaalse elu keel» muudab asjad ning nähtused läbielatava suhtumise iseseisvateks objektideks.

Tööriistad, nii nagu nad välja näevad, ei signaliseeri sellest, mis on otseselt seotud bioloogilise vajadusega. Oletame, et meie esivanem hoiab käes üht tööriista. Suu ei

jookse vett ei temal ega teistel, lihased ei tõmbu instinktiivselt pingule. Tööriista kujund, mida hõimlased tajuvad, assotsieerub mälukujunditega, mis äratavad ellu pilte selle kasutamisest. Juba oma konstruktsiooniga nõuab tööriist teatud toimingut, justnagu öeldes: ma teen seda ja seda, hoidke mind vaat nii ja . . . ürginimese mälu joonistab kujundeid ühisest looduslike ainete ümbertöötamisest, jahilkäimisest jms. Seejuures on nende kujutlustes, kes tööriista näevad, individuaalsetest erinevustest hoolimata midagi oluliselt üldist: kollektiivse tegevuse mõte, suunitlus, eesmärk ja tulemus. Seega siis juba kollektiivsete kujutluste kujundlikus, meelelises vormis, otseses seoses ühiskondliku «märgiga» — tööriistaga või tööobjektiga — hakkab psüühiliste protsesside organisatsioonis peamist osa etendama asjade objektiivne tähendus, mis on asjastunud praktilises tegevu-ses.94

93 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, lk. 29.

94 Möödaminnes tahaks juhtida tähelepanu sellele, kuivõrd erinevalt, lausa vastupidiselt käsitlevad inimkujutluste kujunemise küsimust marksistid ja need, kes asuvad «gnoseoloogilise robinsonaadi» seisukohtadel. Russell näiteks arvab, et tähendus, mida indiviid (täiskasvanu või laps) seostab sõnaga, «on tema isikliku kogemuse vili» ja alles seejärel pühib sotsiaalne pealisehitus — keel — mälust minema kõik isikliku, jättes järele vaid selle, mis omab sotsiaalset tähendust. Marksist aga seevastu just rõhutab, et seoses ühiskondliku märgiga (esimeseks selliseks märgiks on aga tööriistad ja tööobjekt) tekib kujutlus, millel on ühiskondlik tähendus ning mis üldistab neid tervele esemeteklassile ühiseid omadusi, mis etendavad aktiivset osa sihipärases kollektiivses tegevuses. Ja pärast sellist või selletaolist arutlust lisab muuseas: «Ainult üksikud kujutluse detailid võivad täituda inimese isikliku meelelise kogemuse arvel.» (А. А. Леонтьев, Возникновение и первоначальное развитие языка, lk. 82.) Jääb vaid lisada, et ka see üldine, mis kujutluses on, kujuneb samuti inimese isikliku meelelise kogemuse protsessis ja selle kogemuse arvel. Seda tasub juurde lisada, et veel kord rõhutada: indiviidi psüühikas pole ühtki ühiskondliku olemise poolt determineeritud nähtust, mis poleks ühtlasi puhtisiklik. Ja vastupidi — indiviidi psüühikas toimub iga «ainult» isiklik taju «üksnes» ühiskondlike peegeldamisvahendite arvel, millede hulgas peamine on keel. 95 А. Р. Л у р и я, Мозг человека и психические процессы. «Материалы к совещанию по философии и вопросам физиологии высшей нервной деятельности и психологии», Москва 1962, lk. 40 — 41. Vrd. Б. М. Теп лов, Проблемы индивидуальных различий, Москва 1961. АПН РСФСР, lk. 1 78 — 1 79.

Kujutluse keskpunktis on seesama tööriist või objekt, millele tööriist tuleb suunata. Ja kuna eseme kujund tähendab midagi niisugust, mis ulatub üle instinktiivse keskkonnasse suhtumise piiride ning kannab endas kollektiivse tegevuse mõtet ja eesmärki, siis indiviid tajub seda kujundit kui välismaailma objekti, mitte aga kui oma instinktiivset tegevust. Asjal kui niisugusel on nüüd tähendus.

Si.in toimub kõige olulisem kvalitatiivne hüpe psüühiliste vormide ja protsesside evolutsioonis. Inimene õpib lõpuks nägema esemes eset, suhtuma sellesse nii, nagu too seda pälvib ja nõuab, mitte aga nii, nagu dikteerib liigi konservatiivne kogemus, mis on

morfoloogiliselt ja funktsionaalselt kinnistunud organismi ehituses. Kivi on muutunud inimese silmis kiviks ja jänes jäneseks, selleks, mis nad on tegelikkuses, olenemata igasugusest kogemusest. Ja juhtus see ime selle tõttu, et «reaalse elu keel» hakkas andma neile, kes olid ta selgeks õppinud, kes olid omandanud ühiskondliku töö oskused, informatsiooni iga esemetega sooritatava toimingu objektiivsest tähendusest ja eesmärgist ning ühtlasi kollektiivsesse tegevusse haaratud esemest endast. Seega kujundas «reaalse elu keel» ümber meie kaugete esivanemate psüühikat

Nüüd on nõukogude psühholoogide uurimustes täpselt formuleeritud järeldus: «meil loomadega ühist» tajumisprotsessi suunab kogu teadmiste ühiskondlik süsteem, kõik see, mis elab meie psüühikas kui suhteliselt iseseisev tähendustemaailm. Näiteks ütleb tuntud nõukogude teadlane A. Lurija, et tajumine on «keeruline aktiivne protsess, mis põhineb objekti üksikule detailide järjekindlal läbivaatamisel, kusjuures eristatakse neid punkte, mis annavad rohkem informatsiooni, heidetakse kõrvale väärad hüpoteesid ja saadakse teatud süntees kõige informatiivsematest punktidest, mis lõppkokkuvõttes võimaldabki teha järeldusi tajutava objekti tähenduse kohta».95

Ereda ühiskondliku värvingu, otsese seose praktilise tegevusega omandasid meelelised peegeldusvormid juba sellel kaugel ajal, mil ühiskondlik töö muutus inimeste elu peamiseks jõuks, vundamendiks. Jah, inimeste psüühika on tundmatuseni muutunud. Meeleorganitega tajutavad asjad on muutunud subjekti jaoks iseseisvaks välismaailmaks. Nende kujundid, mis säilivad mälus, on samuti omandanud teatud määral iseseisva ja objektiivse tähenduse, luues mälus erilise «seespoolse

välismaailma», mis kordab, reprodutseerib väljaspool asuvat reaalset välismaailma. On tekkinud võimalus «suvaliselt» kombineerida, ühendada, samastada ja eristada kujundeid, mis allub ainult nende objektiivsele tähendusele.

Otsustaval osa selle võimaluse realiseerimisel etendavad keelelise suhtlemise vahendid, kuid nendest juba järgnevas osas.

3. Keele reaalne elu

Meie lugu on lõpule jõudmas. On arutatud ja vaieldud psüühika üle, selle üle, kuidas inimene tunnetab, ning nende arutluste ja vaidluste edust hakkab selgesti paistma mõiste täpne ja sirge tee.

Me jäime peatuma selle juurde, et reaalse tootmistegevuse protsessis kujuneb ümber inimese psüühiline maailm. Me jõudsime välja teadmise, mõistmise lätete juurde. Ja veendusime järjekordselt, kuivõrd piiratud oli vana materialismi seisukoht: asja paljas vaatlemine ei suuda anda teadmist. Aga eseme kasutamine vastavalt tema looduslikele omadustele võimaldab, isegi kujutluses, säilitada tema otstarvet, seega ka seda «Miskit», mis on omane talle endale ja mis ei sõltu juhusest, millestki välisest jms. Vaha (kas mäletate Descarfes'i?) võib kaotada peaaegu kõik oma omadused, kui teda vaid tule juurde panna. Ent ta jääb iseendaks sellepärast, et tema tähenduse, mis tal on meie jaoks, ühiskonna jaoks, on kindlaks teinud praktika — vaha ja mee kasutamine, mesilaste pidamine jms. Nüüd saabki mõistetavaks, miks ei saa endale ette kujutada «kolmnurksust» (vt. pt. 2, § 4), miks Kant pidas geomeetrilisi kujundeid aprioorseteks kaemusvormideks, mis ei ole põhimõtteliselt tuletatavad isiksuse kogemusest. Mitte üksnes «Puhta mõistuse kriitikas», vaid ka tegelikkuses tuleb selleks, et näha majakatuse

profiilis kolmnurka, õunas kera jne., juba osata eristada vormi kui niisugust, osata näha ja kasutada asjade ruumilise vormi tähendust.

Marxi-eelse filosoofia ees seisis kogu aja lahendamatu ülesanne: oli vaja ära seletada, mispärast üksiku eseme kõige lihtsam taju tugineb kogemuses üldiste ja oluliste omaduste tundmisele. «Gnoseoloogilise robinsonaadi» metodoloogial põhinev tunnetusteooria oli sunnitud looma mõisteid «kaasasündinud ideed», «refleksioon», «aprioorsed kaemus-vormid» . . . Pidi ju inimene selleks, et esmakordselt ringi või kolmnurka joonistada, kas omama enne kogemust teadmisi vormist või (ja seda «või'd» ei tunnegi vana filosoofia) veel enne igasugust teadmist oskama tegutseda. Esimene inimtoiming (näiteks lihtlabane kivi töötlemine) tõi kaasa oskuse muuta eseme vormi. Mis sest, et polnud veel olemas mõistet «vorm». See-eest oli olemas oskus kivist tööriistale vajalikku vormi anda.

Ürginimene ei ole geomeeter ega filosoof, kes vaatleb mõtlikult asjade korduvaid omadusi, vaid võhiklik metslane, kellel käed peavad olema targemad kui pea. Ent käed teevad niisugust tööd, ilma milleta poleks ei keelt, ei mõtteid ega geniaalset filosoofi- ja matemaatikupead. Sest «reaalse elu keel», mille dünaamilisse süsteemi lülitus iga sugukonna-liige, tõi endaga kaasa selle sõnade tähenduse, mille «tahusid ränist välja» eelnevate põlvkondade käed. Seepärast võis inimene loodust vaadelda ainult läbi kõigi nende ühiskondlike kogemuste prisma, mida olid talletanud kõik tema eelkäijad. Inimesed tegid kätega savikamakaid ümmarguseks ja ainult tänu sellele nägid päikeseketast. Inimesed lihvisid kätega kivi ja tegid selle servad teravaks. Seepärast ei tekkinudki sõnade «serv», «piir», «joon» tähendus esemete üldiste väliste omaduste abstraheerimisest nende vaatlemise protsessis. Tähendus tekkis raske füüsilise töö tulemusena, selle leidsid tööinimese käed, mis ei osanud peatuda välisel, juhuslikul, nähtumusel, vaid kasutasid asjade seesmist olemust.

Kollektiivsetes kujutlustes, mis olid põimunud reaalse elu keelde, oli esemete olemus ikka veel peidetud meelelis-kujundlik meenutusse tegutsemisviisist. Teadmine pole siin veel «teadmine iseenesest». Seni alles esemed räägivad endast inimesele. Inimene aga ei saa veel nende kohta midagi öelda.

Nüüd aga oleks aeg tuua inimteadvuse ajaloo areenile ka keel — häälikulise signalisatsiooni terviklik süsteem, mida inimesed kasutavad oma praktilistes kollektiivsetes toimingutes. Me ei ole teda sellepärast kulisside taha jätnud, et ta tekkis ja arenes alles pärast seda, kui olid kujunenud inimsuhted tööprotsessis ja reaalse elu keele vahendid olid ammendanud oma inimeste suhtlemise teenistuses olevad kommunikatiivsed funktsioonid. Ei. Artikuleeritud kõne arenemine pidi ajalooliselt paratamatult kulgema üheaegselt kollektiivse tööprotsessi arenemisega, avaldades tohutut mõju ühiskondlike suhete organisatsioonile ja inimese sisemaailma kujunemisele. Aga seniajani, kui esemed ja toimingud rääkisid rohkem kui häälikulised kõnesignaalid, ei olnud keelest rääkimisega kiiret.

On aeg. Inimesed väsisid vaikides tegutsemast. Nad ei saanud enam teisiti kui pidid rääkima. Tegelikult ei saanud nad vaikida juba kollektiivse töötegemise algusest peale. Nad pidid kuidagi signalisee-rima üksteisele oma toimingutest, sellest, mis on tehtud ja mida veel teha tuleb. Žestid ja esemetega vahetu manipuleerimine on aga õigupoolest vaid reaalse elu keele üks moment, üks «sõna» ja seepärast on nende informatiivne

tähendus äärmiselt piiratud. Sellised sõnad on liiga kõvasti seotud meelelise tegevuspildiga, et nad võiksid otseselt informeerida eseme või nähtuse olemusest, mida ei too esile üksainus toiming, vaid antud eseme kompleksne mitmeplaaniline kasutamine.

124

Muidugi pole inimestevahelise suhtlemise organiseerimisest ja teenindamisest osa võtnud üksnes žestid ja esemele osutamine. Aja jooksul sekkusid ja põimusid reaalse elu keelde, inimeste prakfilisse tegevusse igasugused hüüatused ja häälitsused (ei saa ju hüüdmata jätta: naaber on tööga hõivatud ega pööra pead, ainult tema kõrvad on «vabad») kui selle koostisosa, mis järjest vajalikumaks muutus. Häälikulised signaalid kutsusid tegevusele, luues selle kujundliku dünaamilise pildi. Nähtavasti määras hulgal ajal häälikulise märgi tähenduse ära vahetult esemeline situatsioon, reaalse elu keel. Meil tuleb pisut fantaseerida, et mõista seda psüühilist olukorda, neid elamusi, mida «sõnad», hüüded ja karjatused meie kaugetel esivanematel esile kutsusid.

Inimesed on alati koos, iga nende samm on seotud teiste inimeste toimingutega. Riistad, millega nad töötavad, on koos nendega. Näiteks on tööriist ühe sugukonnaliikme käes. See «põletab» ta pihku, sest ta näeb otsest võimalust tööriista kasutada. Siin leiab juba aset omamoodi «jutuajamine». Ja kuigi seda viib läbi sugukonnaliige silm silma vastu loodusega, on see võimalik tänu sellele, et see toimub inimestevahelise suhtlemise materiaalsete vahendite abil. Neid me juba teame. Esiteks on see tööriist, millel on iga sugukonnaliikme jaoks üks ja seesama kindel tähendus. Teiseks on see tööobjekt, millele võib ja peab olema suunatud tööriist. Nii see kui teine justnagu räägib, dikteerides tegevuse lõpptulemuse, eesmärgi ja tähenduse, võimaldab endale ette kujutada, mis praegu toimub, ning maalida kujutluses seda, mis peab toimuma. Vajaliku toimingu tähendust ei määra enam subjektiivne soov ega tahe. See oleneb tööobjektist ja tööriistast, loodusest, toimingusse kaasahaaratud asjade olemusest.

Meie kangelasel on juba kujutluse vormis olemas suhtumine tema ees seisvasse toimingusse kui millessegi välisesse, mis nõuab teiste inimeste osavõttu. Kujutlusega, tulevase toimingu kujunditega opereerides maalib inimene endale varakult ette ideaalse opereerimisplaani, mis võimaldab tal toimida justnagu eesmärki mõistes, ette ära arvates.

Tulevase toimingu etteaimamine, tulevase toimingu ideaalne plaan loob võimaluse opereerida juba asjade olemusega, mitte enam lihtsalt nende välise vormi ja meeleliselt tajutavate omadustega. Inimene näeb looma ja oma jahikaaslaste käitumist ette mitte sellepärast, et selline on «esivanemate kutse». Ta ei ole kass, kes võib istuda tundide kaupa liikumatult hiireuru ees, justnagu samuti ette nähes, kuidas toimib hiir. Kass on «juba nii loodud», tema käitumist juhivad kaasasündinud instinktid, mis on asjastunud tema kehaehituses. Võib öelda, et hiire võimalik käitumine on asjastunud kassi füsioloogias. Inimese käitumine on asjastunud välismaailma esemes, tööriistas. Inimene suhtub tööriistasse kui välisesse esemesse ja tema kujutluses toimib tööriist vastavalt

125

omaenda objektiivsele olemusele. Seepärast on tulevase toimingu plaan tõepoolest ideaalne. See on läbielatav väline toiming, mis pole veel aset leidnud, kuid millest signaliseerib iseenesest eksisteeriv väline ese.

Ja toimingut ette nähes inimene muidugi ei räägi enam, vaid juba karjub, hüüab ja nõuab. Märgid ja signaalid, mida ta kasutab, pole veel kuigi

inimlikud, nad sarnanevad pigem looma karjega. Kuna need kilavad aga alati teatud situatsioonis, siis laieneb situatsioonide objektiivne tähendus ka nendele. Järelikult kui inimene kutsus, siis teritus tema seltsimeeste tähelepanu momentaanselt ja nende silmis lõi helkima mõttetuiuke. Enne kui nad looma nägid, kutsus harjumuspärane sig-naaliheli juba esile vajaliku kujutluse: käed klammerdusid tööriista külge ja silmad hakkasid ohvrit otsima. Selline heli pole veel sõna. Ta on aga juba seotud teatud toiminguga või esemega. Temaga on juba hakanud seostuma toimingu tähendus.

Nii et nüüd on siis kõik selge? Jääb veel kibekiiresti märkida: nii seostusid järk-järgult mitmesuguste häälikukombinatsioonidega kujutlused tööoperatsioonidest, mis väljendasid neisse haaratud asjade ja nähtuste olemust, ja . . . keel ongi valmis. Ei, asi pole nii lihtne. Ja ainult reaalselt toimuv keele kujunemise protsess suudab ära seletada, miks me mõistame sõna tähendust, ilma et me endale midagi ette kujutak-sime, seega ka seletada, mis on teadmine ja teadvus.

Niisiis esialgu häälikud-signaalid ainult tugevdasid «reaalse elu keelt» teenindavaid kommunikatiivseid sidemeid. Ent sedamööda kuidas suurenes häälikusignaalide arv ja kasvas nende osatähtsus inimese käitumist reguleerivate materiaalsete vahendite seas, tekkis võimalus nende ühendamiseks, iseseisvaks omavaheliseks .kombineerimiseks. Kujutluse ja toimingu ideaalse ennetamise plaani tõlgiti konkreetne situatsioon ainult helisignaalide abil. Algas inimese vabanemine allumisest konkreetsele situatsioonile, algas teine ja otsustav hüpe looma «situatiivselt intellektilt» inimteadvusele (esimene, nagu me mäletame, oli seotud esemete kui mingit iseseisvat tähendust omavate vastuseadmisega indiviidide paratamatule toimingule).

Aralt, samm-sammult võtsid inimesed kasutusele häälikusignaalide kombinatsioone. Ja igas sellises kombinatsioones säilis ning kordus teises mateerias asjade olemust avav toimingute ja seisundite kombinatsioon. Ideaalsetes kujutlustes, vajalikes ühistoimingutes käitusid kollektiivse töö objektid ja riistad täpselt samuti kui reaalse tegevuse protsessis. Aja jooksul kujunes välja inimeste praktilisi toiminguid ja vastastikuseid suhteid reguleeriv märgisüsteem. Märgisüsteemis endas hakkasid kujunema märkide seostumise reeglid. Keegi ei mõelnud neid välja ega viinud antud süsteemi sisse. Hariliku kõnekeele süsteem ei tekkinud nii, nagu praegu luuakse kunstlike keelte süsteeme. Keegi ei «leiutanud»

oma suva järgi märke, keegi ei määranud kindlaks nende kasutamise printsiipe ja reegleid.

Ühed märksignaalid seostusid teistega objektiivse praktilise situatsiooni «käsul». Tegevusprotsessis kujunenud inimsuhete struktuur leidis nagu teise, isomorfse väljenduse keelemärkide omavaheliste seoste struktuuris. Ja kui esemel oli oma tähendus ainult «reaalse elu keele» süsteemis, siis ka tavalise keele märgil on nüüd tähendus selle keele süsteemis, aga mitte sellepärast, et ta kuulub otseselt ühele või teisele esemele nagu nimi oma omanikule.

Selgitame seda seisukohta üksikasjalisemalt.

Keele uurimine on loonud üsna harmoonilise pildi nõuetest, mis kehtivad igasuguse märgisüsteemi kohta. Keel on märkide süsteem, mis on suvaline selles suhtes, et nende materiaalne loomus ei väljenda märgi poolt antava informatsiooni sisu. Näitena võib tuua sõidukite ja jalakäijate liiklust reguleerivate teemärkide süsteemi. Mis on sellele ise-

loomulik? Eelkõige on selles kindel arv märke. Seejuures on iga märk muidugi valitud suvaliselt ehk, täpsemalt öeldes, põhjustel, mis pole otseselt seotud süsteemi ülesannetega. Näiteks valgusfoori värvustel võiks kohad ära vahetada või punase, kollase ja rohelise asemel muid värvusi kasutada. Ainuüksi fakt, et valgusfoori asemel võib olla ka inimene (reguleerija), räägib sellest, et märgi enese aine ei kajastu märgi tähenduses. Lööb põlema punane tuli või tõstab reguleerija käe, seistes näoga liikluse poole, tähendus on ikka üks ja seesama.

Märgisüsteemi teiseks tähtsaks omaduseks on see, et märkide kasutamine allub täiesti kindlatele reeglitele. Ainult sel juhul võibki märk reguleerida tegevust, täita kommunikatsiooni, juhtimise ja suhtlemise ülesandeid. Kui valgusfoori kõik kolm tuld süttivad korraga, on igaüks neist märgina mõttetu. Sama tulemuse annaksid ka reguleerija ja valgusfoori vastukäivad näidud, kui ei oleks spetsiaalset reeglit: reguleerija žestid muudavad valgusfoori märgid kehtetuks.

Ja siin saabki meile selgeks, et märgi mõtte ja tähenduse määrab ära tema kasutamine, tema suhe süsteemi teiste märkidega süsteemi reeglite järgi. Üksnes kord, kuidas vahelduvad valgusfoori signaalid vastavalt teel kujunevatele reaalsetele tingimustele, annab rohelisele tulele tähenduse «fee on vaba», punasele tulele «stopp» ja kollasele tulele «tähelepanu». Muidugi sarnanevad mõned teemärgid väliselt ka ühtede või teiste nähtuste ja esemetega. Ent see, kes ei tunne liiklusreegleid, ei tule kunagi selle peale, mida tähistab laineline joon ääristatud kolmnurgal.

Väljaspool süsteemi pole märkidel mingit mõtet. Ja märgi tähendus eksisteerib mitte ainult süsteemi raames, vaid ka nagu süsteemi jaoks, ta on märgi funktsioon antud süsteemis. Ja kuivõrd inimkeel on märgisüs-

teem, laienevad sellele kõik eespool loetletud märgisüsteemide tunnused.[96]

«No lubage,» ütleb või võib öelda imestunud lugeja. «Huvitavad järeldused tulenevad sellisest väitest! Järelikult eksisteerib meie keele sõnade tähendus ainult keelesüsteemi raames ja keelesüsteemi jaoks, seda ei määra ära objektiivne maailm, vaid grammatikareeglid, s. o. sõnade tähendus ei peegelda maailma sellisena, nagu ta on, vaid on suvaline, subjektiivne?»

Väide, ef rahvakeel on tavaline märgisüsteem, seab meid tõepoolest esimesel pilgul raskesse olukorda. Märgid peavad olema suvalised ja oma aine poolest pole nad seotud sellega, mille kohta nad peavad informatsiooni andma. Hästi. See on arusaadav. Sõnad, nende häälikuline kest ei või tõesti pretendeerida asjade ja objektide mingisuguste objektiivsete omaduste reprodutseerimisele. Kahtlust pole ka selles, ef keelelise suhtlemise vahendite kasutamist reguleerivad kindlad reeglid. Kui kasutada keelemärke meelevaldselt, rikkudes antud keele reegleid, kaotavad keelemärgid oma tähenduse. Seejuures pole reeglid ise suvalised, neid ei saa rikkuda, ilma et selle all ei kannataks väljendatava mõtte tähendus. Vastupidi, väga sageli tunneb inimene endal keele objektiivset võimu: keelereeglite nõuded võivad äkki anda lausele ebasoovitava tähenduse, kui fraas on konstrueeritud hooletult ja rutakalt. «Ma ei tahtnud hoopiski mitte seda öelda,» tõttab rääkija ennast parandama. Teatud kindlate, antud keelele omaste reeglite järgi organiseeritud keelevorm määras ära lause tähenduse, mida inimene ei soovinud. Jah, kuid kas võib seepärast arvata, et sõnade tähenduse määravad nende konstrueerimise ja kasutamise reeglid? Fraasi konstruktsioon meie näites avaldas mõju

lause kui terviku tähendusele, kuid iga fraasi kuuluv sõna on mõistetav iseenesest, ilma igasuguse kon-

96 Tuntud nõukogude lingvist V. A. Zvegintsev vaidleb oma töödes vastu keele defineerimisele märgisüsteemina, sest mis tahes kunstliku märgisüsteemi tunnused (märgi ebaproduktiivsus, tähenduslike suhete puudumine, märgi ja tähenduse autonoomsus, märgi ühetähenduslikkus, emotsionaalsete ekspressiivsete elementide puudumine) ei ole omased loomulikule rahvakeelele [vt. В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, Москва, 1962, lk. 22-г40]. Tähendanud seejärel, et «keeles esineb märgielemente» ja «keelel on struktuurne iseloom», kirjutab V. A. Zvegintsev keelt defineerides: «Keel on märgiprintsiipi kasutav (mitte absoluutses tähenduses) struktuuriliselt organiseeritud moodustis, mille abil toimub inimestevaheline suhtlemine ja ühtlasi mõtlemine» (sealsamas, lk. 74—75). Lõpuks rõhutab autor veel kord, et üksnes märgikarakteristikad ei suuda seletada keele spetsiifilisi omadusi. Ja tõepoolest, nende kunstlike abikeelte tunnused, mis tekivad loomuliku keele baasil ja loomuliku keele vajaduste' rahuldamiseks, ei saa viimast piisavalt iseloomustada. Seepärast ei kasutagi keel märgi-printsiipi absoluutses tähenduses. Meie seisukohalt on tähtis, et ta seda üldse kasutab, olles struktuurselt organiseeritud tervik.

tekstita. Näiteks muudab lause tähendust sõna ümberpaigutamine. «Mina ei tule siia» — «Siia ei tule mina». Iga sõna on aga arusaadav, tal on üks ja seesama tähendus ning ta käib otseselt ühe või teise objekti kohta kui selle nimi. «Mina» käib alati selle kohta, kes räägib iseendast. «Ei» on eituse märk, mis tähendab alati, kontekstist olenemata, nähtuse, tunnuse või tegevuse puudumist. «Siia» on täiesti kindel märk, mis näitab liikumise, muutumise suunda. «Tulema» on tegusõna, millel on oma stabiilne, teistest sõnadest sõltumatu tähendus.

Kui aga sõnal on iseenesest, väljaspool seost keele struktuuriga ja väljaspool selle raame, oma tähendus, kui ta on ühe või teise objekti nimi, mispärast me siis tahtmatult tõlgime iga võõrkeelse sõna oma keelde, seni kui me pole veel õppinud võõras keeles mõtlema? Kui me mõtleme emakeeles, siis hajub häälikute ja trükimärkide mets, me ei märka neid üldse, meie ees avaneb puhaste tähenduste ideaalne maailm. Aga meie võõrkeele tundmine on praegu veel selline, et peame ise aktiivselt sõnu nende materiaalsest kestast vabastama, tehes nende mõtte endale arusaadavaks . . . emakeeles. Ja nii me võimegi veenduda, et märk pole lihtsalt asja või nähtuse nimi. Ma ei saa mõtelda võõrast keelest laenatud võõra nime abil. Ei saa, nimi nagu iseenesest kaotab oma tähenduse, ta ei ela minu teadvuses. Lepin iseendaga kokku: nüüdsest peale püüan kasutada sõna «laud» asemel sõna «a table». Ma aga ei saa öelda: «Kavatsen täna oma a table ära kraamida.» Ei tule välja. Algul peab endamisi lausuma: «Laud.» Siis aga, alludes väljamõeldud mängu reeglitele, asendan enda jaoks reaalse «mitfekeelelise» «laua» «a table»-ga. Ingliskeelsel sõnal pole minu jaoks tähendust; on lihtsalt reegel, mille abil ma kannan emakeelse sõna tähenduse üle teisele märgile. Ja üksnes see reegel annabki «a table»-le tähenduse. Seega siis iga selgeksõpitud ingliskeelne sõna seostub emakeelse tähendusega. Ja alles aegapidi, kui sõnavara kasvab küllalt suureks, saavad puhtinglise keeleseosed ja nende reeglid omaseks ja harjumuspäraseks. Siis saabki võimalikuks ingliskeelset kõnet elusituatsioonidega otsesesse korrelatsiooni viia, otseselt elusituatsioonidele projitseerida. Ja alles nüüd olete õppinud mõistma seda, mida kuulete

või loete, keelt ennast märkamata, alles nüüd on sõnad saanud tõelise tähenduse, nad ei ole enam harjumusliku tähenduse ajutised asetäitjad. Sõna «table» on muutunud iseseisvaks ja teda ei saa enam seostada näiteks sõnaga «ülem». Niisugune asi võib aga juhtuda sellega, kes alles hakkab võõrkeelt õppima. On olemas näiteks sõna «lauaülem». Ilma igasuguse kõhkluseta hakkab tulevane «inglane» otsima vastavat sõna ... ei, mitte inglise keelest, sest see pole tal veel käes! Esialgu otsib ta vaid sõnastiku «kassast» vastavaid asendusmärke. Leiab ja tõlgib: «chief of the table». Kui inglane kuuleks seda inglase kõrva jaoks barbaarset sõnamoodustist, tunduks see talle

absurdsena ja veidrana. Igal keelel on oma elu ja omad reeglid, mis määravad ära ta spetsiifika.

Ei tea, kas meil õnnestus selgeks teha, et tähendust omavaks sõnaks muutub keelemärk vaid teatud keelesüsteemis, millel on omad reeglid ja printsiibid, oma spetsiifika. Sellised vastuväited nagu «kuid te ju saate minust aru, kui ma ütlen lihtsalt «laud», «kass»», põhinevad arusaamadel. See, kes keelt ei tunne, ei saa neist aru. Selles asi ongi, et ühe sõna toime taga peitub kogu keelesüsteemi toime. Häälikukombinatsioon «kass» ei satu teadvuse «puhtale tahvlile», vaid alati tajumisvalmis pinnasele — töötavale keeleseoste ja -assotsiatsioonide süsteemile. Me lihtsalt ei märka, et lausutud sõna-signaali momentaanseks hindamiseks on meil kõik valmis ning kogu indiviidi käsutuses olev keelesüsteem läheb liikvele ja determineerib, määratleb signaali tähenduse. Ega ju autojuhtki punase tule ees äkitselt pidurdades märka, et signaali tähendust võimaldas tal mõista kogu esemeline liiklussituatsioon. Mis oleks, kui täpselt samasuguses «pakendis» punane lambike süttiks äkki näiteks tema juures tööpingi kohal või kabinetis? Reaktsiooniks oleks täielik arusaamatus. Seejuures võib kindlalt öelda, et valgusfoor ja tänavaliikluse eeskirjad ei tuleks autojuhil meeldegi, sest situatsioon on teine. Niisamuti võtab ka üksiku sõna mõistmisest osa kogu märgisüsteem, mida nimetatakse keeleks.

Kujutage endale ette, et te lähete mööda tänavat ja teil on kiire. Nagu kiuste liiguvad kaaskodanikud siis lubamatult aeglaselt, järjest tuleb paluda vabandust, kui müksate neid käiguhoos. Mõtteis mõlgub eesmärk, mis teid kiirustama sunnib, elavad takistused, mis tee peal ees seisavad, jms. Nõustugem, et oma jalgade liikumist te lihtsalt ei märkagi. Teil ei tarvitsegi jalgu liigutada, nad kannavad teid iseenesest edasi. Umbes samuti paneb meie mõtte liikuma kõneorganite automaatne vilumus. Kui me räägime, kirjutame või loeme, koondub meie tähelepanu meie eesmärgile, mõtte loogikale ja sisule, vestluskaaslase vastustele, tähenduslikele assotsiatsioonidele jms., «mõtfelihaste» tööd aga üldse ei märkagi, või siis väga harva. Seepärast eksisteerib keele-märkide puhas tähendus nagu iseenesest. Meenutame veel kord marksistliku psühholoogia põhjapanevat seisukohta: inimese psüühiline sisemaailm on midagi välist, objektiivset, mida on väljaspool «leidnud», fikseerinud organismi liikumine. (Kas mäletate vaidlust selle üle, kus asub küünla kujund?)

Ka meie poolt toodud analoogilises näites on nii, et asfaldi kõvadus ja vastutulijate välimus, mis kordub teadvusele märkamatult meeleorganite liikumises, muutub meie tõttava jalakäija sisemaailmaks. Jalad märkasid ise, et tee on teistsuguseks muutunud, ning vastavalt sellele muutsid ka oma astumist. Läinud üle tänava, astute kõnniteele. Teie sisemiseks, psüühiliseks seisundiks sai see, mida võib tinglikult

nimefada reaktsiooniks kõnnitee tähendusele. Jalalihased tegid nagu iseenesest astme kõrgusele vastava liigutuse ja tõstsid teid kõnniteele ning te jätkate rahulikult, enesekindlalt ja peremehelikult oma teed rahvavoolus. Sõiduteel te tundsite ennast teisiti isegi sel juhul, kui täitsite automaatselt, aru pidamata kõiki tänavaliikluse eeskirju. Sillutis teeb muidugi ettevaatlikuks... Teine asi on kõnnitee! Me näeme, et psüühika orienteerumine esemete maailmas on vaba pidevast ja tähelepanelikust kohanemisest asjade välise materiaalse kestaga, see justnagu teostub vahetult asjade tähenduse kaudu. Umbes samad seaduspärasused esinevad ka keele õppimise protsessis. Keele materiaalne külg muutub organismi liigutustega, artikuleerimisaparaadi tööga kohanedes meie sisemiseks psüühiliseks seisundiks, mida me enamasti teadlikult ei tajugi. Ent samal ajal peab sisemiseks psüühiliseks seisundiks muutuma ka organismi reaktsioon keelemärkide tähendusele. Ainult sellega saab seletada, et automaatsetes kõneliigutustes on ilmne vaid meie suhtumine sõnade puhtasse tähendusse. Ja kõik oleks ääretult selge, kui sõna häälikuline kest ise tähendaks meie jaoks midagi, kui tema materiaalne struktuur kannaks endas ka tema tähendust. Sellisel ja ainult sellisel juhul -oleks analoogia jalakäijaga täielik ning täisväärtuslik.

Enamik teadlasi aga peab sõna häälikulise kesta ja sõna tähenduse seost motiveerimafuks, teiste sõnadega juhuslikuks, teatud suhtes meelevaldseks. Ja nende seisukohalt, kes on veendunud, et sõna on asja nimi, sõna tähendus aga mingil moel mõistetav asi ise, on märgi ja tähenduse seose küsimuse selline lahendus loomulik. Sõna on asja märk, asja juhuslik nimi, mille talle on andnud ühiskond. Tundub, nagu oleks see kõik õige. Me ütleme koos nominalistidega: ei, hääliku loomus ei või põhimõtteliselt korrata ega peegeldada asja kvaliteetide kogu mitmekesisust, mille kohta meil on olemas mõiste. Seos kõla ja tähenduse vahel on absoluutselt motiveerimata, seda ei saagi kuidagi motiveerida. Siin toimib märgisüsteemi seadus: et täita oma funktsiooni tähenduse kandjana, ei tohi märk sarnaneda selle asjaga, mille tähendust ta kannab. Marx kirjutas «Kapitalis»: «Mingi asja nimetusel ei ole midagi ühist ta loomusega. Kui ma tean ühest inimesest ainult seda, et tema nimi on Jaagup, siis ei tea ma temast mitte kui midagi.»97 On täiesti arusaadav organismi andekvaatne reageerimine asjade ja esemete tähendusele. Kõrgemate loomade «situatiivne intellekt» on ilmekaks näiteks selle kohta, kui peenelt organism tabab asja bioloogilist otstarvet. Inimorganismi reaktsioon asja, eseme ühiskondlikule tähendusele ei ärata samuti imestust, sest asja tähendus on esemestatud temas inimese kätega, on saanud tema materiaalseks struktuuriks. Ja siin on eseme tundmine tema tähenduse tundmine. Aga mida annab

•7 K. Marx, Kapital, I kd., lk. 94.

sellise sõna märgi tundmine, mille materiaalsel struktuuril meie jaoks mingit tähendust pole?

Mõned lugejad arvatavasti vaidlevad meile vastu: «kõrvaline», esemega mittesarnanev märk on ju ajutise närviseose füsioloogilise mehhanismi kaudu seotud . . . Aga millega siis õieti? Ohed ütlevad, et esemega,98 meie ütleksime, et eseme tähendusega, mis tuleb ilmsiks ini-nv >te materiaalse tegevuse protsessis. Kummalgi juhul aga ei aita vihje mälule. Kui juttu on märgi seosest vahetult esemega, siis psühholoogilises aspektis võib siin olla ainult nime ja eseme välise pildi assotsiatsioon. Sellise «hüpoteesi» alusetust ja teaduslikku paikapidamatust oleme jõudumööda pidevalt ja igakülgselt demonstreerinud. Mis aga puutub märgi ja eseme tähenduse assotsiatsioonisse, siis siin on olukord veelgi

raskem. Ajutine närviseos kui füsioloogiline protsess võib siduda vaid organismi füsioloogilise talitluse erinevaid vorme. Kõneorganite liikumine, mis on vajalik häälikuühendi «kirves» väljaütlemiseks, kutsub assotsiatsiooni põhjal esile lihaste teatud pingutuse, mis nagu kordavad endamisi puuraiumiseks tehtavaid liigutusi. Esimesel pilgul see näide nagu seletaks midagi, kuid ainult esimesel pil-gul.99 Tarvitseb vaid meenutada, et enamik keele sõnu Informeerib meid sellistest tegelikkuse objektidest, protsessidest ja nähtustest, mille tähendust pole põhimõtteliselt olnud võimalik omandada Indiviidi liigutustega, vaid mis on tulnud ilmsiks ühiskondlikus abstraktse loogilise (s. o. keelelise) analüüsi protsessis ja millel pole indiviidi organismis muid motoorseid esindajaid kui kõneorganite teatud liiku-misosavus. Ja tulebki välja, et märgi tähendus saab mõistetavaks siis, kui me artikulatsiooniorganite ühe liigutusega kutsume esile samade kõneorganite teise, esimesele paratamatult järgneva liigutuse. Ja nii see tegelikkuses ju ongi. Piisab sellest, kui meenutada, et ainus vahend, millega täiskasvanud inimesele midagi selgeks teha saab, on sõnadega seletamine. Kõneorganite teatud füsioloogiline liigutus kutsub assotsiatsiooni põhjal esile uusi liigutusi: kostab sõna. Sõna seletab sõna, sõna seletab ka meile tundmatu eseme otstarvet. Ja selles liikumises peab koos akustiliste võngete iseärasustega omandatama ka asjade tähendus. Kõlal enesel peab olema tähendus, ilma selleta on keele reaalset elu lihtsalt võimatu seletada. Sel juhul aga, võiks arvata, pole muud väljapääsu, kui loobuda tunnistamast motiveerimata, juhuslikku seost sõna häälduslikku kesta ja sõnas peituva tähenduse vahel.

98 Vt. näit. artiklit: Е. М. Галкина-Федору к, Знаковость в языке с точки зрения марксистского языкознания. «Иностранные языки в школе», 1952, № 2.

99 Üks H. Wallonl raamatu «Toimingult mõtteni» (ИЛ, 1956) keskseid mõtteid ongi just see, et teaduslikult seisukohalt oleks jäme viga käsitleda mõistet kui konkreetse toimingu jäljendit, ükskõik kui ühiskondlik see ka poleks.

Sõna kõla, akustilised õhuvõnked peavad olema kindlalt seotud oma tähendusega, peavad olema seotud nii, nagu on tööriistas või tööobjektis seotud tema konstruktsioon ja praktiline otstarve. Sõna kõla peab midagi tähendama, mitte aga paljalt asja aset täitma. Sõna ei tähista eset, ei asenda teda meie teadvuses. Sõna ise on objektiivne reaalsus, millel on omaenda tähendus. Ja ainult selle tõttu astume me kõnelemisvõimet omades sõnade ideaalsete, puhaste tähenduste maailma — oma mõistete maailma. Sõnade tähenduse ja asjade tähenduse (olemuse) ühtelangemine on omaette küsimus, filosoofiline küsimus, ja sellele tuleb spetsiaalselt vastata. Ja jälle on kuulda kellegi pahameelehüüet:

«Tohoo hullu, kuidas siis nii? Järelikult, kui ma olen õppinud õigesti hääldama ingliskeelset sõna, siis ma juba mõistan, mis ta tähendab?! Küll on jamps! Ma võin ükskõik kui õigesti ja sageli lausuda sõna «integraal», aga kui ma kõrgema matemaatika aluseid ei tunne, on integraal minu jaoks paljas sõnakõlks, tohuvabohu. Ei, kui märk pole korrelatsioonis sellega, mida tema abil tähistatakse, pole tal mingit tähendust!»

See on tõesti üpris veenev vastuväide, eks ole ju? Selle on ilmselt dikteerinud niisuguse inimese terve mõistus, kes oskab näha seda, mis silma torkab. Fakt jääb faktiks: võib õppida õigesti hääldama üksikuid ingliskeelseid sõnu, võib koguni Hamleti monoloogi ja teadusliku artikli teksti pähe õppida, võib kinnitada Taani printsi kombel: «Sõnad, sõnad, sõnad...», ilma et ise sõnakestki taipaksid. Pole kuigi raske pista targa näoga oma kõnesse

mingi «transtsendentaalne apertsept-sioon», mõeldes hirmuga, et mis siis küll saab, kui vestluskaaslaste hulgas on kas või üks, kes mõistab, mis asi see apertseptsioon niisugune on. Mis sa aga feed ära enesekindla «terve mõistusega», kes seisab meie püramiidi eest valvel! Sa viskad ta uksest välja, aga tema ronib aknast uuesti sisse. Ja endal tal veel faktid käepärast. Ainult et kelle teenistuses need faktid on?

Lugeja võib olla erapooletu vahekohtunik. Kas oli sõnagi juttu sellest, et kui reprodutseerida kõneorganite abil sõna kõla kui niisugust, muutub sõna mõistetavaks? Mis, kas oli juttu? Aa, te peate silmas fraasi: «Sõna kõla kui niisugune peab midagi tähendama»! Ent «peab midagi tähendama» ei tähenda veel, et ta peab tähendama midagi teie jaoks, inimese jaoks, kes antud keelt ei valda. Täpselt samuti peab ka matemaatika keel ja filosoofia keel olema «emakeel», äraõpitud keel, kui te tahate, et tema märgid teie jaoks midagi tähendaksid. Aga kas looma jaoks tähendavad midagi eseme ühed või teised omadused, kui need pole lülitunud tema ja keskkonna vaheliste bioloogiliste, instinktiivsete seoste keelde?! Aga kas inimene mõistab eseme või tööriista otstarvet, kui see pole mingil moel seotud reaalse

elu keelega?! See küsimus on arvatavasti selge. Aga kas sõna hääldus-lik kest võib olla tihedalt seotud oma tähendusega? Küsime nõu kaasaegselt keeleteaduselt.100 Me juba mainisime, et tuntud nõukogude keeleteadlane V. A. Zvegintsev vaidleb oma töödes visalt selle vastu, et pidada keelt märgisüsteemiks.101 Ja tõepoolest, nagu me edaspidi veenduda võime, keelt ei saa mingil juhul käsitleda ühe pulga peal kunstlike märgisüsteemidega. Tõestades, et märgisüsteemi tunnused pole laiendatavad keele struktuurile, rõhutab V. A. Zvegintsev, et erinevalt märgist, mille materiaalne kest on autonoomne, tema tähendusest sõltumatu (ja loomulikult ka märgi tähendus ei sõltu tema esemelisest vormist), on «sõna häältusli,k kest lahutamatu oma tähenduslikust sisust».102 See on meie jaoks erakordselt tähtis! Näidanud ja tõestanud, et see nii on, osutab keeleteadus ka filosoofiale suurt abi: selle varal näeme kujukalt, kuidas kõneorganite liigutuste kaudu sõnade häälduslikku kesta omandades omandab indiviid ka tähenduse ja mõistmise ideaalse valdkonna.

Sõna häälduslik kest on lahutamatu tähenduslikust sisust... Kuid sõna sisu all ei või mingil juhul mõista eset, asja ennast või asjade suhet — ühesõnaga objektiivse tegelikkuse nähtusi, mida tähistab märksõna. Sõna sisuks on tema tähendus, tema abifunktsioon ühes või teises keelestruktuuris, s. o. leksikaalne tähendus.103 Leksikaalne tähendus on

100 Kuna käesolev raamat pole entsüklopeedilist ega üldse akadeemilist laadi, siis — nagu lugeja on ehk märganud — eelistame tugineda üksikutele töödele, kus käsitletakse akuutsete teaduslike probleemide ringi. See on hoopis kasulikum, kui toppida lehekülgede joonealused täis viiteid, mida niikuinii keegi peale toimetaja kontrollima ei hakka. Ent nendes töödes, millest on juttu meie raamatus, leiab lugeja üksikasjalise loetelu teda huvitavat küsimust käsitleva kirjanduse kohta. Mainitava teosega on selle poolest kasulik tutvuda, et me oleme valinud ta enamasti üldistava ja küllalt populaarse. Nüüd on meil käes V. A. Zvegintsevi raamat «Ülevaade üldisest keeleteadusest» («Очерки по общему языкознанию») millel on kahtlematult eespool nimetatud head omadused. Ja kuigi nende ridade autor pole nõus mõningate keeleteaduse filosoofiliste

probleemide tõlgendamisega selles raamatus, ei saa ta keeleteadlase V. A. Zvegintsevi abi kasutamata jätta.

101 Peale, nimetatud raamatu vt. В. А. ЗЪегинцев, «Проблема знаковости языка» (МГУ, 1956).

102 В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, lk. 28 (Minu sõrendus. — F. M.)

103 Huvitav, et V. A. Zvegintsev ei pea võimalikuks samastada leksikaalset tähendust ja mõistet. A. Schaff oma raamatu «Sissejuhatus semantikasse» peatükis «Tähendus ja mõiste» (lk. 274) koguni nimetab teda selle eest... idealistiks, rõhutades, et väga tähtis on mõista, «kuidas inimesed, kes deklareerivad dialektilist materialismi, jõuavad objektiivselt idealistlike vaadeteni ühel või teisel kujul». Lugeja võib tutvuda vaidluse tuumaga, kui ta võtab kätte V. A. Zvegintsevi raamatu «Semasioloogia» (1957) ja A. Schaffi raamatu.

aga tihedalt seotud häälduslikku kestaga, ja antud keelesüsteemi raames on selline seos täiesti motiveeritud. Selgituseks esitame episoodi D. Granini olukirjeldusest. Kirjanik tutvub Altais mägipõtrade sarvede töötlemise protsessiga. Ta vestleb töölistega ja paneb tähele nende professionaalset keelt, kus on tabavaid ja täpseid määratlusi. Näiteks sõna «ветровая» — ruum põdrasarvede kuivatamiseks. Selle seinad on üleni žalusii, tuul puhub sealt igast küljest vabalt läbi. Ühendada ühes sõnas tuult ja hoonet, «leida see ainus täpne tähistus, luua uus sõna, mis on keelele täiesti omane ja mõistetav, — seda võib teha ainult töö, kus peitub asjade olemus, kus sõnad saavad oma lihvi, kus neid kihutab tagant igapäevane vajadus.»

Ausõna, toredasti öeldud! See, et just asja praktilise kasutamise protsessis, tööprotsessis avaneb asja olemus ja sõnu «kihutab tagant igapäevane vajadus», on sügavalt ja filosoofiliselt absoluutselt õige. Aga ka muud on siin teraselt tähele pandud. Sõna «vetrovaja» ühendab endas tõepoolest tuult ja hoonet (куб-о-вая, душ-е-вая, стол-о-вая jms. — ruumid vee keetmise, duši ja laudade jaoks). Nimelt sufiks muudab sõna tähendust nii, et kõik on kohe arusaadav.

Nüüd on arvatavasti selgem ka keeleteadlase mõte. V. A. Zvegintsev kirjutab järgmist: «Sõna häälduslikku kesta ei konstrueerite meelevaldselt võetud häälikutest, vaid teatud keele häälikutest, mis moodustavad keele fonoloogilise süsteemi ja on seetõttu teatud suhetes nii omavahel kui ka keele muude strukfuuriliste elementidega. Neil on kindlalt fikseeritud funktsionaalne tähendus ning seetõttu ei saa näiteks saksa t ja vene t või saksa a ja vene a käsitleda kui üht ja sedasama kõnehäälikut, isegi kui neid artikuleerifakse täiesti ühtemoodi . . . See kõnehäälikute iseärasus, mida tõlgendatakse sageli kui nende funktsiooni tähenduse eristajat, avaldab paratamatult mõju igas konkreetses keeles teatud helilise ilmega sõnade kujunemisele. Peale selle tuleb arvestada, et sõna häälduslik kest ei ole meie jaoks monoliitne ja homogeenne moodustis. Me eristame selles häälikukomplekse, mida me määratleme kui sõna üksikuid komponente (tüvi, muutelõpp jt.) ja mis, vähemalt osaliselt (prefiks, sufiks, fleksioon), omavad rangelt tingitud helilist ilmet. See aga määrab uuest küljest ära sõltuvuse sõna häälduslikku kesta ja sõna leksikaalse tähenduse vahel, kuna olenevalt selle tähenduse iseloomust. . . võib sõna saada fleksioonide, prefiksite või sufiksite näol (flektiivsefes ja aglutina-tiivsetes keeltes) rangelt tingitud häälikukomplekse.

Vrd. selliseid näiteid nagu мот-овств-о, мот-овств-ом, мот-овств-у ja мот-а-ть, мот-ану-ть jne.; шут-овств-о, шут-овств-ом, шут-овств-у. ja шут-и-ть, шуч-у jne.; või води-тельств-о, строи-тельств-о, вмеша-тельств-о. Vastavalt usbeki keeles: кияоб-лар-ингиз-да — «teie raamatutes», дафтар-лар-ингиз-да — «teie vihikutes» jms.» Märkides, et see ei käi hoopiski mitte ainult tuletiste, vaid ka sõnatüvede kohta, jätkab

135

V. A. Zveginfsev: «Pole üleliigne meeles pidada, et juba B. Delbrück kirjutas selle kohta: «Mulle tundub, et seniste uurimistega on jõutud põhilisele seisukohale, et mõisted arenevad pikaldast ja rasket teed mööda koos sõnade kõlaga ja sõnade abil, mitte aga et kujunevad inimesel keelest sõltumatult ja siis vaid võtavad endale ümber sõnalise kesta.» Nii lingvistide kui ka psühholoogide edasised uurimised selles valdkonnas (viimaste omad eriti) ei kõigutanud, vaid koguni kinnitasid seda seisukohta.»104

Seega oleme jälle sunnitud ütlema «ja» ja «ei» korraga. Ei, ütleme me, sõna häälduslik kest ei peegelda, «ei korda» endas eseme reaalseid omadusi. Kui me ei taha näha keeles ühtset tervikut ja seostame vahetult sõna kõla üksiku eseme omadustega, ei leia me nende vahel midagi ühist. Seepärast on nimetus suvaliselt, juhuslikult, motlveerima-tult seotud sellega, mille kohta ta käib. Jah, ütleme me, sõna tähendus on alati rüütatud häälikulisse väliskesta, ta on sellega lahutamatult seotud, ning antud keele need või teised häälikud täidavad alati teatud leksikaalset funktsiooni. Kogu asi on selles, et kõla leksikaalne funktsioon ei ole eseme otsene peegeldus. Lihtsuse mõttes järgneme V. A. Zvegintsevi eeskujule ja, jättes mõneks ajaks kõrvale tüvede küsimuse (küsimus, mis on lahendatav täpselt samamoodi, kuid on oma keerukuse tõttu demonstreerimiseks ebasobiv), kasutame piltlikkuse huvides sufiksit või prefiksit. Näiteks prefiks «при», mis etendab vene keeles ilmselt abivahendi osa. Ainult ühenduses sõnatüvedega on tal oma tähendus. Või sufiks «очк». Ja kuigi nii «при» kui «очк» omavad ainult neile kui teatud häälikuühendeile omast leksikaalset tähendust, muutuvad nad tegelikkusega, esemetega seostatavaks ja seega ka mõistetavaks ainult seoses sõnaga, seoses keelestruktuuriga.

Täpselt samuti kõlavad ka sõnatüved ja liitsõnad keelestruktuuris, kontekstis, seoses teiste sõnadega oma abifunktsiooni täites mõistetavana. Sõnad nagu ise asuvad kohale, mis neile keeles ette nähtud on: nii nad kord juba kõlavad, teisiti ei öelda ... Sõna kõla nõuab alati paratamatult teatud konteksti. On ju iga sõna vaid keele täievoliline esindaja ja jõu (tähenduse) annab talle keel, mis ta taga seisab.

Seaduspärastes, paratamatutes seostes, millesse astuvad keele häälikud, elab see või teine häälikuühend keele kogu foneetilisele ja leksikaalsele struktuurile tuginedes. Ainult siis, kui reprodutseerida silmapilkselt kogu keele häälduselementide ja nende abifunktsioonide süsteem, võib mõista ta üksikuid sõnu. Isegi siis, kui me arvame ennast otseselt seostavat sõna esemega, ta niivõrd ei tähista eset, kuivõrd väljendab kogu keelesüsteemi kaudu eseme praktikas avanevat olemust. Mitte sõnas-nimes, vaid keelestruktuuris elab ja püsib kogu praktiliste inim-

В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, lk. 28 — 30.

136

toimingute süsteem, toimingute, milles esemed ise räägivad enda eest, räägivad omal häälel. Nimelt keele struktuuris reprodufseerib isomorfselt ühiskonna praktilise elu struktuur.

Esemete ja praktiliste toimingute «keel», reaalse elu keel, mis ühendab inimesi ja suunab nende jõupingutused ühise eesmärgi saavutamisele, iga asja otstarbe on esemestanud tema ehituses, tema struktuuris, tema «aines». Seda «esemelist tähendust» tabada, mõista, milleks üks või teine ühiskondlik ese vajalik on, võib ainult see, kes praktiliselt tegutseb, kes esiteks oma organismi liikumises, organismi elutalitluses kordab, kopeerib eseme asjastunud omadusi ja teiseks vastavalt nendele organiseerib oma käitumist, kooskõlastab seda teiste inimeste toimingutega ja koos nendega kasutab eset vastavalt otstarbele. Niisugune on selle keerulise objektiivse reaalsuse esimene ja kõige tähtsam külg, mida me nimetame ühiskonnaks ja mille peab omaks võtma indiviid (isegi kui see reaalsus seisab esialgu tema ees majapidamistarvete näol). Materiaalse ühiskondliku olemise teiseks (ja niisama tähtsaks) küljeks on hääliku- ja nende signaalide kompleks, mille abil inimesed suhtlevad üksteisega.

Keel on meie jaoks teatud objektiivne reaalsus, mille igaüks meist peab omandama kõneorganite liikumises ja koos teiste inimestega sooritatavates sihipärastes praktilistes toimingutes. Seepärast omandab indiviid antud keele foneetilist süsteemi omandades ka keele elementide tähenduse, seostades kogu aeg sõnadega opereerimist esemetega sooritatavate toimingutega. Järelikult on meile jäänud veel selgitada, mispärast me üht või teist sõna või sõnaosa kõla mõistame kui midagi niisugust, mis on omane mitte kõlale endale, vaid objektiivse maailma nähtustele. Selgitada pole jäänud kuigi palju, kuid see «natuke» on meie jaoks kõige tähtsam.

Tõepoolest. Olgu häälikuühendil «-kene» täita ainult temale omane funktsioon keeles. Omandagu ma pealegi selle koos kõlaga. Kuid minu hellust ei tingi häälikuühend, vaid objektiivselt eksisteeriv inimene, keda ma armastan. Kui ma millestki räägin, siis ma ju mitte lihtsalt mõistan, et kui üks sõna kõlab nii, tuleb teda tingimata seostada teisega, mis kõlab naa. Ma ei mõtle hoopiski häälikute funktsioonidest keeles! Ma mõtlen asjadest, esemetest... Kas võib häälikuühendi keeleline tähendus olla ühtaegu ka asjade eneste tähendus?

Siin peame me lugejaid hoiatama ühe üsna levinud vea eest. Olgu see hoiatus pealegi teatud kõrvalepõiklemine otsesest vastusest püstitatud küsimusele, kuid ta on kui mitte metoodiliselt, siis vähemalt metodoloogiliselt täiesti õigustatud.

Asi on selles, et meie küsimusele on võimatu vastata, kui kas või täiesti ebateadlikult korrata Russelll viga: ei tohi eraldada ega vastandada isikulist ja mittelsikulist Inimtunnetuses ja -teadvuses. Kas me võime Russelli

kombel pidada inimsuhtlemist reguleerivate märkide süsteemi ühiskondlikuks süsteemiks? Me teame nüüd, et küsimusele, mis on nii üles tõstetud, võib vastata vaid jaatavalt ja eitavalt korraga. Kui eelistada üht vastust ja nimelt seda, mille me leidsime Russelli raamatust, — «Keel on puhtühiskondlik nähtus», siis tekib terve rida lahendamatuid probleeme.

Keelesüsteemi sisemiste seaduspärasuste analüüs võib luua väärkujutluse, et küsimus, mismoodi indiviid mõistab sõnade tähendust, on lahendatud. On leitud peamine, on leitud meie «Miski», tema tähendus ja tema kujunemise seadus. Millegi tähendus aga peab olema tähendus kellegi jaoks. Kui «oma päritolult ja olemuselt ühiskondlik» (Russell) keelesüsteem loob oma märkide teatud tähenduse, siis indiviid pole ju süsteemi osa, tähendus pole tema jaoks, ta ainult kasutab sõnade valmistähendusi, küsimus aga on selles, kuidas ta neist aru saab. Kui asja formaalselt uurida, siis keel nagu ripuks õhus, tal

pole pinda, ta muutub iseseisvaks uurimisobjektiks, isiksus, indiviid aga, kelle suus keel ainult elabki, nihkub nagu iseenesest tagaplaanile ja teda ei panda tähelegi. Ei, igaühele on muidugi selge, et just indiviid kasutab keelt, .kui valmiskeelt kõigi selle sõnade leksikaalse tähendusega. Võta ja kasuta nagu valmiskaupa. Kauba omanik ei loo kauba väärtust. Ta ainult ostab ja müüb kaupa. Seepärast tunduski, et selle mõistmiseks, mis on väärtus, tuleb eelkõige uurida, kuidas vahetatakse kaupa kauba vastu. Ja siis, nagu me mäletame, tekib raskesti hajutatav mulje, nagu kannaks kaup iseendas oma väärtust. Kaubafetišismi juured tõi päevavalgele
«Kapitali» autor. Marx tõestas, et kaupade suhete taga on peidus inimeste suhted ja et just inimene loob oma tööga väärtuse. Keele suhtelise iseseisvuse absolutiseerimisel tekib omapärane keelefetišism.105 . . ..

Kui panna punkt lause taha «Keelesüsteem määrab ise oma märkide tähenduse», siis inimesed, kes seda süsteemi kasutavad, on nagu märgi omapärase «väärtuse» «müüjad», «ostjad» ja «tarbijad», aga «väärtus» ise (märgi tähendus) osutub loomulikuks tulemuseks, mida annab sõna vahetamine sõna vastu. Inimene saab otse «keelest» valmismõtteid ja suhtub õrnalt teisesse, kui keel nõuab suffiksi «-kene» kasutamist. See on muidugi teatud liialdus, kui liialdus, mis üsna'täpselt rõhutab filosoofilist järeldust «keelefetišismi» ohvriks langenud teooriast.

Need, kes pooldasid sõna vahetut seost esemega, olid sunnitud arvama, et teadvuses tekib algul eseme kujund, seejärel aitavad mitmesugused esemega sooritatavad reflektiivsed operatsioonid mõista eset ennast, misjärel talle antakse nimetus, nimi. Me teame, et see seisukoht pole õige. See aga on vähemalt kooskõlas faktiga, et mitte keel ei sunni meile peale teadmisi, mõtte sisu, vaid objektiivse maailma esemed ja nähtu-

100 Vrd. A. Шафф, Введение в семантику, lk. 229—230.

sed ise peegelduvad keelelises mõtlemises. Seejuures tekib küll mulje, et iseseisvalt eksisteeriv ja väljaspool keelt kujunenud mõte valib, nagu ütles poeet, «käändkondade ja pöördkondade tühjast kassast» sobivaid keelemärke; nagu poleks algul olnud sõna, vaid mõte. Pole mõtet munkade kombel vaielda selle üle, kumb enne tekkis, kas muna või kana! Meid see ei rahulda põhimõtteliselt, kui tunnistada, et mõtlemine eksisteerib väljaspool keelt. Mõte ei võta kuju sõnas, vaid sünnib koos sõnaga. Ent vaevalt et meid rahuldab sõna ja mõtte sellise ühtsuse tunnistamine, kus mõte on lihtsalt keele funktsioon, mis ei väljenda midagi peale märgisüsteemi seaduspärasusie. Tegelikult etendab sõnade tähendus juhtivat osa lausete konstrueerimisel. Uurides keelt kui iseseisvalt eksisteerivat märgisüsteemi, kus märkide tähenduse määravad ära reeglid, mille järgi neid süsteemis kasutatakse, oleme sunnitud kas täiesti ignoreerima eespool mainitud fakti või otsime selle seletust millestki, mis ulatub väljapoole antud märgisüsteemi piire. Kui asi puutub kunstlikesse keeltesse, siis laheneb küsimus lihtsalt: sellise süsteemi aluseks on alati igapäevase elu keel. Ja nimelt keeleline mõtlemine määrab oma huvides ning oma seaduste järgi ära kunstliku keele reeglid ja seadused, määrab ära märgisüsteemi konstrueerimise põhimõtted, hinnates ja dešifreerides nende spetsiifilist tähendust. Sellise struktuuri eksisteerimise aluseks on meie mõtlemisvõime. Ja kategoorial «tähendus» on siin eluõigus samal põhjusel. Sest märgi funktsioon kunstlikus märgisüsteemis muutub tähenduseks ainult selle jaoks, kes on võimeline märki mõistma. Kaasaegne empirism, mis on võtnud «loogilise empirismi» kuju ning uurib teadusalase teadmise («teaduse

keel») ülesehitamise metodoloogiat ja loogilisi printsiipe, oli sunnitud käsile võtma küsimuse, milline on teaduse keele enese põhialus. Üks selle suuna juhtivaid kaasaegseid filosoofe R. Carnap räägib oma töödes (vt. näiteks «Empirism, semantika ja ontoloogia»106), et «esmaseks» keeleks, mis määrab ära teaduse keele ülesehitamise põhimõtted, on igapäevane keel, milles formuleeritakse lauseid asjadest, ehk asjade keel. Viimase kohta kirjutab ta järgmist: «Kui me oleme vastu võtnud asjade keele koos tema karkassiga[107] asjade jaoks, siis võime esitada sisemisi küsimusi ja vastata neile. Näiteks: «Kas mu laual on tükike valget paberit?», «Kas tõesti elas kunagi kuningas Arthur?», «Kas ükssarvikud ja kentaurid on reaalsed või ainult fantastilised olendid?» jne. Nendele küsimustele tuleb vastata empiiriliste uurimiste teel. Tähelepanekute tulemusi hinnatakse teatud reeglite järgi kui tõendusi, mis kinnitavad või ei kinnita võimalike vastuste põhjendust .. . Reaalsuse mõiste, mis esineb nendes sisemistes küsimustes, on empiiriline, teaduslik, mittemetafüüsiline mõiste. Tunnistada midagi reaal-

106 Vt. P. Карнап, Значение и необходимость, ИЛ, 1959.

107 Carnap defineerib oma terminit «keelekarkass» teatud reeglitele alluva kõneviiside süsteemina.

seks ajaks või sündmuseks tähendab osata lülitada see asi vastavalt karkassi reeglitele asjade süsteemi teatud ruumilises ja ajalises situatsioonis teiste reaalseks tunnistatud asjade seas.

Nendest küsimustest peame eristama välist küsimust asjade maailma enese reaalsusest. Vastupidiselt esimest lüki küsimustele ei esita seda küsimust lihtinimene ega teadlased, vaid ainult filosoofid. Realistid vastavad sellele jaatavalt, subjektiivsed idealistid eitavalt, ja see vaidlus kesijb juba sajandeid, ilma et oleks mingeid tulemusi andnud. Seda küsimust ei saagi lahendada, sest ta on valesti püstitatud. Olla reaalne teaduslikus mõttes tähendab olla süsteemi element; järelikult ei saa seda mõistet mõtestatult rakendada süsteemi enese suhtes.»108 Järelikult on asjade keel märgisüsteemi tavaline juhtum. Olla teadlane (või lihtsalt terve mõistusega inimene, mitte filosoof) tähendab lahendada sellise keele abil ühtesid või teisi probleeme keele piiridest kaugemale minemata. Siis töötab ta efektiivselt enamiku igapäevaste eesmärkide heaks. Ja asjade keel pole põhimõtteliselt ei parem ega halvem kui mis tahes muu märgisüsteem.

Mispärast aga just asjade keel on teaduse keele karkasside ehitamise aluseks? Carnapile sai selgeks, et loogilise empirismi (neopositivismi) esialgne kontseptsioon niinimetatud empiirilistest andmetest, mis on käsitatavad kui isiksuse elementaarne subjektiivne seisund meelelises kontaktis tegelikkusega ja mis nagu oleksid aluseks kõigile teaduse konstruktsioonidele, ei anna midagi uut võrreldes subjektiivse idealismi klassikalise empirismiga. Teadusalase teadmise kogu grandioosne pealisehitus, mis on püstitatud printsiibil, et teaduse keele laused on loogiliselt taandatavad empiiriliselt antule, meeleliselt tajutavale, kaotas igasuguse objektiivse väärtuse, sest teadmine ei võinud väljuda subjektiivsete
elamuste raamest, ei võinud olla korrelatsioonis mitte millegi muuga kui meie endi aistingutega. Carnap nägi, et kõik vana empirismi vastuolud pärib uus, uuest teooriast tulenevad gnoseoloogilised järeldused aga ei erine põrmugi Berkeley, Machi ja teiste oma aja subjektiivsete idealistide seisukohtadest. Lahendamatu lahendusena, väljapääsuna

solipsismi ummikust pakubki Carnap kogemuses saadavate individuaalsete meeleliste aistingute pehkinud vundamendi asemel niinimetatud asjade keelt.

Ent asjade keelt tabab sama saatus kui igasugust muudki märgisüsteemi: kerkib üles märkide valiku printsiipide ja tema karkassi ülesehitamise reeglite küsimus. Asjade keelt, s. o. meie mõtteavaldusi selle kohta, mida me elame läbi kui vahetu taju fakte, võib valida ja üles ehitada ainult see, kes suudab valida, võrrelda, mõtelda, s. o. kes juba valdab märgisüsteemi koos märkide tähendustega, mis võimaldavad valikut teha ja hinnangut anda. Võib-olla on selliseks aluskeeleks objektiivselt eksis-

108 Р. Карнап, Значение и необходимость, lk. 300 — 301.

teerivate asjade eneste keel? Carnapi vaatevinklist ületame aga siin vastuvõetud süsteemi piirid ja hakkame rääkima puhtmetafüüsilistest, ebateaduslikest, filosoofilistest mateeriatest. Jääb üle meie aistingute «keel» ja «berkliaanluse mälestamine». Teist väljapääsu ju pole. Seega siis ühiskondliku vastuseadmine individuaalsele ühelt poolt muudab keele mitteisikuliseks atribuudiks, mida indiviidid hakkavad kasutama kui midagi enda suhtes välist, kui abiventiili, teiselt poolt aga taandab teadmise ja võime keele tähendust mõista puhtindividuaalseks, «meil loomadega ühireks» meeleliseks kogemuseks. Selline on resultaat, kui korrata Russelli viga. Ei, Russelliga pole meil ühist teed.

Aga kuidas siis ikkagi meie küsimusega lood on? Kas mäletate, miks me ei mõtle antud süsteemi märkide tähendustega, vald justnagu asjade, esemete ja nähtuste enestega, mis on vabanenud oma lihast ja verest ning kerkivad meie ette vaid oma puhtas olemuses?

Nähtavasti tuleb meil taas tagasi pöörduda selle juurde, kuidas inimesed hakkavad esemete ja tööriistade praktilist otstarvet mõistma. Senini rõhutasime ainult üht külge: õppides esemega ümber käima ja hakates aru saama tema materiaalsest ehitusest, hakkab inimene ühtlasi aru saama ka eseme otstarbest, eesmärgist ja olemusest. On ju nii? Põhimõtteliselt küll. Ent asjade praktilisel kasutamisel õpib indiviid meeleorganite liikumise kaudu tundma vaid asjade väliseid omadusi. Asja ühiskondlikku praktilist otstarvet aga, milles tema olemus ainult väljendubki, õpitakse tundma erilises kollektiivses (kuigi ühtlasi ka individuaalses) tegevuses, mis ühendab indiviidid ühiskonnaks. Ühiskondliku tööalase situatsiooni (ning tööriista ja tööobjekti) survel muutub iga asjaosalise käitumine sihipäraseks ning antud eesmärki taotlevate indiviidide käitumise stereotüüpsuses, nende töövilumuses kinnistub mitte enam eseme väline pilt, vaid sellega lahutamatult seotud olemus, eseme objektiivne tähendus praktika jaoks.

Kui me hakkame asja objektiivse praktilise otstarbe mõistmise küsimuse analüüsimisel järgima samu uurimisprintsiipe, mis sõna tähenduse omandamise küsimuse arutamiselgi (millest oli juttu eespool), jääb lahendamata küsimus: aga mis kombel siis inimene hakkab mõistma asja olemust, kui ta meeleorganite liigutustes reprodutseerib ainult tema välispildi? Inimeste meeleline praktiline tegevus on mitte ainult meeleline, vaid ühtlasi ka praktiline, ühiskondlik tegevus. Ja ainult meelelise ja praktilise, isikliku ja ühiskondliku lahutamatus ühtsuses muutub eseme otstarbe mõistmine indiviidi isiklikuks psüühiliseks seisundiks, tema isiklikuks oskuseks antud esemega opereerida.

Nüüd võib tagasi pöörduda keele juurde. Inimene omandab ja kasutab sõna leksikaalset tähendust alati ainult tema materiaalse, häälikulise kesta omandamise ja kasutamise

protsessis. Seepärast ongi sõna tähendus keele süsteemis lahutamatu oma kõlast, on motiveeritud kõlaga. Sest kasutada

141

ära oma sõna kõla tähendab pidada antud sõna abil, häälikukombinatsiooni abil koos teiste inimestega silmas mingit objektiivset eesmärki. Ainult sihipärases ühiskondlikus tegevuses on kõla märgina ärakasutamine andnud talle teatud tähenduse, mis on seotud antud tegevusega ja selle objektiivse eesmärgiga. Seepärast pole praegugi, kus me valdame rahva keelt, selle sõnade häälduslikul kestal, mis on «selgeks õpitud» väljaspool seost tema funktsiooniga, mis ühendab inimesi üheks või teiseks toiminguks, meie jaoks mingit tähendust.

Seepärast me mõistamegi sõna «laud» tähendust, et ta kutsub meid igapäevasele, harjumuspärasele, juba lapsepõlvest peale teadaolevale ühiskondlikule toimingule; seepärast me mõistamegi sõna «nähtumus», et ta kutsub meid otsima selle tagant olemust. Et inimese liikumist, toimingut võiks iseloomustada kui teadlikult püstitatud eesmärgiga (mitte aga bioloogilise vajadusega kui niisugusega) motiveeritut, tuleb eeldada, et antud inimesel on olemas eriline võime kujutada endale ette toimingu tulemust enne selle sooritamist.

Nagu me eespool nägime, tekib see võime ainult siis, kui objektiivse maailma esemes seisavad inimese ees kui midagi välist, väljaspool teda eksisteerivat. Näha enda ees kivi tähendab oodata temalt just seda, mis ta anda võib: teda saab kätte võtta, ta on raske ja kõva, ta lendab, ja . .. kõlab klaasiklirin või kukub alla pihtasaanud lind . . . Kes meist poleks lapsepõlves haaranud kivi lihtsalt sellepärast, et ta on parajasti käe alla sattunud! Lapergune ja ümarik kivi nagu ise kippus pihku tulema: «Noh, viska ometi! Jõgi siinsamas, küll näed, kuidas ma põrgatades mööda veepinda libisen!» Teist aga, suurt ja rasket, tuli tahtmine ojasse tirida, et tammi ehitada . . . Oja, jõgi, metsasalud, põllud ja õu kutsusid, meelitasid enda poole. Nad määrasid ette ära meie toimingud, dikteerisid meile «päevakorra». Jah, meid ümbritsevad esemed käituvad nii, nagu nad oleksidki meie käitumissfiimuliks, mida me oleme oma sisemuses mõistnud. Selleks aga, et mõista nende tähendust meie jaoks, kuulda nende kutset, nende «käsku», ei piisa hoopiski nende peale vaatamisest. On vaja, et venelase pilk «kombiks» sellesama kivi välises pildis sõna «kamen», sakslase pilk loeks välja «Stein», inglase pilk «stone», loeks seda nagu emakeele sõna ega märkaks seejuures kõla, häälikukombinatsiooni, vaid lihtsalt näeks kivis sõna mõtet ja tähendust. "

Kivi kui niisugune iseenesest ei kutsu meid, kui me ei tea, mis ta on. Asi, ese või loodusnähtus kutsub inimest millelegi sellessamas keeles, milles inimene räägib teiste inimestega. Kui vahel öeldakse, et sõna on arusaadav, kuivõrd ta asendab meile asja, siis niisama õige on väide: asi on meile arusaadav, kuivõrd teda nimetatakse, määratletakse sõnaga, kuivõrd me oskame igas asjas kohe ära tunda tema nime. Nime (sõna) tähendus on sellele, kes tunneb keelt, hoopis mõistetavam ja rikkam kui tajutava asja väline pilt. Kõik, mida inimesed on miljardeid kordi antud

142

asjaga teinud, kõik, mis ta on võinud anda inimestele nende toimingutes, on saanud sõna lihaks ja vereks — tema kõlaks, tema võimeks orgaaniliselt seostuda antud keele teiste sõnadega.

Kas mäletate tuult ja hoonet (ruumi), mida tootmine ühendas spetsiaalses põdrasarvede kuivatamise ehitises? Selle tulemusena sündis ka vene keeles uus sõna «ветровая», mis

kutsub oma kõlaga emakeele seadusi dešif-reerima praktika poolt loodud tähendust. Nii asjastub kõlas (just nimelt kõlas, kuigi see võib esimesel pilgul veider näida) sõna ühiskondlik funkisioon. Ja nimelt kõla määrab nüüd ära sõna keelelise funktsiooni, s. o. inimestevaheliste suhete ning inimeste ja asjade vaheliste suhete juhtimise funktsiooni.

Ent see, millele sõna üles kutsub, toiming, milleks ta meid häälestab, on miljardeid kordi praktikas kordunud toiming esemega, see on eseme enese, tema olemuse kutse. Kui eseme olemust pole materiaalselt, praktiliselt kasutatud, kui pole teatud kindlaid, ühiskonnas väljatöötatud, ajalooliselt kujunenud oskusi esemega ümber käia, on see kutse tumm. Lihtsamalt öeldes — me ei tea, mis esemega peale hakata, mis ta niisugune on, milleks ta kõlbab jne. Antud ese pole siis siduvaks lüliks inimestevahelistes suhetes. Seepärast ei teki ka keeles häälikuühendit, mis oleks keelele omane ning oleks seotud kogu keelesüsteemiga nii, et selles seoses astuks esiplaanile inimestevaheline sihipärane seos, see, mistarvis nad eset kasutavad. Ja vastupidi. Sõnade omavaheliste suhete kohta kehtivate üliloomulike reeglite keelekarkass, mis reguleerib ja tingib indiviidide käitumist ning toiminguid esemete maailmas vastavalt esemete eneste objektiivsele olemusele, annab igale sõnale, igale häälikuühendile märgi funktsiooni, mis osutab sellele, millised toimingud esemetega on vajalikud ja võimalikud. Häälikuühend muutub esemeks, mille objektiivne ühiskondlik tähendus seisneb selles, et organiseerida inimeste toiminguid nii, nagu seda nõuab esemete eneste olemus.

Järelikult on sõna keeleline tähendus lõppkokkuvõttes sõna häälikulise kesta ühiskondlik otstarve, ühiskondlik funktsioon, see, mistarvis sõna lausutakse, — vihje teatud toimingu eesmärgile, iseloomule ja vajalikkusele. Praeguseaegsefele keelevormidele ajalooliselt eelnenud vormides seisnes ühe või teise häälikuühendi tähendus objektidega vahetult sooritatavate praktiliste toimingute suunamises ja reguleerimises. Praegu kutsub sõna meid mitte ainult otseselt ära kasutama asjade olemust, vaid ka niisuguseid toiminguid sooritama, mis esemelise maailmaga vahetult seotud polegi. Näiteks kutsub ta meid lahendama üht või teist ülesannet oma peas, s. o. opereerima ainult sõnade enestega, võtma neid kui välist fakti, analüüsima nende seose objektiivset loogikat, lühidalt — sooritama sõnade mateeriaga selliseid toiminguid, mida dikteerib sõnade tähendus. Sõna ei kutsu siin ellu tegu, organismi käitumisakti, vaid... teise sõna.

Tõsi küll, kui lausuda omaette või valjusti mingit sõna, on ju seegi toiming, organismi käitumisakt. Kõneorganite liikumises ei kordu ega reprodutseeru ese, millest juttu on, vaid akustilised õhuvõnked. Häälikuühend, akustilised võnked on aga ju samuti asi, millel on oma ühiskondlik funktsioon, oma ühiskondlik tähendus. Osata rääkida, lausuda teatud sihiga emakeele häälikuid tähendab ühtaegu ka mõista nende kasutamise ees-mär1 mõista nende tähendust.

Seepärast, kui me ainult heidame korraks pilgu esemele ja «näeme» temas ära tuttava sõna, taastame me tema leksikaalse tähenduse kaudu (seega ka kogu ühiskondliku keelesüsteemi kaudu) silmapilkselt oma mälus eseme faktilise otstarbe, tema esemelise olemuse, selle, milleks ta kõlbab, mida ta endast kujutab jne.

Me suhtume maailmasse tema esemete otstarbe ja objektiivsete funktsioonide suhtes teadlikena sellepärast, et igaüks meist valdab vabalt ühiskonna keelt ja seostab iga hetk sõnade keelelist, leksikaalset tähendust omaenese toimingutega. Ja ka leksikaalne tähendus ise ei eksisteeri teisiti kui üleskutsena sihipärasele toimingule. Ent sõnade

leksikaalne funktsioon ei ilmne ega eksisteeri keele häälikuühenditega sooritatavates formaalsetes operatsioonides, vaid nende alalises korrelatsioonis meie tunnete, kujutluste ja toimingute maailmaga, nende alalises korrelatsioonis teiste inimeste toimingutega. Ainult sõnade «vahetamise» abstraktses analüüsis näib leksikaalne funktsioon puhtkeelelise moodustisena, mis eksisteerib keele raames ja keele jaoks. Keele reaalne elu aga seisneb eelkõige inimeste kollektiivses reaalses elus, nende toimingutes ja püüdlustes. Tegelikkuses tekib sõna häälikulise kesta «väärtus» (tähendus) tema konkreetsel ühiskondlikul kasutamisel inimese poolt, indiviidide konkreetses «töös» (jutumärkides ja ilma jutumärkideta), mis on vajalik teatud ühiskondliku eesmärgi saavutamiseks.

Siin on vastus küsimusele, missugune keel määrab ära asjade keele karkassi. See on ühiskondlikult vajalike toimingute keel, toimingute, mida indiviidid on kätte õppinud oma ühises töös ning mis lülitavad endasse mitmesuguseid tegevusele kutsuvaid ja ühtede või teiste oskuste kasutamise vajadusele osutavaid häälikuühendeid. Seepärast pole rahva keel lihtsalt märgisüsteem. Ta kätkeb endas märkide-sõnade kõrval ka asjade objektiivset otstarvet, mis peegeldub kollektiivsetes praktilistes toimingutes ja kujutlustes nendest. Inimese konkreetne individuaalne ja ühiskondlik tegevus määrab ära sõnade «tarbimisväärtuse», s. o. sõnade tähenduse, eesmärgi ja otstarbe. Sõna «tarbimisväärtus» (see, mistarvis teda lausutakse) realiseerub kõne (sisemise või välise) protsessis. Ent sõna tähendus üldse, tema koht ühiskondlikus keeles, tema «vahetusväärtusa tuleb ilmsiks tänu suhtele teise sõnaga. Inimese ühiskondlik ja kordumatult individuaalne elu lülitub keelesüsteemi, keel ise aga on alati inimese eksistentsi hädavajalik koostisosa.

144

Ainult seepärast me tunnemegi inimliku hellituse soojust, rõõmustame kevadpäeva värskuse üle, püüame rohkem teada saada ja kõike paremini teha, et meid kutsub sõna. Sõna võib suunata meie toimekat ellusuhtumist sellepärast, et tema abil otsitakse maailmas aktiivselt vastastikuseid inimsuhteid ja vastastikust tingitust, ta on meie isiklik toiming. Mispärast me mõistame sõnade tähendust? Sellele küsimusele on võimatu vastata, kui abstraheeruda meelelise praktilise toimingu puhfintiimsest, isiklikust motiveeringust. Samuti on võimatu mõista ka sihipäraste toimingute ja tegude isiklikke, südamelähedasi motiive, kui pole vastust küsimusele, mispärast me mõistame sõnade tähendust. Kas me tõesti oleme sattunud siin nõiaringi? Ei, ainult see, kes mõtleb lausa vastanditega, oskamata näha nende ühtsust, ei märka keele elu individuaalse ja ühiskondliku momendi erinevuste taga nende dialektilist samasust.

Elada ühiskonnas ja olla vaba ühiskonnast ei saa juba sellepärast, et sõna tõsises mõttes inimese iga liigutus on seotud esemetega, mida on loonud ühiskond, esemetega, mille ehitus ise juba organiseerib ja suunab inimtoi-minguid. Ja peaaegu iga liigutus, mis inimene teeb, on kommunikatiivne, kooskõlastatud teiste inimeste sihipärase käitumisega. Juba sündimisest peale kujundavad inimesel elulisi stereotüüpe teised inimesed, ühiskond. Stereotüübid kujunevad nimelt nii, et vajadusi, soove ja pürgimusi vahendavad alati vastavad esemed ja ühised, kollektiivsed toimingud. Isegi loomulike vajaduste (näiteks söömine) rahuldamine on organiseeritud kui ühiskondlik toiming, mille teatud kindel rituaal kätkeb endas ühiskonna poolt loodud esemeid ning on seetõttu võimalik ainult toiduainete ja söömiseks vajalike esemete — taldrikute, lusikate, nugade, toolide, laudade jms. tootmise protsessis kehtiva ühiskondliku tööjaotuse alusel. Näiteks sirutab keegi lõunasöögi lõppedes käe puuviljavaagna poole . . . Kohe tuleb naaber appi. Selle toimingu puhtisiklik stiimul on üldse võimalik niivõrd, kuivõrd on olemas selline

ühiskondlik protsess nagu lõunalauas istumine endataoliste seltskonnas ja selline isiklik, individuaalne suhtumine lauanaabritesse, mida tingib ühiskondlik käitumiskultuur. Sama lugu on ka keelega. Kuulakem jutuajamist sellesama laua taga. «Kas tohib teid paluda — olge nii hea ja ulatage mulle see virsik... » — «Palun väga.» — «Suur tänu.»

Tõsi küll, osa jutuajamist jäi meil kuulmata. Nähtavasti algas see nii. Laua keskel seisvalt vaagnalt kostis äkki: «See olen ju mina, virsik, niisugune hea ja mahlane!» Seda «häält» kuulis see, kes lükkas just tühjaks söödud taldriku kõrvale ja heitis pilgu üle laua, et magusrooga valida. Ja virsiku «hääl» oli lõunataja sisemine hääl. Näinud virsikut ja libisfanud pilgu üle selle küpse, udemetega kaetud erekollase pinna, «luges» endamisi puhtas emakeeles virsiku enesereklaami ja lausus valjusti: «Kas tohib teid paluda ... »

Ilma puhtisikliku soovita virsikut süüa poleks naaber naabri poole pöör-

dunud. Aga isegi isiklik ajend naabri poole pöördumiseks oli võimalik niivõrd, kuivõrd meie kangelane mõistis, et tema ees on virsik, s. o. kuivõrd ta nägi esemes sõna. Loom oleks sirutunud hõrgutise poole, hetkegi kõhklemata, kas maksab, sest virsiku väline pilt ise oleks olnud tema jaoks «sõna», ainumõistetav . . . maole. Inimene aga peab veenma ennast sõnadega («virsik on ju mahlane ja maitsev»), et pöörduda palvega naabri poojle. Silmapilkselt leiab aset eseme verbaalne hinnang, tihtipeale koguni teadvusse jõudmata. Ja inimene ei saa nähtu tähendust keelevõrku püüdmata jätta; ilma selleta ta lihtsalt ei näe või näeb mitte seda, mis tegelikult on.

Juba varasest lapsepõlvest peale tuleb inimestel lahti mõtestada asjade otstarvet ja mõista situatsiooni nõudeid teiste inimeste toimingute kaudu, täpsemalt — vastastikuses toimes teiste inimestega, mis viib teatud eesmärgile. Seejuures me veendume, et selline vastastikune toime on edukas siis, kui on abiks teatud häälikuühendid. Isegi üksinda omaette olles tuleb teritada oma tähelepanu, organiseerida ennast, suunata oma toiminguid teistele inimestele mõistetavate häälikuühendite abil. Jäädes üksinda iseendaga, on inimene ikka edasi koos teistega. Ainult sellepärast, et sõna on võimeline organiseerima situatsiooniga adekvaatset kollektiivset toimingut, näitama teisele, mida tuleb teha, organiseerib ta sisemiselt ka rääkijat ennast, saab mõistetavaks ka temale. Kui inimene lausub sõna, siis kuuleb ka tema seda kui kellegi pöördumist enda poole. Vajaliku sõna ütleb see või teine asi, situatsioon, olukord . . . Inimene peab kutsuma iseennast, pasundama iseendale ühiskondlikku signaali, mis kutsub üles toimingule, signaali, mis on mõistetav kõigile ja seetõttu mõistetav ka talle.

Ilma selle signaalita vahib inimene nagu oinas . .. ega näe midagi. Nii tulebki välja, et inimesel on isiklik tegevusajend võimalik vaid niivõrd, kuivõrd ajendusvahendiks on ühiskondlikku tähendust omav signaal — sõna, mis on lausutud iseendale. Teiselt poolt aga võib see signaal kõlada ainult selle objektiivse, konkreetse situatsiooni survel, millesse konkreetne isik on sattunud.

Keele reaalne elu ongi isiksuse reaalne elu tema alalises pöördumises teiste inimeste ja iseenda poole. Muidu keej ei ela, vaid on surnud, muidu on ta vaid materjal ja selle mitmesugused olekud — magnetofonilinti mida keegi ei kuule.

4. Keel ja teadvus

Inimese sündimise saladus, uue organismi reprodutseerimine vanemate näo järgi nõuab spetsiaalset uurimist. Täpselt samuti nõuab spetsiaalset uurimist üks isiksuse kujunemise huvitavamaid küsimusi — küsimus, kuidas

laps pärib intellektuaalseid vaimuandeid, kalduvusi ja võimeid. Isiksus oma maailmatajuga, oma kordumatu, individuaalse tunnete, elamuste ja mõtete süsteemiga kujuneb ju teatud kindlas füsioloogilises materjalis. Pärivusinformatsioon nähtavasti organiseerib igal juhtumil spetsiifiliselt füsioloogilist substraati, valmistades ette võimalust selliste kõrgema närvi-talitluse «funktsionaalsete organite» (A. N. Leontjev) kujunemiseks, mis aitavad organismil kõige kiiremini orienteeruda ühtedes tingimustes, ras-kendades seda teises miljöös. Sellised küsimused, ehkki need on väga tähtsad isiksuse probleemi lahendamise seisukohalt, ei kuulu meie ülesande raamidesse. Sündinud keha, ilmale tulnud organism hakkab elama ja tegutsema teatud kindlates ühiskondlikes tingimustes, ja meie eesmärgi jaoks piisab sellest täiesti.

Huvitav maailm ümbritseb inimest. Ta ei hakka küll maailmaga kui millegi välisega sugugi mitte kohe kokku puutuma. Esialgu moodustavad tema sisemise elutalitluse emaõrnuse soojus, hälli rahulik õõtsumine ja piima magusus. Ja vastsündinu suhtumine maailmasse ei ole veel tema jaoks suhtumine kui niisugune.

Ent see elav «tombuke», mis kasvab mitte päevade, vaid tundidega, hakkab oma elundite järjest komplitseeruvate liigutustega vastama välis-ärritajatele. Tema liigutused nagu sirutuvad vastu valgusele, õhuvõnge-tele ja inimkäte puudutustele. Tänu teatud pärilikule organisatsioonile on ta võimeline välismõjusid «vastu võtma» või «eemale tõrjuma». Algusest peale põimub tema ja maailma vaheliste instinktiivsete suhete keeru-lisse võrku ema õrn osavõtt. Algusest peale reguleerivad lapse maailmataju täiskasvanud vastavalt oma kujutlustele sellest, mida väikesele olevusele tarvis on. Lapse füsioloogilised vajadused reguleeruvad, korralduvad ümber ja suunduvad kindlaisse rööpaisse, nad «harjuvad» ühiskondlikult otstarbeka ajaga ja korraga. Muuseas märgime, et kui instinktiivsete toimingute dünaamilise stereotüübi kujunemist ei suuna inimese käsi, ei arene väikelaps kui isiksus, kui ühiskondlik, teadlik inimene. Tema loomulikud vajadused jäävad normaalseteks loomalikeks vajadusteks; ta sööb, joob ja tunneb mõnu kõigest, millest ta mõnu tunda võib, täpselt samuti kui mis tahes muu loom. (Meenutame faas lapsi, keda on «kasvatatud» väljaspool ühiskonda.)

Ent meie ei räägi siin eranditest. Organismi elutalitlus lülitub oma olemasolu esimestest päevadest valmisolevasse, ajalooliselt kujunenud inimsuhete struktuuri. Välismaailm, mille organism leiab oma liikumises, on kujunenud teatud viisil ammu enne organismi sündi. Ja ta seisab lapse ees kui maailm, kus iga toiming liidab inimesi, kus igal esemel on oma otstarve, kus kõige elementaarsemaid, kõige loomulikumaid eesmärke võib saavutada vaid spetsiaalselt kohandatud esemete abil.

Organism elab, ta peab paratamatult tegutsema. Olukord suunab tema toiminguid, asjade otstarve dikteerib liigutuste iseloomu ja eesmärgi.

Isiklikku, individuaalset vajadust ennast, mis on ühe või teise toimingu esmaseks stiimuliks, kasvatavad ja determineerivad tema rahuldamise ühiskondlikud vahendid. Ühiskondlik ja individuaalne sõna tõsises mõttes samastuvad sotsiaalse olendi — Inimese elutalitluses. Loomulik, bioloogiline vajadus (uni, söömine) esineb alati kui vajadus

ühiskonnaelu esemete järele. Padi pea all, tekk, lutipudel, rõivad — kõik need esemed omandatakse organismi liigutustes kui tema elutalitluse vajalikud ja loomulikud tegurid. Kõik need on korraldatud vastavalt oma ühiskondlikule otstarbele, ja mille poole ka ei sirutuks väikelapse käsi, mida ka ei näeks tema silmad, kõik reguleerib ja suunab tema elutalitlust vastavalt ühiskonna poolt väljatöötatud reeglitele inimeste elu ja omavahelise suhtlemise kohta.

Nii lülitub laps «reaalse elu keelde», kus esemed reguleerivad inimestevahelisi suhteid ja informeerivad inimesi oma otstarbest. Me aga teame juba, et ühiskondlike esemete tundmaõppimine organismi poolt nende sihipärase kasutamise protsessis on nende esemelise olemuse tundmaõppimine. Ei, ärge saage meist valesti aru: laps ei tunneta asjade olemust. Ta lihtsalt kasutab seda oma kogemuses, hakates mõistma esemete praktilist otstarvet. Siin etendavad otsustavat osa täiskasvanute omavahelised suhted ja nende suhtumine lapsesse. Ainult siis, kui lapse toiminguid sihipäraselt ja teadlikult juhitakse, omandavad asjad tema jaoks teatud tähenduse. Ja mitte ainult asjad. Midagi tähendavad lapse jaoks eelkõige inimesed ise, nende toimingud ja suhted.

Kuna lapse vajaduste rahuldamine toimub algusest peale täiskasvanute toimingute ja spetsiaalsete esemete kaudu, muutuvad teised inimesed ja esemed lapse jaoks suhtumise objektiks. Inimene ja esemed omandavad iseseisva välise objekti tähenduse, nad nõuavad teatud suhtumist endasse, kujundavad organismi sihipäraseid (mitte instinktiivseid) eseme-lisi toiminguid. Maailm, kus iga ese iseenesest midagi tähendab, mitte aga ei lülitu organismi loomulikesse, instinktiivsetesse seostesse, muutub, nagu me teame, välismaailmaks.

Meeleorganid oma liikumises «kombivad» eseme pealispinda, leiavad ja fikseerivad eseme. Kuna aga leitud, aistitavad kvaliteedid omavad organismi edasise elutalitluse seisukohalt iseenesest teatud tähendust, muutub leitud ese millekski, mis seisab vastu kogu senisele kogemusele, kõigile säilinud muljetele. Toome sellise näite. Kuigi lusikas pole iseenesest seotud söömistarvlduse rahuldamisega, ei saa ju nüüd enam ilma temata süüa. Lusika kuju, läige, kõvadus jms., mida on «kompinud» mee-leorganid ja leidnud väljastpoolt, ei lülitu organismi instinktiivsesse seosesse keskkonnaga, laps ei taju lusikat kui toitu. Ent tema käeke kahmab lusika järele, ta haarab selle pihku ja veel alles kohmakalt ja saamatult, aga juba peaaegu nagu suur upitab ennast pudrukausi poole . . . Antud esemega sooritatavat toimingut tingib ja kutsub esile ese ise. Laps on

tema otstarvet juba ühel või teisel määral mõistma hakanud, ja see otstarve pole bioloogiline, instinktiivne. Ese räägib siin lapsega omas keeles. Ta juba tähendab iseenesest midagi, kuivõrd ta nõuab teatud toiminguid. Ja asjade ühiskondliku (mitte bioloogilise) otstarbe praktilises omandamises toimub ime — kujuneb inimese psüühiline maailm. Seejuures on tähtis ära märkida ka muud. Alles siis, kui esemed hakkavad iseenesest midagi tähendama, hakkab meie organism aistima iseennast kui midagi niisugust, mis ei ole välised asjad. Eneseaistingu iseloomustamisel põrkame kokku objektiivse vastuoluga. Väline ese ilmub meile meeleorganite sisemises liikumises, liikumise enese, elutegevuse kui niisuguse tajumine aga erinevalt eseme tajumisest tähendab, et organism aitab iseennast. Tuleb välja, et üks ja seesama organismi seisund tähendab nii organismi suhtes välise objekti fikseerimist kui ka antud seisundi enesehinnangut.

Kuidas see siis toimub? Vaatleme mis tahes taju. Näib, et siin on meil tegemist katkematu liikumisega, näiteks käe liikumisega mööda eseme pealispinda. Nii see aga ainult näib. Selleks, et eset aistida, ei täida käsi ainult väljastpoolt, esemelt eneselt saabuvaid «käske». Organism ja eelkõige kesknärvisüsteem juhib samuti liikumist. Eseme kompimisel teostab senise kogemuse füsioloogiliselt kinnistunud vilumus tagasisidet käe taktiilsete retseptoritega. Liikumapanevatele lihastele signaale edasi andes koordineerib aju iga uut liigutust. Ilma sellise koordinatsioonita jääb käsi pärast esimest kokkupuudet esemega abitult rippuma, jääb seisma, nagu teadmata, mida edasi teha. Aju töö tagab välise eseme iseärasuste reprodutseerimise ning on ühtlasi ka eneseaistingu aluseks. Käsi puudutas eset. Ja kõik toimingud, milleks ta on võimeline, mida ta on senini sooritanud ning mis on asjasfunud tema füsioloogilises ehituses ja kujunenud eelnevas kogemuses, suunavad kohe tema edasist liikumist mööda eseme pealispinda. Samal ajal suunab käe liikumist ka ese ise. Informatiivsete punktide (aistitava eseme iseärasuste) väljaeralda-mist hindavad kõik eelnenud kogemused: «külm», «sile» . . . Käsi libiseb mööda eset, reprodutseerides selle välise pildi. Ja eset aistitakse kui midagi käe all olevat ja käest sõltumatut. Aistib aga just nimelt käsi. Antud liigutuse pidev seos eelnenud kogemustega nagu «esitleb» liikumist nendele kogemustele, muudab liikumise hindamise, kontrollimise ja koordineerimise objektiks. Ja nagu eseme tähendus muudab eseme selleks, mis on käe all, nii ka õieti käe liikumist mööda eset aistitakse kui midagi niisugust, mis pole ese, kui minu liigutust, kui aistitavat elutegevust. Selline ühtse tajumisprotsessi kahestumine toimub organismi keerulise elutegevuse protsessis pidevalt ja kompleksselt. Selline on enese-aistimise mehhanism, nii tajutakse omaenda suhtumist välismaailmasse ja oma toimingutesse selles.

Niisiis laps teeb maailmas oma esimesi samme. Asjad ja nähtused on

tema ees, ta tajub neid kui midagi paratamatut, vajalikku ja selget. Laps ei räägi veei, ta ei mõista sõnu nende täpses tähenduses, kuid kasutab juba asja nii, nagu too seda ise nõuab, ja kasutab sihipäraselt. Ja talle pole vaja seletada, et lusikas on riist, mille abil on mugav toitu suhu pista. Ta sööb lusikaga, ja lusikas asub tema isiklikus, alles väheses kogemuses kindlalt oma kohale. Paljusid muid asju, mida täiskasvanud kasutavad nii-öelda masinlikult, ilma neile tähelepanu pööramata, omandab lapse organism toimekalt ja nende otstarve kinnistub tegutsemisoskuses. Tasub meenutada, et asjade sihipärane kasutamine vastavalt nende olemusele kujundab Inimese sisemaailma, kinnitades just seda, mis on oluline, paratamatu ja üldine kõigile vastavat liiki asjadele. Oskused praktiliselt kasutada ühiskondliku elutegevuse esemeid põimuvad ühte ja seostuvad üksteisega, luues kirjutamata, kuid vääramatuid reegleid, mis reguleerivad lapse käitumist inimsuhete maailmas. See, mis hiljem muutub igapäevaste mõistete aluseks («laud», «maja», «lusikas», «põrand», «sein», «inimene» jne.) oli varem fikseerunud käitumisharjumustes, oskuses esemete ja asjadega ümber käia, saab inimesele intuitiivselt mõistetavaks. Peab märkima, et elementaarsete mõistete, otsustuste ja mõtte konstrueerimise vormide üldise iseloomu reaalseks, maiseks aluseks on see, et oma individuaalsetes toimingutes omandab laps selle peamise, olulise ja paratamatu, mis on avastatud praktikas, paljude põlvkondade materiaalse tootmistegevuse protsessis, selle, mille tööstus pidevalt esemestab kõige lihtsamates igapäevastes asjades.

Asjade eesmärgi ja otstarbe omandamine on võimalik ainult kui moment vastastikustes seostes teiste inimestega, kui ühiskondlike suhete moment. Oskus asju sihipäraselt

kasutada kujuneb vaid kui praktiline sidepidamine täiskasvanutega. Ainult siis, kui asja kasutatakse teiste heaks ja see toiming seob last teistega, kui täiskasvanud sellest kinni haaravad, seda jätkavad ja heaks kiidavad, — ainult siis muutub toiming omaseks, isiklikuks, kätfeõpifuks.

Asja materiaalses organisatsioonis, kõigile ühiskonnaliikmeile ühistes oskustes asjaga ümber käia kinnistub ja püsib asja ühiskondlik tähendus, seega ka objektiivne olemus. Igale indiviidile aga on mis tahes asi vajalik alati täiesti konkreetses situatsioonis, seoses teatud kindlate, antud momendil tekkivate tarviduste ja eesmärkidega. Nii on igas lauas asjastunud tema ühiskondlik otstarve. Ta seisab isiksusele vastu välisena, ükskõiksena tema individuaalsete nõudmiste ja eesmärkide suhtes. Võib tunduda, et laud on inimese jaoks midagi täiesti kõrvalist, puhtvälist, ühiskondlik tähendus aga, milles väljendub tema olemus, on antud indiviidile lihtsas laua vaatlemises. Tegelikult mõistab indiviid eseme ühiskondlikku otstarvet ainult siis, kui ese on talle vajalik individuaalsete, isiklike eesmärkide saavutamiseks. Tuleb Isiklikult istuda täiesti konkreetse laua taha täiesti konkreetse eesmärgi nimel, et mõista laua ühiskondlikku, mitteisikulist

otstarvet. Ent mis tahes konkreetsel juhul seisab eseme ühiskondlik otstarve indiviidi ees kõigi oma eriliste, kordumatute joontega. Seepärast esineb asja ühiskondlik otstarve alati erilise, ainult antud juhtumi jaoks ja antud situatsioonis paratamatu tähendusena.

Oskus asjadega opereerida, harjumus täiskasvanutega suhelda, asjade kujundid ja isiklikud muljed säilivad, lükkuvad üksteise kõrvale, ühinevad ja on alati valmis korduma situatsiooni esimesel nõudel. Mälu, mis ühendab kõik senised muljed ühtseks sisemaailmaks, reageerib alatasa uutele muljetele. Koos meeleorganite kompivate liigutustega reageerib väljaspool meid asuvatele esemetele ka eelnenud kogemus. Nii tulebki välja, et iga uut muljet hindab harjumus asju aktiivselt tajuda, harjumus asjade abil tegutseda, mitte aga neuronite erutus või pidurdus ajukoores. Taju-misprotsessis nähtamatult esinev automaatne oskus asju käsitseda ladestub uue eseme ebatavalisele vormile, nagu kontrollides, kas üks või teine toiming esemega on võimalik. Seega proovitakse järele ka tema esemelist, praktilist otstarvet. Ja nii nagu sotsiaalse olendi kõige intiimsem püüdlus (vajadus) on vajadus ühiskonna poolt loodud esemete järele, on ka sotsiaalse vajaduse poolt motiveeritud individuaalne toiming põhimõtteliselt alati nagu rajatud lootusele teistelt inimestelt toetust ja heakskiitu leida.

Lapsepõlves ilmneb see kõige otsemas ja selgemas vormis. Oma kisaga (toiming) nõuab laps, et täiskasvanud talle süüa annaksid, mähkmeid vahetaksid jne. Iga liigutusega pöördub ta inimeste poole, iga liigutus on adresseeritud neile. Sest ainult nende abiga kujuneb liigutus sihipäraseks ja saavutab eesmärgi. Kogu organismi elutalitlus on nagu koos teiste inimestega sooritatav tegevus, kui ühiskondlik vastastikune sõltuvus. Ja missugused ka ei oleks sisemised, isiklikud toimingustiimulid, omab toiming ise alati mingit objektiivset tähendust ka teiste inimeste jaoks. Seejuures peavad lapsel esimestest sammudest peale koos esemete maailma omandavate liigutustega kujunema ka kõneorganite liigutused, mis tagavad inimeste vahel toimingute spetsiifilise koordineerituse. On arusaadav, et kõneorganite funktsioonid ei kujune bioloogiliste seaduspärasustena iseenesest. Lapse aktiivne ja sihipärane lülitumine ühiskondlikesse inimestevahelisiesse suhetesse, mida reguleerib kõne, on see, mis virgutab organismi kõneorganite liikumises foneetilist keelesüsteemi omandama, mis muide pole sugugi lihtne asi.

Sõnade «igavene» häälduslik kest on üpris keeruline asi, ja lapsel tuleb palju vaeva näha, et sõna välja öelda. Lausa lahinguga murrab ta sellel teel tõkke tõkke järel. Heldima panevalt lustakas on kaheaastase lapse kõne — etapp tema kahevõitluses täiskasvanute keelega. Vaadake, kuidas mudilane vaevaliselt, puhkides, aeg-ajalt komistades trepist üles ronib: kohmakalt kohapeal tatsudes, nagu tahtes mõlemat jalga korraga järgmisele astmele panna, upitab ta ennast aegamisi ja üsna ebakindlalt

151

ülespoole. Ent veel raskem võib talle olla toime tulla sõnaga «trepp», milles on veel pealegi see kurikaval «r»-täht, mis kõiki mudilasi kimbutab.

Ja mitte üksnes sõna mateeria — tema kõla, vaid ka lause grammatiline ehitus nõuab lapselt pingutust ja vaeva. «Anna kalu laamat,» palub fa ema. «Sellepälast ei taha süüa,» ütleb ta, asetades rõhu esimesele sõnale, oT ;s kindel, et nüüd on söögist keeldumine täiesti motiveeritud. Palju vett voolab merre, palju peab laps paluma ja seletama, enne kui õpib ütlema «raamat karust» ning «sellepärast» asub oma kindlale kohale tema kõnes ja lakkab olemast piisav vastus küsimusele «mispärast». Kõne foneetiline struktuur, sõnade kõla, mille laps vaevaliselt kätte õpib, on osa objektiivsest välismaailmast, mis muutub tema isiklikuks, psüühiliseks sisemaailmaks. Ja iga häälikuühend kui niisugune tähendab midagi isiklikult tema jaoks. Iga häälikuühend reguleerib ja suunab tema toiminguid esemetega, ajendab teda teatud toimingule, teeb temast täiskasvanute sihipärasfe toimingute kaasosalise. Seejuures on väga tähtis märkida, et antud häälikuühendi tähendus pole mingi indiferentne ärritaja, ükskõik missugune signaal, mis lihtsalt assotsieerub eseme tähendusega (või, mis veel halvem, eseme välise pildiga). Sõna häälikuline kest kui niisugune organiseerib iseenesest lapse toimingut; sõna häälikuline kest (aga mitte ese) sunnib last tõusma, minema, nõutavat asja tooma jne. Laps ei omanda sõna kõla paljast armastusest asja vastu. Seesama objektiivne vajadus, mis sunnib teda trepist üles ronima, heitluses trepiga tema asjastunud ehitust ja selles esemestunud ühiskondlikku otstarvet omandama, nõuab alalist suhtlemist teiste inimestega, sunnib last välja ütlema häälikuühendeid teatud eesmärgiga, mis seega nagu esemesfub tema jaoks häälikuühendis endas.

Ei, sõna kõla ei asenda kujutlust. Ta ise kannab endas tähendust. Kõla ise sunnib täiskasvanuid toimima nii, nagu laps seda ootab. Just kõla on see ühiskondlik «asi», mille omandamisega laps isikliku eesmärgi saavutab. Isiklik huvi, sisemine tung sunnib teda antud olukorras vajalikke häälikuühendeid lausuma. Ta teeb seda sama vajaduse ajel, mis sunnib teda söömise ajal lusikat haarama. Lusikas ise tähistab seda, mille abil süüakse. Häälikuühend «anna» ise tähistab .seda, mille abil nõutav asi kätte saadakse.

Sõna ühiskondlik, kõigi jaoks ühine tähendus ei eksisteeri omaette, ta ilmutab ennast tänu oma suhtele teiste sõnadega või oma isiklikke konkreetseid eesmärke taotlevate konkreetsete indiviidide meelelis-praktiliste toimingutega, Laps nõuab visalt «anna-anna-anna» sellepärast, et häälikuühendil «anna» on tema tahtest ja soovist sõltumatu kõigi jaoks ühine ühiskondlik tähendus. Kuid teiselt poolt ei eksisteeri see ühiskondlik tähendus ise teisiti kui kätt mänguasja poole sirutava lapse nõudmises, sõidukaaslase viisakas palves, millega ta bussis teie poole pöördub:

152

«Palun andke piletiraha edasi» jne. kuni lõpmatuseni. Ja igal konkreetsel juhul kasutatakse sõna üldist tähendust selles erilises mõttes, mida tingib antud situatsioon. Vahel antakse need iseärasused edasi vastavat tähenduslikku koormust omavate

täiendavate häälikuühenditena, vahel toob situatsioon või kontekst küllaldase täpsusega vajaliku mõtfevarjundi esile. Üldine ei eksisteeri teisiti kui erilise, individuaalse näol. Inimesed kasutavad sõna ühiskondlikku tähendust alati spetsiifilises, neile antud momendil isiklikult vajalikus mõttes. Ja laps ei hakka mõtlema asjade kujunditega, vaid just sõnadega, häälikuühenditega, mille tähendus tema jaoks realiseerub iga sekund suhtlemises täiskasvanutega.

Laps teeb oma esimesi samme. Ta klammerdub oma käekestega kõvasti fooliserva külge ja nagu mõttetult silmi pungitades püüab kõigest jõust püsti jääda, mitte kukkuda. Keha liigutustes, meeleorganite aktiivses, otsivas, kompivas liikumises fikseerib laps eset.

«Vaata! Tuleb, tuleb, hoiab toolist kinni. Lase lahti, tule ise, ära hoia toolist kinni!» ergutab rahulolev õnnelik ema. Või veel — laps hakkas kõndima!

Nii satub laps oma esimestest sammudest peale (praktiliselt muidugi hoopis varem) asjade ja helide maailma. Need asjad ja helid on omavahel imepäraselt seotud, kõik nad koos suunavad lapse käitumist, tema isiklikku suhtumist neisse.

Ei, Russellil pole õigus! Laps mõistab tooli tähendust mitte sellepärast, et ema lausus seda sõna erilise rõhuga mitmeid kordi siis, kui laps tooli nägi.

«Ära hoia toolist kinni, tule ise!» käskis ema. «Pane ta tooli peale istuma,» soovitab isa.

«Vaata et sa tooli pealt maha ei kuku,» kuuleb ta juba mitmendat korda.

Ja juba üritab ta ise toolile istuma ronida. Laps hakkab eseme otstarvet mõistma. Tool ujub inimkõne laineil, ja laps tajub selle otstarvet kui sõna tähendust. Seda enam et see sõna reguleerib ka täiskasvanute käitumist lapse silmis.

«Istuge, palun,» ütleb ema oma külalisele.

Sõna «tool» ei lausutud. Aga külaline istub toolile. «Tooli peal istutakse» — ei, sellist fraasi laps võib-olla ei konstrueeri veel. Kuid see elab juba tema individuaalses kogemuses, laps on selle oma käitumises omandanud.

Nüüd, kus eseme otstarve on täiskasvanute ja nende sõnade abil omaenda toimingutega omandatud, muutuvad häälikuühendid, millest need sõnad moodustuvad, tähtsamaks ja tähendusrikkamaks reaalsuseks kui ese ise. Eseme tähendus elab täiskasvanute kõnes, nõudmistes, näpunäidetes jne. hoopis aktiivsemalt kui rasketes ja jäikades esemetes. Ja ka reaalne tool tundub olevat «see, millel istutakse» ainult sellepärast, et täiskasvanud

seda nii nimetavad. Sõna häälikuline kest kannab juba endas teatud mõtet, mis osutab eseme praktilisele otstarbele. Tema tähendus on edasi antud sõnaga, käsuga, häälikuühendi enesega. Ja kõik need «toolid», mis nii kergesti keelelt lipsavad («Lükka tool siia», «Ära kolista tooliga», «Jäta tool rahule»), ütlevad lapsele hoopis rohkem kui tooli väline pilt.

Lapsepõlves (ja mitte ainult lapsepõlves) oleme me kõik ebateadlikult Plutoni seisukohal. See, millele sõna meid üles kutsub, see, mida sõna tähendab meie jaoks reaalsetes, konkreetsetes vastastikustes suhetes teiste inimestega, reguleerib eelkõige meie käitumist, määrab meie suhtumise maailmasse. Kuna me juba teame, et sõna tähendus on objektiivse maailma asjade, nähtuste ja protsesside praktiline tähendus kogu keelestruktuuri vahendusel, siis «platonism» (idee, asjade olemuse ilmne eraldatus asjadest enestest ning suhtumine sõnasse ja tema tähendusse kui reaalsusesse) ei kohuta

meid. Me ju mõistame, miks sõna reaalne tähendus hakkab selle sõnaga tähistatava asja isiklikust, meelelisest omandamisest ette jooksma.

Jah, sõna häälikulisel kestal on meie jaoks mingi tähendus, ta võimaldab tuttavate sõnade abil seletada seni veel arusaamatute sõnade või meie jaoks uudsete nähtuste tähendust. Sõnad kui niisugused saavad võimaluse juhtida meie käitumist, organiseerida meie individuaalset kogemust. Esemed ei jõua enam sõnadele järele. Seepärast ütleb sõna «puuvili» meile granaatõuna kohta rohkem kui selle «nahkpommikese» väline pilt.

Sõnade kõla, mis on seaduspäraselt seotud iseloomulike toimingutega, hakkab laps aja jooksul omandama ka kui midagi niisugust, millel on iseseisev tähendus. Asi on siin selles, et korduvad häälikuühendid, mis ei või küll olla korrelatsioonis ühe või teise konkreetse esemega, suunavad ometi juba toiminguid asjadega ja, mis peamine, toiminguid teiste häälikuühenditega, reprodutseerides isomorfselt inimeste ja asjade praktilisi suhteid. Keelekarkassi loogika, keele struktuur nõuab teatud häälikuühendeid siis, kui on vaja orienteeruda esemelises situatsioonis või kui seda asendab keeleline situatsioon. Kõigil juhtudel aga eeldab keele loogika kasutamist, sõnade häälikulise kesta ja sõnade leksikaalse tähenduse lahutamatu seose kasutagist läbi indiviid ja see toimub teatud eesmärkidel.

Me orienteerume sõnademaailmas hõlpsasti ja vabalt. Tänu automaatsele kõneoskusele lükime me sõnade häälikulist kesta märkamata mõtteniidile ühe puhta tähenduse teise järel.

«Olin ükskord kalal,» jutustab asjaarmastaja kalamees. «Ja kujutage ette, ei näkka — õngekork ei värahta kordagi. Äkki nagu oleks keegi seda kergelt puudutanud . . . Haakisin, tõmban . . . Õngenöör tuleb peaaegu vabalt veest välja, ainult kerget vastupanu on tunda. Ja äkki hakkab

miski järsult ja kõvasti rebima, nii et hädavaevu jõuan ritva kinni hoida, ausõna. Sikutan suure vaevaga välja — ja mis te arvate? Haug! Nagu purikas, oma viis kilo raske. Napsas särjakest, mida ma sikutasin, ja kukkuski sisse, va ahnepäits!»

«Vabandage väga, nüüd te küll liialdasite pisut,» muheleb vestluskaaslane.

Võib-o:la me kalamees tõepoolest soolas üle. Võib-olla ei maksa teda uskuda. Mõtles lihtsalt loo välja. Ent kaaslane kuulas teda, sai aru, ja tema silme ette kerkis iga kalamehe meelest petlik pilt. Muidugi sai ta aru mitte sellepärast, et «pilt kerkis». Vastupidi — joonistades seda pilti, täiendas kujutlus jutustusest saadud muljeid nimelt sellepärast, et vestluskaaslane kalamehest aru sai.

Kõige huvitavam on aga siin miski muu. Olenemata sellest, kas tegelikkuses viiekilost haugi oli või mitte, sõnades oli ta ometi olemas. Kuulaja ei märganud sõnade häälikulist kesta, ei hinnanud nende leksikaalset tähendust. Ta kuulas jutustust haugist, ja jutustuse iga sõna oli tema jaoks mitte sõna, vaid tegu, mitte tähendus, vaid fakt. Ja tõepoolest. Me nagu mõtleme objektide enestega, õigemini nende olemusega, me ei märka mitte «keelelisust». Alati, isegi kõige abstraktsemate teoreetiliste arutluste korral tunneme ennast olevat nende objektide maailmas, millest jutt on. Ja jällegi, nii nagu kalamehelooski, jõuame mõtelda ka seda, mida tegelikkuses ei ole. Ent väljamõeldud objekt hakkab elama sõnas, meie teadvuses nagu haug vees — kergelt ja vabalt. Praktika varal kontrollimine lükkab väljamõeldise ümber. Huvitav on siin aga see, et enne

ümberlükkamist, siis, kui me veel uskusime, hõivas väljamõeldis meie teadvuses võrdväärse koha kõigi nende reaalsete asjade seas, mille kohta meil on olemas mõiste.

Sõnal on meie jaoks mingi tähendus niivõrd, kuivõrd ta kutsub meid reaalsetele, meelelis-konkreetsetele toimingutele asjadega, kuivõrd nende tähenduses elab esemete ja nähtuste objektiivne osa selles ühiskondlikus elus, mida me elame üksteise abiga, seega ka sõnade abiga. Kogu keelesüsteemi kaudu räägib sõna oma kõlaga meile endast.

Sõnade kõla loogikas reprodutseerub asjade loogika, ja ainult see loogika hindab iga uut taju ja meie hindame teda oma alalises seoses reaalse maailmaga, ainult see loogika ongi näha meile siis, kui me juba märkame mõtte «mateeriat» •— sõnade häälikulist kesta. Keele suhteliselt iseseisev struktuur on saanud selleks väliseks esemeliseks teguriks, mille inimene oma kõneorganite liikumises omandab. Sõnade häälikulise kesta tähendust dešifreerib ta antud häälikuühendi alalises suhtumuses kogu keelesüsteemiga, tema keelesüsteemi kommunikatiivsete aktsioonidega, inimeste elavas suhtlemises. Ja inimeste toimingutes, nende meelelis-praktilises suhtumises asjade ja asjade tähenduste

maailmasse ning suhtumises üksteisesse korrigeerib keele suhteliselt iseseisvat struktuuri pidevalt praktika, ta on korrelatsioonis «reaalse elu keelega». Eraldada keel, sõna toimingust, inimese meelelis-praktilisest suhtumisest tegelikkusesse tähendab käsitleda keelt suletud ja absoluutselt iseseisva süsteemina, milles märkidel on ainult see tähendus, mille määravad ära nende seostumise formaalsed reeglid. Selles aga asi ongi, et indiviid kasutab märke alati reaalses, esemelises situatsioonis, organiseerides ühist tegevust, mis aitab ühist eesmärki saavutada. Sõna ja teo alalises läbipõimumises, nende alalises vastastikuses tingifuses selgub, kas nende tähendus ühiskonna elutegevuse jaoks kokku langeb. Antud keelele iseloomulikud kõlad ja nende seostumise loogika annavad igale märgile kindla tähenduse, mis asendab toimingu ja toimingu atribuutide objektiivset tähendust. Ent nende pidev suhtumus ja samasus saavutatakse mitte lihtsalt nime ja eseme võrdlemisega, nagu seda nõudis nominalistlik traditsioon. Ainult elav kõne, kus valitseb sõnade häälduslikku kesta ja sõnade leksikaalse tähenduse ühtsus, elav kõne kui terviklik süsteem, mis indiviide ühiskondlikult seob, samastub praktikas ühiskondlike inimfoimingute struktuuriga.

Keelestruktuuris säiliv põlvkondade kogemus, inimeste korduvad ja paratamatud seosed üksteisega ja ühistoimingute atribuutidega saavad indiviidi pärisosaks. Ja isiklikult omandatud sõnademaailmale tuginedes satub indiviid vastavusse ajaloolise kogemusega, s. o. vastavusse asjade olemusega, mida see kogemus peegeldab. Sõna või häälikuühendeid lausudes ei märka inimene häälikulist kesta, ta reageerib esemetega või teiste sõnadega sooritatavate toimingute vahetult sõnade tähendusele. Tuginedes kõigis oma toimingutes sõnade omandatud tähendusele, milles iga sekund reprodutseerub asjade tähendus, suhtub isiksus arusaavalt ka sellesse, mis avaneb tema ees tajus.

Sõna tähendus mitte ainult organiseerib ja suunab inimese käitumist. Olles meie jaoks ese, nähtus või protsess ise (sest sõna tähendus on see, millest me mõtleme, tegelikkus ise), muutub kõne sisu mõtte objektiks. Teiste sõnadega — me mõtleme järele selle üle, millest räägivad meile inimesed ja raamatud, selle üle, millest me ise endale räägime. Kui ma loen raamatut, siis kordab minu sisemine hääl autori sõnu. Sõnade tähendus on selge, ja ma näen juba igas sõnas mitte ainult sõna. Tegelikkus ise avaneb mu ees. Ja lugedes ma mõtlen tegelikkusele, hindan teda nii meeltega kui ka oma teadmistega maailma kohta. Sõnade tähenduse mõistmine on mõtteprotsess, mis on võimalik tänu sellele, et

temas on iga sõna korrelatsioonis kogu kõneelementide leksikaalsete tähenduste süsteemiga. Sõna hindab antud juhul kogu teadmiste süsteem, ja mitte enam kui sõna-märki, vaid kui seda, millest ta räägib, õigupoolest ongi mõte meie jaoks vaid iga sõna tähenduse hindamine olemasoleva teadmise abil, olemasolevate teadmiste suhe sõnade tähendusega, kuna

156

siis hindab keeles reprodutseeritud reaalne maailm ise (meie peas) üht oma nähtust.

«Vesi pole veel soojaks läinud,» lugesime lauset. Sel häälikuühendil on meie jaoks oma tähendus. Ja keeles, s. o. seega meie meelelis-praktilises suhtes asjadega, kannab antud häälikuühend endaga seda tähendust, mida omab objektiivselt meie jaoks igapäevases elus vesi (selle olekud ja omadused). Lause kontekstis (momentaanse suhtumise kaudu keele ja meie meelelis-prakf ilise kogemuse struktuuriga) teatas iga sõna meile oma tähenduse.

Meie mõtted sõnadest, sõnade hindamine sõnade kaudu on tavaline abstraktse loogilise mõtlemise protsess. Ja see mitte ainult et juhib sihipäraselt meie käitumist ümbritsevas miljöös, mitte ainult et võimaldab meil teada saada, mida öeldi aastasadu tagasi, vaid ka iseenesest avab meile sageli mõningaid looduse saladusi, milleni isegi praktika, looduse füüsikaline ümbertöötamine pole jõudnud tungida. Sest juba lihtsad, igapäevased sõnad keelestruktuuris säilitavad seda olulist ja paratamatut, millega käed on praktikas kokku puutunud. Nüüd võib muidugi mõelda selle üle, mis on kolmnurga nurkade summa: sõnade tähendust võib analüüsida... Selleks pole vaja ei katseklaasi ega reaktiivi. «Kolm-nurk on suletud kujund, millel on kolm külge ja kolm nurka, järelikult... » — mõte areneb sõnalt sõnale, sammhaaval.

Kunagi väga ammu lihvisid inimese käed kive ja sõtkusid savi ... Ja töö, milles sõnad saavad oma lihvi, kus neid kihutab tagant igapäevane vajadus, kujundas sõnade «tahk», «kuju» ja «joon» tähenduse vastavates häälikuühendites. Kellegi sammud mõõtsid maad, jagasid selle osadeks, eraldades neid üksteisest piiripeenardega. Sõnas «piir» säilitab rahvas-keelelooja hoolikalt seda tähendust, mida kunagi uuris spetsiaalselt Hegel. Sõnades «piir», «piiripeenar», «joon», «sirgjoon», «murdjoon», «kolmnurk» nii nagu muudeski sõnades peitub põlvkondade kogemus. Nende objektiivne tähendus peegeldab tegelikkuse paratamatust, olemust, seadust. Ja kui me nüüd, unustanud piiripeenrad ja maatükid, kuuleme sõna «kolmnurk», joonistame vastavalt häälikuühendi tähendusele oma kujutluses, Kanti puhta kaemuse ruumis, geomeetrilise kujundi ning kanname selle siis tahvlile või paberile, ei ole edaspidised otsustused selle kujundi omaduste kohta apodiktilised mitte sellepärast, et inimesel on siin oma kaasasündinud võimeid uurides tegemist aprioorsete otsustustega. Ei, sõnade «kolmnurk», «külg», «nurk» jne. tähenduse uurimisel tulevad ilmsiks reaalse ruumi põhilised omadused, milleni inimese meeleline kogemus iseenesest mitte kunagi ei suudaks tungida. Ja toimub see sellepärast, et ühiskond on keele iga sõna välja töötanud a posteriori, raske tööga, milles loodus avab ennast. Seepärast osutub sõnade hindamine sõnadega — abstraktne mõtlemine — kunagi võimeliseks praktikast ette jõudma, avastama seda, mida vahetult kogemuses veel tajutud

157

pole. Uurida paratamatust, seadust, mida kannab sõnade tähendus, tähendab uurida seda, mida on avastanud praktika, uurida tegelikkust ennast. Kui abstraktne teooria ka ei oleks, on ta lõppude lõpuks ühiskonna praktilise tegevuse tulemus, mis väljendub

keelelises vormis. Nüüd muutuvad välised esemed ja organismi seisundi läbielamine kasutatavate sõnade tähenduse abil teatud viisil mõistetavateks. Nüüd, kus isiksuse enese elamustele ja objektiivsele maailmale vaatab isiksuse silmadega põlvkondade kogemus, kogu ühiskond, omandab isiksus võime viia oma elamused korrelatsiooni selle tähendusega, mida kannavad endas rahvakeele sõnad, mis reprodutseerivad tajutavatele objektidele omast peamist, olulist ja paratamatut.

Omandades oma liigutustes välismaailma ja tuginedes asjade ühiskondlikule tähendusele, nägi elava mateeria kämbuke enesest väljaspool asuvat maailma. Seepärast hakkas ta ka iseendasse suhtuma kui «minasse», kui taju subjektisse. Kasutades asjade objektiivset tähendust, seda paratamatut ja olulist, mille inimesed olid avastanud praktikas ja mis hiljem sai sõnade iseseisvaks tähenduseks; viies sõnade tähenduse korrelatsiooni omaenda ja kollektiivsete toimingute tähendusega, hakkas inimene nägema asjades nende olemust, hakkas mõistma ka oma suhtumist neisse. Ta hakkas mõtlema, tunnetama ning sai seetõttu selleks, kellel on täielik õigus nimetada ennast lühidalt ja uhkelt «Minaks».

Lõppsõna asemel

Seda, millest jutustas teile läbiloetud raamat, ei suuda ammendada kümned hoopis tüsedamadki raamatud. Jutustades inimese «mina» mõistatusest, ei mõelnud autor sellele, et ta annab lugejale ka probleemi lõpliku lahenduse. Raamatu ülesandeks oli pigemini äratada huvi inimisiksuse ja tema teadvuse uurimise metodoloogia vastu, /õhutada, et ainult tunnetuses ja teadvuses peituva ühiskondliku ja individuaalse vahekorra dialektiline käsitus aitab ära hoida ummikut, kuhu on korduvalt sattunud teadvuse saladuste uurimine.

Võib-olla, et lugejad ei nõustugi paljude autori konkreetsete seisukohtade ja oletustega. Võib juba ette ära öelda, et see nii on. Sest mõistatuse lahendust, tõelist teooriat inimteadvuse päritolu ja olemuse kohta hakkavad looma ja juba loovadki meie silme all väga mitmesuguste teadusalade spetsialistid oma hoolika tööga. Ja võimalik, et kõnesoleva raamatu autori mõned puhtfilosoofilist, metodoloogilist laadi kaalutlused aitavad mingil määral ühisele üritusele kaasa.

Kui see raamat aitab troonilt tõugata «gnoseoloogilise robinsonaadi» illusioone ja seda kujutlust tunnetusest, mida siin lühiduse pärast püramiidiks nimetati, peab autor oma ülesande täidetuks.

SISUKORD

AUTORILT 3
Esimene peatükk. MISPÄRAST MÕISTATUS? 5
Filosoofia kahjulikkusest 5
Kas aju mõtleb?
Kas näha tähendab teada? • 12
Mõista ei tähenda näha. 18
«Jalgrataste» leiutajad. 27

Teine peatükk. JUURDEPÄÄSURAJAD JA UMBTEED 32
Mis on teadmine? 32
Midagi «Miskist» 46
Millal Kantil õigus on? 60
Kas võib endale ette kujutada «kolmnurksust»? . . 68
Lahendusele. 72
Kolmas peatükk. ÜHISKONDLIKUST JA INDIVIDUAALSEST TEAD-VUSEST . 77
Bertrand Russelli viga. 77
Ühiskonna teadvus. 86
. .. ja isiksuse teadvus. 91
Neljas peatükk. TEADMISEST JA TEADVUSEST. 95
1. Psühhofüüsilise probleemi lõpp. 95
Reaalse elu keel 111
Keele reaalne elu 123
Keel ja teadvus. 146
Lõppsõna asemel 159

Михайлов Феликс Трофимович. ЗАГАДКА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО Я. На эстонском языке. Обложка Х. Микивер. Издательство «Ээсти Раамат», Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja E. Marandi. Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa. Tehniline toimetaja L. Kann. Korrektor H. Ord.

Laduda antud 1. XI 19 66. Trükkida antud 16. VIII 1967. Paber 5 4X84, 1/16. Trükipoognaid 10. Tingtrükipoognaid 8,4. Arvestuspoognaid 12,0. Trükiarv 5000. Tellimise nr. 3165. Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk tn. 2. Trü-kipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik. Hind 54 kop. 1—5—3